

ЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
ГУРЯТОВА Д.

82.3(2=Кы)/Кор
Э 78

Абдыганы Эркебаев

ЭЛДИК ЭПОСТОН АДАБИЙ ЭПОСКО...

АДАБИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА
СЫН МАКАЛАЛАР

Спис. 2017
Ош. 25/X-90
9 04 84
5251
12251

ФРУНЗЕ
«АДАБИЯТ»
1990

ББК 83.3 Ки
Э 78

Эркебаев Абдыганы.
Э 78 Элдик эпостон адабий эпоско: Адаб. изилдөөлөр ж-а сын макалалар. — Ф.: Адабият, 1990. 248 б.

ISBN 5-660-00259-5

Адабиятчы жана сынчы, Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты Абдыганы Эркебаевдин жаңы китеби кыргыз адабиятынын тарыхы менен азыркысын, мурас маселесин (Молдо Кылыч, К. Тыныстанов), жаңы адабиятыбыздын жаралышын, Ч. Айтматов башында турган азыркы адабий процесстин түрдүү тенденцияларын талдоого арналган.

Новая книга литературоведа и критика, лауреата премии Ленинского комсомола республики А. Эркебаева посвящена обсуждению актуальных вопросов как дореволюционной, так и советской киргизской литературы, проблемы наследия Молдо Кылыча и К. Тыныстанова, творчества современных ведущих писателей республики во главе с Ч. Айтматовым.

4603000000—38
Э М 455 (11)—90 — 69. 90

ББК 83.3 Ки

ISBN 5-660-00259-5

© «Адабият» басмасы, 1990.

I. БАШАТТАРГА БАШ БАКСАК...

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ АДАБИЙ МУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Тарыхы жок эл болбогон сыңары мурасы жок эл болбойт. Мурас маселеси айрыкча революциячыл өткөөл доорлордо, коом өзүнүн өнүгүшүндөгү бир абалдан андан өйдөрөөк жаңы абалга көтөрүлөөрдө курч коюлат. Мындай учурларда өткөндөн эмнелерди алуу жана пайдалануу керек, алар коомдук акыл-эсти жана азыркы маданиятты байытуу, андан ары өркүндөтүү үчүн кандай салым кошо алат деген сыяктуу суроолор өзүнөн өзү туулат.

Ырас, ушул өңдүү суроолор мурас маселесин туура түшүнгөн, анын маанисин оң баалаган коомго гана (айталы, социализм сыяктуу) тийиштүү. Антпесе тарыхты танган, ар кандай мурасты жериген жерде бул теманын тегерегинде баш оорутуунун кандай зарылчылыгы болмок эле.

Ошентип, сөз мурас жөнүндө. Тагыраак айтканда, кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурасы жөнүндө. Бул маселенин тегерегинде да көптөгөн кылычтар чабышып, найзалар кагышканы белгилүү. Айтсак-айтпасак, мурас маселесин пролеткультчул, бурмалагыч социологиячыл маанайда түшүндүргөн (б. а. эч кандай адабий мурас болгон эмес деген), тескерисинче, аны опсуз дуулдатып, «бирдиктүү агым» сыпатында караган (таптык табиятын, ич ара жиктелүүлөрүн ылгабаган) көз караштар эчак артта калбадыбы. Кыскасы, мурас маселесинин теория жана практика жүзүндө накта марксчыл-ленинчил көз карашта каралып келатканына көп жылдар болуп калды. Натыйжада кыргыз элинин революцияга чейинки бай жана көп кырдуу оозеки мурасы, алдыңкы өкүлдөрүнүн-демократ акындарынын чыгармалары өз калкыбыздын жана көп улуттуу совет элинин орток маданий кенчине айланды. Соңку эле жылдарда революцияга чейинки көркөм мурасты жарыялоо жана пропагандалоо боюнча республикабызда бир катар алгылыктуу иштер жүргүзүлдү. Мунун айкын далилдери катары «Манастын» С. Ороз-

баков менен С. Каралаев айткан варианттарының, «Эл ырчылары» жана «Жеңижок» деген жыйнактардын басылып чыгышын көрсөтсөк болот. Дегеле азыркы учурда элибиздин тарыхына жана маданий мурасына болгон кызыгуу бир кыйла өстү. Бул барып-келип эле социалисттик коомубуздун демократчыл табиятына, партиянын лениндик улут саясатынын акылмандыгына байланыштуу болуп отурат.

Арийне, биз мындай иштерге закондуу түрдө ыраазы болуу менен бирге адабий-көркөм мурасты үйрөнүүдө, изилдөөдө жана пропагандалоодо чечиле элек маселелерге, аткарыла элек милдеттерге да серп салуубуз керек. Анткени бул багыттагы ийгиликтер, топтолгон оң тажрыйбалар ошол озуйпаларды аткарууга түздөн-түз өбөлгө түзөт, алдыга карай батыл умтулууга түртөт. Ушул көз караштан карай келгенде, кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурасынын көптөгөн маселелери, мааниилүү учурлары дагы эле болсо түгөл жана терең изилденбей жатканы кадимкидей көзгө урунат. Баарынан мурда ошол мурастын өнүгүш жолдорун, тагдыры менен абалын, жанр-дык составы менен структурасын тарыхый-филологиялык жактан так талдоодон өткөргөн илимий эмгектердин пайда боло келет. Бул жагынан кыргыз фольклор таануусу менен адабият илими тарыхы жана маданияты окшош, тили тектеш коңшу республикалардын илиминен артта калууда: эгер казак, өзбек, тажик жана түркмөн адистери өздөрүнүн бир боор адабиятынын тээ атам-замандан берки тарыхын ыраатка салган көп томдуу эмгектерди эчак эле түзүшсө, биз кыргыз фольклору менен адабиятынын бар болгону бир томдук «очерктери» (1943, 1960, 1973) жана тарыхы (1970) менен тим болуп келатабыз. Чакан көлөмдөгү мындай китептерде фольклорубуз менен адабиятыбыздын тарыхы жеткиликтүү камтылбаганы, терең изилденбегени өзүнөн өзү түшүнүктүү. Баарынан таң калычтуусу — аталган эмгектерде революцияга чейинки кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхын ырааттуу кароо, аны мезгилдерге бөлүү (периодизация) таптакыр жок. Анын ордуна «кыргыз фольклору», «19-кылымдын экинчи жарымы — 20-кылымдын башындагы акындар поэзиясы» деген сыяктуу эки гана абстракттуу түшүнүк сунуш кылынат. Ал эми кыргыз фольклору качан пайда болот, кандай тарыхый мезгилдерди өз ичине камтыйт, индивидуалдуу чыгармачылык качан бөлүнө баштайт — бул суроолор жоопсуз калтырылат. Алар да «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» деп аталган көлөмдүү китеп (1973) да

жооп бербейт, анткени анда материал тарыхый принципке жараша эмес, жанрдык принципте жайгаштырылган. Мындан тышкары, азыр эле аталган китептин логикасын улантып, революцияга чейинки кыргыз ырчыларынын жана жазгыч акындарынын чыгармачылыгын системага салып талдаган эмгек да жарык көрө элек. Кыскасы, биздин колубузда сөз болуп жаткан доордун адабий-көркөм мурасынын бүткүл тарыхын, башка элдердин маданияты менен болгон тектик (генетикалык), карым-катнаштык (контактык) жана типология жактан байланыштарын кеңири же учкай планда системалуу караган бир да илимий иш жок. Дегеле революцияга чейинки көркөм мурасты пликтөөдө кыргыз адабиятчылары чабалдык кылып жаткандыгын ашкере айтуу абзел. (Бул жөнүндө Кыргызстан жазуучуларынын VIII съездинде да көп сөз болду). Натыйжада адабий мурас тууралуу бүгүнкү билим үзүл-кесил, чачкын болуп, фольклор жана XIX кылымдын экинчи жарымы — XX кылымдын башындагы акындардын чыгармачылыгы менен чектелүүдө. Анындыгында советтик илимде топтолгон жаңы көз караштар, маалыматтар менен булактар бул маселеге азыр бир кыйла кенен кароого мүмкүндүк берүүдө. Ал үчүн маданий мурас жагдайындагы маркчыл-ленинчил окуунуу, атап айтканда, жаңы маданиятты жаратуу үчүн адамзат топтолгон бардык руханий байлыктар менен дөөлөттөрдү так билүү, аларды ийгиликтүү пайдалануу зарыл деп кайра-кайра эскертилген жобону жетекчиликке алуу зарыл болуп жатпайбы. Албетте, мунун өзү мурас жөнүндөгү лениндик теориянын экинчи бир маанилүү эскертүүсүн — ар бир улуттук маданиятта эки маданият болорун, жаңы социалисттик маданият мурастын демократтык, гуманисттик жана социалисттик элементтерин гана өз боюнча сиңирүүсү керектигин унуткарууга жол бербейт. Жок, көп ушул эки жобону тең бирдей бек тутуу, түпкүлүгүндө мурас тууралуу маркчыл-ленинчил теорияны бүт бойдон жетекчиликке алуу жөнүнөн баратат. Советтик илим үчүн бул эч бир айныгыс шарт. Анын зарылдыгы партиянын программасынын жаңы редакциясында да ташка тамга баскандай кайрадан дааналанып отурат: «Социалисттик реализм искусствосу элдүүлүк жана партиялуулук принциптерине негизделген. Ал турмушту туура жана көркөм сүрөттөөнүн жаңычылдыгын Ата Мекендик жана дүйнөлүк маданияттын бардык прогрессивдүү салттарын пайдалануу жана өнүктүрүү менен айкалыштырат».

Мына ушул жагдайлар революцияга чейинки адабий мураска жаңыча жана кенен кароону талап кылат. Төмөн-

дө мураска карата дал ушундай мамилени жасоонун айрым жактары белгиленет.

Тарыхчылардын маалыматтарына караганда, кыргыздар Борбордук Азиядагы эң эски, б. а. биздин эрага чейин белгилүү болгон элдердин бири. Муну күбөлөгөн дагы бир белги, тилекке каршы, ушул кезге дейре көңүлгө ондуу алынбай жүрөт. Ал — кыргыздардын фольклорунун эң байыркы катмары: мифологиялык эпостор, ырым-жырымдар, аңчылыкка жана дыйканчылыкка байланыштуу ырлар. Маселен, «Оп майда», «Шырылдак», «Бекбекей» сыяктуу ырлар байыркы замандардын «өндүрүштүк магиясынын», эмгек, бий, ыр коштолгон синкретизмдин үлгүлөрү. Алардын композициясы менен семантикасы, бир четки байыркы чыгыш адабиятындагы (б. э. ч. III-I кылымдар) эмгек ырлары, экинчи четки, К. Бюхердин «Эмгек жана ритм», А. Н. Веселовскийдин «Тарыхый поэтика», Г. В. Плехановдун «Жолдомосу жок каттар» деген атактуу изилдөөлөрүндө терең талданган байыркы өндүрүш се — теги жана тили жакын айрым адабияттарда, мисалы, казак фольклорунда дыйканчылыкка жана аңчылыкка байланыштуу байыркы ырлар, мифтер дээрлик кездешпейт.

Орхон-Енисей боюнан жана азыркы Кыргызстандын айкийинки доорго таандык. Байыркы түрк урууларынын орток энчиси болгон бул жазма эстеликтер көптөн бери эле тарыхчылар менен тилчилер тарабынан изилденип келатат. Аларды тилдик окшоштугу жагынан кыргыздарга тиешелүү кылган көз караштар болгону да жашыруун эмес. (В. Радлов, Томсен, С. Малов, И. А. Батманов). Кеп азыр ал эстеликтердин кимге таандык экенин аныктоодо эмес, кеп аларды адабий чыгарма катары баалоодо. Мындай аракетти убагында П. Фалев, М. Ауэзов, А. Н. Бернштам, М. В. Богданова жасашып, ушу тапта бир катар изилдөөчүлөр улантышууда. Бул жагынан москвалык белгилүү түрколог И. В. Стеблеванын эмгектерин өзгөчө баса көрсөтүү керек: мурдатан келаткан пикирлерди эске алуу менен ал байыркы түрк жазма эстеликтерин адабий чыгармалар катары талдап көрсөттү, алардын фольклор менен байланыштарын ачты. (Мындай байланышты жогоруда аталган адабиятчылар да белгилеп кетишкен болчу). И. А. Стеблеванын чыгарган жыйынтыгы бул: Орхон-Енисей тексттери поэзиянын үлгүлөрү болуп эсептелет жана түрктөрдүн сөз өнөрүнүн (фольклордук салтты кошо эске алганда) өнүгүш процессинин байыркылыгын күбөлөгөн бул чыгармалардын стилинин канондошуусу «жалпы эле

байыркы түрк маданиятынын бийик деңгээлинин үлгүсү катары бааланууга татыйт» (И. В. Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период М., «Наука», 1976, 66—67-беттер) Эмесе, бул эстеликтерди коңшу турган казак, өзбек, түркмөн адабиятчылары өздөрүнүн адабияттарынын тарыхына, хрестоматияларына кошту, биз болсок кур жалак калып отурабыз. (Ырас, тилчилерибизге тен бериш керек: алар бир нече изилдөө иштерин жарыялашты).

Байыркы түрк поэзиясынын өнүгүшүндөгү кийинки этап (X-XII кылымдар) — «классикалык мезгил» (И. В. Стеблева) — араб жана парсы адабияттарынын түздөн-түз таасиринен пайда болгону белгилүү. Бул учурдагы түрктөрдүн карахандар мамлекетиндеги маданияттын эң сонун үлгүлөрү — биздин жердештерибиз Жусуп Баласагындын «Кут табуу илими» аттуу дидактикалык дастаны менен Махмуд Кашкарынын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деген көөнөрбөс филологиялык тарыхый эмгеги. Аталган эстеликтерди иликтеп-изилдөөгө өлкөбүздүн көптөгөн түркологдору өздөрүнүн баалуу салымын кошушту. Бул иште акыркы мезгилде коңшулаш республикалардын, айрыкча Казакстан менен Өзбекстандын илимпоздору, адабий коомчулугу активдүүлүк көрсөтүшүп, өз адабияттарынын илимий тарыхтарына, хрестоматияларга кеңири чагылтышты, атайын эмгектерди да жаратышты. Ал эми Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкарынын жердештери болгон биз дале болсо алардын мурасынан сыртта калып келатабыз. Ушунун өзү таң калыштуу эмей эмне!

Ырас, азыркы кыргыз илими менен маданияты атактуу жердештерин таптакыр эле унутта калтырды деп айтыш ашыра чапкандыкка жатат. Анткени колубузда тилчилер Ү. Асаналиев менен К. Ашыралиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» деген изилдөөсү (1965), тарыхчы Ө. Караевдин, адабиятчы К. Артыкбаевдин атайын макалалары турбайбы. Баарынан маанилүүсү — Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкарынын мурасы «Кыргыз ССРинин тарыхынын» акыркы басылыштарында (1969, 1984) закондуу ордун ээледи. Демек, жакшы иштин баштамышы бар. Эмки милдет — аларды адабият тарыхында кеңири чагылдырууда жана жалпы элдик энчиге айландырууда. Мындай ардактуу милдетти аткарууга адистердин азыркы кыргыз көркөм маданиятынын эң көрүнүктүү ишмерлери Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, Т. Садыков ж. б. өздөрүнүн сөздөрүндө, макалаларында чакырышууда.

Атайын баса көрсөтүп кетүүчү нерсе — VI-X кылымдардагы байыркы түрк жазма эстеликтери да, Жусуп Бала-

сагын менен Махмуд Кашкарынын чыгармалары да азыркы түрк тилдүү советтик калктардын кайсы бирининн энчисинне айландырылбастан, орток маданий мурас катары каралууга тийиш. Мында кайдагы бир алабармандыкка, башкалардан артыкча укуктарга умтулууга жол берилбеши зарыл. Анткени ал учурда азыркыдай этностук жиктелүүлөр болгон эмес, тек түрк урууларынын жаматташтыгы өкүм сүргөн. Маданияттын ушундай жалпылыгы анда жалгыз эле Орто же Борбордук Азиянын элдерине мүнөздүү болбостон, Чыгыш менен Батыштын араб, роман, латын жана славян тилдеринде сүйлөшкөн башка калктарына да тийиштүү болгон. Айталы, азыркы орус, украин жана белорус адабияттары байыркы Рустун адабиятынан тарамдалып чыкканы ар бирибизге дайын го. Ушул өндүү кубулуштардын төркүнүндө тарыхый мыйзамченемдүүлүк жатканын Ф. Энгельс таамай көрсөтүп кеткен: «Биз тарыхка канчалык терендеген сайын, чыгыш теги бир элдердин ортосундагы айырмачылыктар ошончолук жоголо берет» (К. Маркс и Ф. Энгельс Соч., т. 16. стр. 521).

Байыркы түрк, асыресе кыргыз маданияты андан кийин эмне болду?

Тилекке каршы, андан кийин кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхында XIX кылымдын орто ченине чейин созулган бош тилке («темные века» дегендей) пайда болду. Анын негизги себеби ушул аралыкты камтыган саясий тарыхтын драматизм менен трагизмге, ошол эле кезде баатырдык менен келечекке ишенүүчүлүккө жык толгон өзгөчөлүктөрүндө эле. Тагыраак айтканда, бул мезгилдин тарыхы — карандай согуштардын тарыхы: монголдордун, кытайлардын, калмактардын жана акыры келип Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы күрөштү, ал аз келгенсип ич ара чыр-чатактарды мындан башкача кантип атайбыз. Ал эми согуштун кылар иши дайын да: ар кандай прогрессти, анын ичинде көркөм өнүгүштү токтотот же басаңдатат, маданий түзүүчүлүк ишке жолтоо болот. Бул мыйзамченемдүүлүк кыргыз тарыхынан айрыкча таасын көрүнүү. Айтсак-айтпасак, орто кылымдардагы Баласагын, Өзгөн сыяктуу гүлдөгөн шаарлар кыйсыпыр болду, байыркы түрк жазуусу жоголду, кыргыздардын отурукташкан жашоо ыңгайына өтүү процесси ишке ашпастан, көчмөн турмушу, уруу-урукчулук мамилелери сакталып келди. Кыскасы, кыргыздардын феодализмдин өнүккөн этабына өтүшү тык токтоду. Ушул көрүнүш бир эле биздин элге эмес, жалпы Чыгышка мүнөздүү болду. Натыйжада мурда тарыхый өнүгүштүн өйдөлөө жолунда келаткан Чыгыш экономика-

лык, саясий жана маданий жактардан эми Европадан арта калып, бара-бара ага көз каранды, колониялык абалга айланды. Мурда тарыхый оомат Чыгыш тарапта болуп келсе, XIII-XIV кылымдардан тартып Европага өттү. (Бул процесстин ар кайсы жактары Н. И. Конраддын «Батыш жана Чыгыш», В. М. Жирмунскийдин «Чыгыш жана Батыш», академик Е. М. Жуковдун редакторлоосунда чыккан «Бүткүл дүйнөлүк-тарыхый процесстин теориялык маселелери» аттуу китептерде терең изилденген).

Ошентип, XIX кылымдын орто чениңде кыргыздарды биринчи жолу көргөн Ч. Валиханов алардын маданияты тууралуу мынтип жазууга аргасыз болгон: «Кытай жана мусулман авторлорунун жазгандары боюнча, байыркы кыргыздар башка көчмөндөргө салыштырганда жазууга ээ болуп, маданияттын бийик баскычында турган. Кара кыргыздар бул жагынан эркин өнүгүүнүн законуна таптакыр кайчы келген көрүнүштү күбөлөйт... Бүткүл ордодо бир дагы сабаттуу киши жок, атүгүл өз динининн жөнөкөй жол-жоболорун билген кишинин табуу кыйын». (Ч. Валиханов. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, 338-бет). Албетте, ушундай абалдын түзүлүшүнө эң оболу жогоруда көрсөтүлгөн социалдык-экономикалык жана тарыхый саясий жагдайлар себепкер болгон. Бирок мындан кыргыздар 19-кылымда коомдук-маданий өнүгүштүн бардык түрлөрүнөн таптакыр кол жуун калган экен деген натуура бүтүм келип чыкпоого тийиш. Анын үстүнө Ч. Валихановдун тыянагына да сын көз менен кароо керек. Анткени элдин руханий турмушу эч убакта токтоп, сенейип калбастан, башка формаларда, атап айтканда, фольклордо улантылган, атүгүл «Манас» үчилтигинде өзүнүн туу чокусуна жеткен. Бактыга жараша, дал Ч. Валихановдун өзү фольклордук улуу мурасыбызды биринчи ирет кагазга түшүрүп жана иликтеп, Европа элдеринде кыргыздардын тиричилиги, тили, салт-санаалары жана дини тууралуу алгачкы маалыматтарды тараткан. Кийинчерээк анын саамалыгын академик В. В. Радлов уланткан. Биз бул эки окумуштууга таазим кылуу менен бирге алардын эмгектеринде кыргыз фольклору бир беткей түшүндүрүлүп калганын ачык айтып, түз өтүү киргизүүбүз зарыл. Ал бир беткейлик кыргыз фольклорунда эпикалык поэзия үстөмдүк кылат, ал эми лирикалык поэзия анчалык өнүкпөгөн деген пикирлеринен көрүнөт. Мындан тышкары Ч. Валиханов да, В. В. Радлов да элдик оозеки прозага дээрлик көңүл бөлүшпөгөн. Мунун өз жүйөөсү бар: казак илими полу бар болгону Ысык-Көл аймагын гана аралаган, ал эми В. В. Радлов болсо көл кылаасы менен Чүй боорун

гана кыдырган, б. а. экөө тең Кыргызстандын бардык аймагы, ал гана эмес анын түндүк бөлүгү менен да толук таанышкан эмес. Демек, аларда кыргыз фольклорунун бүткүл байлыгы жана көп кырдуулугу менен тааныш болууга чак да, чама да болбогон. Ошол себептүү өздөрү таанышкан материалдын чегинде гана ой жоорушкан. Объективдүү караганда, бул алардын кемчилиги эмес, чектелүүсү гана. Ал эми экөөнүн пикирлерин туу тутуп, бүгүнгө чейин кайталап жүргөн кыргыз фольклорчулары менен адабиятчыларынын аракеттери бери алганда олуттуулукка жатпайт. Анткени ушу тапта Кыргыз ССР илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда не бир сонун элдик оозеки чыгармалар жатат. Алардын бир даары (ырлар, жомоктор, табышмактар, жаңылмачтар, макалдар-лакаптар, айтыштар, эпостор ж. б.) жарыяланды. Калгандары (өзгөчө элдик оозеки проза) дале болсо жарыялоону жана изилдөөнү күтүүдө. Кыскасы, 19-кылымдын орто чениңде эле кыргыздардын оозеки көркөм сөз өнөрү өтө өнүккөн абалда турган. Аны ошол эле Ч. Валиханов менен В. В. Радлов баса белгилөөгө аргасыз болушкан. Башка орус саякатчылары да (П. П. Семенов — Тянь-Шанский, А. Н. Северцев, В. И. Липский ж. б.) кыргыздар мусулмандык сенектиктен алыс, табиятка, маданиятка, ыр-күүгө жакын эл экенин жазып калтырышкан. Ушундан улам кыргыздар байыркы түрк каганаттары кыйрап, жазма-сызмасы жок болгондон кийин өздөрүнүн бүткүл тарыхын, акыл-эсин, талант-шыгын, арманы менен келечек кыялдарын оозеки көркөм чыгармачылыкка арнаганбы деген ойго келебиз. Кыргыз фольклорунун кучак жеткис жана кайталангыс байлыгы, теңдешсиз көп түрдүүлүгүн биз дал ушундан көрөбүз. Ооба, «өнөр алды — кызыл тил» деген элде мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болчу!

Экинчи бир атайын баса көрсөтүлчү маселе — кыргыз фольклорунда башка элдердин (Алтай, Сибирь, Монголия, Тибет, Индия, Орто Азия жана Казакстандагы) маданият менен адабиятынын тааснрнини, карым-катнаштарынын тикелей чагылышы. Фольклордук байланыштар го түшүнүктүү, ал эми адабий тааснрлер кайдан деген күдүктөнүүлөр туулушу да мүмкүн. Адабий тааснрлер, эмесе, байыркы инди тамсилдеринин («Панчатантра»), араб дидактикалык поэзиясынан жана асыресе «Мнң бир түндөн» парсы-тажик классикалык поэзиясы менен «Шах-намедеп» көрүнөт. Мындан бөлөк кыргыз фольклорунан Батыш менен Чыгыштын фольклоруна мүнөздүү көптөгөн типологиялык белгилерди табууга болот. Өкүнүчтүү нерсе —

кыргыз фольклор таануусунда ушул күнгө чейин элибиздин оозеки чыгармачылыгынын башка элдердин фольклору жана адабияты менен тек, карым-катыш жана типология жактан байланыштарына жетиштүү көңүл бурула элек.

Ушул жерде тактап кетүүнү талап кылган дагы бир өтө олуттуу маселе бар: бир кезде салыштырмалуу бийик маданиятка, жазма-сызмага тиешеси бар эл кийин, болгондо да 9-10 кылымдай узак убакытка кантип эле жазма-сызмасыз, карангы абалда калсын? Тилекке каршы, адамзаттын тарыхы мындай суроого көптөгөн мисалдар аркылуу оң жооп берет. Айталы, байыркы грек маданиятынын гүлдөгөн доору кийин артка кетүү (регресс) менен алмашкан. Натыйжада «бир кезде дүркүрөп өнүккөн шаарлар урандыларга айланган, жазуу техникасы, укмуштай кол өнөрчүлүк, монументалдуу архитектуранын жөрөлгөлөрү унутулган, соода байланыштары үзүлгөн. Греция агрардык жана жайытчылык экономикасына кайрылып келген, адабият таптакыр жоголгон», бирок мурдакы учурдун руханий мурасы элдин эсинде кала берген (П. А. Гринцер. Две эпохи литературных связей. В кн: Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М., «Наука», 1971, стр. 11—12). Мындай абал Колумб Американы ачканда кайталанганы да белгилүү (байыркы майя, ацтек ж. б. маданиятын эске алып жатабыз). Ушунун эле өзүн байыркы жана орто кылымдык Чыгыштан жыш учуратабыз. Маселен, Ф. Энгельс 1853-жылы 6-июнда К. Маркска жазган катында чыгыш коомдорунун спецификасы жагдайында ой жүгүртүп келип, анда «өлкөнүн калкын жана цивилизациясын жүз жылдарга чейин жок кылуу үчүн баарын кыйраткан бир гана согуш жетиштүү болгонун» белгилеген жана андан ары ушундай согуштун кесепетинен түштүк Аравиянын шаарлары «VII кылымда урандылардын такыр чөлү кейиптенип калганын», ал эми бул шаарлардагы жазууларда пайдаланылган алфавит дээрлик жок болгонун, ши жүзүндө жазма атмайдын бардыгы унутулганын атайын көрсөткөн (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 28, стр. 222). Акырында Европа маданиятынан да кечээ жакынкы эле өтө мүнөздүү мисалды көрсөтсөк болот. Баарыбызга маалым, Болгария IX-XIV кылымдарда славян жазуусу менен адабият эстеликтеринин мекени болгон, бирок византиялыктардын (XI—XII кылымдар) жана Осмон түрктөрдүн (XIV—XVIII кылымда) эзүүсүнүн натыйжасында бул жердеги материалдык жана руханий турмуш XVIII кылымдын ортосунда орто кылымдык-патриархалдык абалга жеткен (П. Динеков.

Тысячелетнее единство болгарской культуры.— Китепте: «Единство и многообразие. Литературно-художественная критика в НРБ» М., «Прогресс», 1979, стр. 24). Айтор, ушунун баары тарыхый өнүгүштүн бир кылка эместиги, ал дайыма эле түз сызык боюнча жүрүп отурбастыгы, анда атүгүл «артка карай кыймыл» (В. И. Ленин) болуп калары жөнүндөгү марксчыл-ленинчил жоболорду далилдейт.

Экинчиден, кыргыз фольклору өзүнүн тарыхый өнүгүш жолунда аз-аздап тарамдалууга (дифференциация), атап айтканда, коллективдүү чыгармачылыктан индивидуалдуу чыгармачылыкка өтө баштаганын көңүлгө түйүү керек. Маселен, «Манаста» Ырамандын ырчы уулунун, Жайсан ырчынын эскерилиши, Жээренче чечен жөнүндөгү жомок, «Токтогулдай (сөз Т. Сатылганов жөнүндө эмес, легендарлуу акын туурасында) ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген кеп ушул процесстин башталмаларын, ал эми болжол менен XVI—XVIII кылымдарда жашашкан Асанкайгы, Санжы-сынчы сыяктуу фигуралар анын улантылышын күбөлөйт. Биздин оюбузча, акыркылардын чыгармачылыгын казак окумуштууларынын жолун жолдоп, адабият тарыхына киргизүү зарыл. Бирок аларды белгилүү тилдүү элдердин жазма адабиятынын өкүлдөрү катары көрсөтүү туура эмес, анткени алар кантсе да оозеки адабияттын өкүлдөрү (М. К. Нурмухамедов. О зарождении письменной литературу полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана. Ташкент, «Фан», 1970, стр. 11).

XIX кылымга келгенде кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн, жалпы эле маданиятынын структурасы менен деңгээли кадимкидей өзгөрөт, чабыты кеңийт, контексти жаңылануат. Айталы, Кокон хандыгынын тушунда исламдын таасири күчөйт, диний мектептер менен медреселер ачылып, мусулманча сабаттуу алгачкы адамдар пайда болот. Бул жөнүндө академик И. А. Батманов убагында мынтип жазган: «Кыргыздардын арасында араб алфавитин пайдаланган адамдар тууралуу маалыматтар XIX кылымдын 60-жылдарына чейин тарайт, бирок араб алфавити кыргызларга андан мурда белгилүү болгон» (И. А. Батманов. Киргизский язык и письменность до образования киргизской нации. В книге: Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957, стр. 58). Муну кырастаган жаңы фактылар Б. Юнусалиев, Х. Карасаев, С. Кудайбергенов, А. Алтымышбаев, Д. Айтмамбетов, В. Плоских ж. б. изилдөөчүлөрдүн акыркы мезгилде жа-

рыяланган эмгектеринде келтирилүүдө. Эгер XIX кылымдын орто ченинде жашаган жазгыч акын Молдо Нияздын санат ырларынын дептерин таап, талдоо жүргүзгөн академик Б. Юнусалиев мындан бир аз мурда эле Кыргызстанда «жазма эстеликтерди жыйноо боюнча эч кандай иш жүргүзүлбөй жатат» деп чоң өкүнүч менен жазса (Б. Юнусалиев. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. Китепте: Тюркологические исследования. Фрунзе, «Илим», 1970, стр. 49), азыр абал жакшылыкка өзгөрдү: Кыргыз ССР илимдер академиясынын тарых институтунда жазма жана басма даректерди жыйноо боюнча атайын комиссия түзүлүп, ал 1976—1980-жылдарды камтыган беш жылдын ичинде эле түрк, тажик жана араб тилдеринде 500 басма жана литографиялык китеп, 200 кол жазма, ондогон башка документтерди тапкан. Алар XII кылымдан XX кылымдын башына чейинки узак мезгилди камтыйт экен (караңыз: По следам памятников истории и культуры Киргизстана. Фрунзе, «Илим», 1982, стр. 136—137). Бул эстеликтердин арасында Хафиздин, Бедилдин, Омар Хайямдын, Жаминин, Алишер Навоинин, Физулинин жана башка чыгыш классиктеринин чыгармалары бар. Табылган даректердин чыккан жерлери да көңүл бурарлык: Ташкент, Казань, Стамбул, Уфа, Лакнау, Кашпур. Акыркы шаарлар Индияда экени белгилүү. Биз үчүн өзгөчө баалуу нерсе — аталган жазма эстеликтердин ичинде түрк жана өзүбүздүн кыргыз тилиндеги жыйнактар менен кол жазмалардын бардыгы.

Маданият тармагындагы жаңылыктар кыргыз элинин Россия империясынын карамагына ыктыярдуу өткөнүнөн кийин айрыкча көбөйөт. Эми мурдакыдай согуш коркунучу, уруу чатактары жоюлат, элибиз капиталисттик өнүгүүнүн тилкесине кирген Россиянын таасирине тартылат. Мындай прогрессчил окуянын натыйжасында аз санда болсо да орус-тузем мектептери ачылат, кыргыздардын арасындагы айрым сабаттуулар орус, татар, өзбек, казак тилдериндеги газета-журналдарды («Русский Туркестан», «Таржиман», «Вакыт», «Курьер» деген сыяктуу), адабий чыгармаларды окушат, тышкы дүйнө менен байланыш артат, кай бир кыргыздар Верный, Казань, Уфа, Шемах (Азербайжан), Стамбул, Петербург шаарларына чейин барып билим алышат. (Ушул типтеги кызыктуу фактыларды А. Алтымышбаевдин, Д. Айтмамбетовдун, С. Даниярдун китептеринен табууга болот).

Бир жагынан дал ушундай коомдук-саясий абал, маданий жагдай, экинчи жагынан, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн жогоруда белгиленген ички кыймылы 19-кылымда

индивидуалдуу чыгармачылыктын — **ырчылар поэзиясы менен кол жазма түрүндөгү жазма поэзиянын** пайда болушун шарттайт. Муну бизде акындар поэзиясы деген жалпы термин менен атап жүрүшөт. Чындыгында аны жогорудакыдай эки башка көрүнүш катары сыпаттоо (албетте, алардын ортосундагы жалпылыктар менен жакындыктарды танбастан) туура болмок.

Тилекке каршы, 19-кылымдагы төкмө ырчылардын жана жазгыч акындардын таланттууларынын бардыгының чыгармачылыгын камтыган, ушул көркөм феномендин табияты менен бөтөнчөлүктөрүн терең ачып көрсөткөн изилдөөлөр жарала элек. Андай эмгектердин түзүлүшүнө атактуу төкмө ырчылардын (Эсенаман, Найманбай, Солтобай) жана жазгыч акындардын (Молдо Нияз, Алдаш Молдо, Бекназар Молдо ж. б.) чыгармаларының иргелип, комментарийленип жарыялана электиги тоскоол болууда. Ушундай мамилеге «замана агымы» деп аталып келаткан поэзия (Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч) да муктаж. Ырас, бул маселе боюнча да көп эле кылычтар кагышып, найзалар сынды. Ал таптык методологиядан тыш турган «бирдиктүү агым» теориясына ылайык бир беткей көкөлөткөн мамилени да, анын тескерисинче, карандай реакциячыл, диний-мистикалык кубулуш катары мүнөздөгөн мамилени да көрдү. Кийинкидей баа алууга бул поэзиядагы үмүтсүздүк, идеалдын алдыга карай эмес, артка умтулушу, Россияга кошулуу маселесине терс (Калыгул, Арстанбек) жана ыраатсыз, карама-каршы (Молдо Кылыч) мамиле негиз берген. Дегинкисинде илимий объективдүүлүк бул акындардын чыгармачылыгына жогоркудакыдай карама-каршы позициядан (же көкөлөткөн, же көмүп салган) эмес, айрым оң жактарын да, принциптүү идеялык-саясий жаңылыштыктарын да эске алып, анын себептерин түшүндүрүүнү (илимдин милдети — кубулуштарды түшүндүрүү эмеспи) талап этет. Ушул көз караштан чыкканда, «заманчылардын» чыгармачылыгындагы чектелүүчүлүк менен карама-каршылыктуулук, биздин оюбузча, тарыхый жана эстетикалык планда ишенимдүү ачылбай, туура түшүндүрүлбөй келатат. Биринчиден, «акыр заман» идеясы алардын поэзиясындагы жаңылык эмес экенин эске алуу кажет: бул эсхатологиялык концепция «Библия» менен «Курандан» тартып орто кылымдардагы өзбек акыны Сулайман Бакырганының «Акыр заман китеби» аттуу дастанынан (XII кылым), андан кийинки эле казак акындары Бухар-жырау, Нысанбай, Доскожо, Кудери ж. б. (XVII—XVIII кылымдар) санат-насыяттарынан белгилүү. Бирок бул жагдайдан улам мусулман дининин

өйдөлөө мезгилиндеги көз караштарды социалдык башкача чөйрөдө, тарыхый бөлөкчө шарттарда жашашкан XIX кылымдагы кыргыз акындарына көчүрүп келүү (илимий тил менен туюнтканда, экстраполяция жасоо) анча туура болбойт. Анын үстүнө сөз болуп жаткан акындардын убагында мусулман дини кыргыз арасына кеңири тарай электиги тууралуу Ч. Валиханов, В. Радлов, А. Н. Северцев ж. б. жазгандары бар. Экинчиден, «заманачылардын» чыгармаларында диний-мистикалык мотивдер болгон күндө да ага таң калбаш керек. Анткени орто кылымдын (феодалдык формация мааниси) шарттарында мейли Чыгышта, мейли Батышта болсун, адабият гана эмес, бардык руханий турмуш диндин күчтүү кучагынан бошоно албай келгенин марксизм классиктери эчен курдай белгилешпеди беле. Дегеле орто кылымдык типтеги адабияттар идеологияга өтө жакын турганын, алардагы коомдук-эстетикалык идеал көбүнчө келечекке эмес, артты көздөй умтулганын, дүйнөнүн, анын ичинде мезгил менен мейкиндикти кабылдоо жана түшүндүрүү ыкмалары соңку доордун адабияттарынан олуттуу айырмаланып келгенин советтик көрүнүктүү тарыхчылар, философтор, адабиятчылар (Н. И. Конрад, В. М. Жирмунский, М. Бахтин, Д. С. Лихачев, А. Я. Гуревич ж. б.) эң соңун далилдешти. Демек, кеп ошол типтеги адабий чыгармаларды тануу эмес, алардын тамырын туура карман, идеялык-эстетикалык бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүдө турат. Ушул мааниде 1970-жылы Москвада жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында» Молдо Кылычтын мурасы бир кыйла өлчөмдө объективдүү талданганын белгилөөгө болот: анда акындын чыгармачылыгынын идеялык кемчиликтери да, айрым алгылыктуу жактары да көрсөтүлгөн. Эми анын «Зар заман», «Кысса-иль-зилзала» сыяктуу идеялык жактан зыяндуу дастандарынын жаралуу себептерин түшүндүрүп жана түпкүлүгүндө четке кагып, «Качыгармаларындагы оң көрүнүштөрдү ачып берүү зарыл. «Наттуу», «Бүркүттүн тою», «Будайык», «Чүй баяны» аттуу мурасыбыз жөнүндөгү сөздү аяктап баратып, биз ушул мезгилде жашаган улуу демократ-акындар Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо жана Барпы Алыкуловдун чыгармаларын жарыялоо, изилдөө жана пропагандалоо иштери да соцку жыйырма жылда бошоңдоп кеткенин айтмакчыбыз. Бул аралыкта алардын чыгармаларынын толук жыйнактары кайра басылган жок, орус тилине которуу колго алынбады, аларга арналган илимий жыйнактар жана монографиялар жарыяланбады.

Ошентип, биз мурас жөнүндөгү маселенин соңуна чыгып калдык. Жогоруда атайын сөз болгондой, кыргыз элинин революцияга чейинки адабий-көркөм мурасы эки миң жылдык тарыхты өз ичине камтыйт жана анын структурасы бир кыйла татаал көрүнөт. Атап айтканда, адабий мурасыбыз төмөнкү компоненттерден куралгандай элес берет: «Манас» эпосу башында турган фольклордук жанрлардын системасы, байыркы жана орто кылымдардагы түрк жазма эстеликтери, ырчылар өнөрү жана кол жазма түрүндөгү поэзия. Көркөм сөз өнөрүбүздүн бул тармактарынын баарынан тең башка элдердин маданияттары менен байланыштар даана көрүнөт. Демек, кыргыз фольклор таануусу менен адабият илиминин алдында улуттук көркөм мурасыбызды ушул сыяктуу терендикте (тарыхынын узактыгын эске алганда) жана кендикте (структура маанисинде) изилдөө милдети турат. Тилекке каршы, Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институту, республиканын жогорку окуу жайларынын кыргыз адабияты боюнча кафедралары ушул планда жарыжолго салуу, кыргыз адабиятынын тарыхына чындап күйбири катары көрүнөт.

Акырында мурас маселеси — тек академиялык (илимий) гана маселе эместигине олуттуу көңүл буруу зарыл. Ал баарынан мурда бүгүнкү күндүн муктаждыктары менен милдеттерине кызмат кылчу идеологиялык жана практикалык мааниге ээ. Иштин так ушул жагын элибиздин азыркы рухий маданиятынын талашсыз лидери Ч. Т. Айтматов Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинде сүйлөгөн сөзүндө эң туура белгилеген: «Күнүмдүк тиричилик-түйшүктөрдөн тышкары рухий маданиятта жаңыдан ээ болуп жаткан билимдерге жана тажрыйбаларга ылайык совет элинин көп улуттуу жалпы мурасында өзүнүн маанилүүлүгү боюнча биздин интернационалдык биримдигибизди терендетүүгө жана арттырууга тийиш болгон улуттук жана эл аралык мааниси бар ири иш чаралар бышып жетилүүдө... Маселен, дүйнөлүк эпикалык поэзиядын залкар эпосу «Манастын» 1000 жылдык юбилейин өткөрүү жөнүндөгү маселе ондогон жылдардан бери чечилбей келе жатат... Атактуу байыркы түрк акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүү идеясы да мына ушундай тагдырга туш болду... Кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен

бирге биздин ата-бабаларыбыздын руханий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын — отурукташкан жазма жана оозеки-көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта улуттук кенчибиз. Совет бийлигинин жылдарында Орто Азия элдеринин интеллектуалдык жана интернационалдык турмушу жаңы сереге көтөрүлүп, гүлдөп турган дорунда залкар Баласагын инсанды анын урпактары биз урматтап эскербегенде, башка ким эскермекчи». Акыйкат сөздөр!

Макаланын соңунда теориялык жана саясий жактан өтө маанилүү дагы бир маселенин ажатын ача кетүү зарыл көрүнөт. Жогоруда айтылгандай, кыргыздын революцияга чейинки фольклордук-адабий мурасы бай жана көп кырдуу. Бирок анын тарыхый өнүгүшү кантсе да эң жогорку деңгээл-сапатка — профессионал адабият абалына көтөрүлө албаганын моюнга алуу кажет. Себеп дегенде профессионалдык адабият — көркөм сөз өнөрүнүн оозеки жана жазма түрлөрүнөн кийин пайда болчу, басма сөз, китеп чыгаруу иши жана окурмандар чөйрөсү менен тыгыз шартталчу, элдин /улуттун/ өзүн өзү аңдоо формасы, идеологиялык-эстетикалык кубаттуу куралы катары жашоочу феномен. Тилекке каршы, Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда профессионал адабияттын жаралышы үчүн зарыл, болгон мындай маданий шарттар жана саясий өбөлгө-улуттук мамлекеттүүлүк болгон жок. Мунун башкы күнөөкөрү — падышачылыктын оторчулук саясаты, феодалдык-патриархалдык коомдук мамилелер эле. ВКП(б)нын X съездинин улут маселелерине арналган чечимдеринде таамай айтылгандай, орус эмес элдерге карата падышачылыктын саясаты алардын өз алдынча мамлекеттүүлүккө, маданиятка, улуттук тилге умтулуусун ар кандай жолдор аркылуу басуу мүмкүн болушунча карацгылыкта кармоо, оруста штыруу болгон. (Караңыз: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций ЦК. Изд. 2-е. М.: Политиздат, 1970, с. 254) Ушундай саясаттын айынан Кыргызстанда революцияга дейре бар болгону 107 мектеп иштеп, анда 7041 гана окуучу окугапы, алардын арасында да кыргыздар кемде кем экени, кыргыз тилинде бир дагы газета же журнал чыкпаганы, өзүнчө басма, жогорку же атайын окуу жайлары, маданият очоктору ачылбаганы ар бирибизге дайын.

Бирок мындай социалдык жана улуттук эзүүгө, теңсиздикке карабастан байыркы кыргыз эли мүцкүрөп-тукулжурабастан жаркын келечектен умут үзбөстөн өзүнүн бардык асыл сапаттарын, таланг-нышын сактап,

12251

ГУРАТОВА Дүйшенбек
№

бетер өнүктүрүп Октябрга жете келди. Анын бактысына алдыда ошол кордуктан куткарып, колуна калем карматчу, таланттуу уул-кыздарына илим-билимдин, адабияттын, көп түркүн цивилизациянын эшигин аччу жаңы коом-социализм турган.

1986.

КООМДУК ОЙДУН КЫЙМЫЛЫН ИЛИКТЕП

Кыргыз элинин революцияга чейинки коомдук түзүлүшүнүн, социалдык-экономикалык мамилелеринин, рухий маданиятынын ар кайсы жактары, жалпы эле коомдук аң-сезиминин түрдүү формалары тарыхчылардын, фольклор изилдөөчүлөрдүн, адабиятчылардын жана музыка таануучулардын эмгектеринде бир далай талдоолордон өткөнү бизге маалым. Бирок ушул кезге чейин улуттук коом таануубузда байкалып келаткан бир чоң өксүк — мындай ачык-айкын — илимий талдоолорду жалпылаштырып, элибиздин революцияга чейинки социалдык-саясий жана философиялык ой-пикиринин тарыхын атайын изилдөөгө алган монографиялык эмгектердин (А. Какеевдин айрым аракеттерин эске албаганда) жокко эселиги эле. Бул жагынан биз коңшулаш казак жана өзбек философторунан да артта калып жатканбыз. (Аларда И. Мумин-ов, М. Хайруллаев, К. Бейсембиев сыяктуу авторлордун фундаменталдуу эмгектери бар). Дал ушул бөксөлүктү Кыргыз ССР илимдер академиясынын анык мүчөсү А. Алтмышбаевдин өткөн жылы республикабыздын «Илим» басмасынан чыккан монографиясы[1] белгилүү өлчөмдө толуктап отурат.

Ырас, бул китеп автордун кыргыз элинин Октябрга чейинки коомдук аң-сезимин, андагы жылыштарды иликтеген алгачкы монографиясы деле эмес: аталган проблематикага А. Алтмышбаев мурда деле бир катар макалаларды арнаган, кийинчерээк атүгүл «Ленин жана Кыргызстанда марксизмдин пропагандаланышы. 1905—1923-жылдар» (1967, орус тилинде), «Октябрь жана кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин өнүгүшү» аттуу изилдөөлөрдү сунуш кылган. Демек, биз сөз кылалы деп жаткан эмгек азыр эле саналган изилдөөлөрдүн логикалык жактан улан-

[1] А. А. Алтымышбаев. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли дореволюционной Киргизии. Фрунзе, Илим, 1985.

дысы, тагыраак айтканда, карт тарыхты көздөй терендеши жана жалпы бир ыраатка салынышы, жыйынтыкталышы катары туюлат. Ошондуктан бул үч китепти өзүнчө бир бүткөн цикл шекилинде кабыл алганыбыз оң.

Элибиздин революцияга чейинки рухий маданиятынын башка тармактары сыяктуу эле коомдук-саясий жана философиялык ой-пикиринин тарыхын изилдөөнүн бөтөнчө кыйын жагдайлары бар экени түшүнүктүү. Ал баарынан мурда көп кылымдык тарыхты, ар кандай коомдук-саясий окуяларды, философиялык, этикалык, эстетикалык, укуктук ж. б. көз караштарды каттап калган улуттук жазма же басма эмгектердин аздыгына байланыштуу эмеспи. Ошон үчүн өткөн чактын тарыхына кайрылмакчы болгон ар бир илимпоздун алдына «кандай эмгектерге, булактарга таянуу керек?» деген принципиалдуу суроо туулат. Албетте, карапайым акыл-эс буга эч буйдалбастан эле минтип жооп берет: эң оболу фольклорго, андан кийин азыраак санда болсо да кездешчү жазма булактарга. Бирок олуттуу окумуштуу, ал эми философ болсо андан бетер деңизчи, мындай карапайым аң-сезимден өйдө көтөрүлүп, алды менен ошол булактардын (фольклордук жана жазма) өзүнүн маани-маңызын, табиятын так талдап-баалап, териштирип алат. Айталы, А. Алтмышбаевдин «Октябрь жана кыргыз элинин коомдук аң-сезимининн өнүгүшү» деп аталган китебиндеги «Коомдук аң-сезимдин өнүгүшүндөгү оозеки жана жазма информациянын өз ара байланышын талдоонун методологиялык мааниси» аттуу биринчи главасы так ушул милдетти аткарат жана ал автордун жалпы эле үчилтик изилдөөсүнүн киришме бөлүгү — методологиялык ачкычы болуп саналат.

Ал эми «Революцияга чейинки Кыргызстандагы коомдук-саясий жана философиялык ой-пикирдин өнүгүш тарыхынын очеркинде» бул маселе андан ары такташтырылат. «Биздин колубузда азырынча кыргыздардын коомдук аң-сезимининн эң байыркы формалары тууралу материалдар жок,— дейт А. Алтмышбаев.— Биз байыркы доордун кийинчерээк учурларына жана орто кылымдарга тийиштүү маалыматтарга гана ээбиз. Алар: кытайдын тарыхый хроникасынан белгилүү орус синологу Н. Я. Бичурин тарабынан чогултулган көчүрмөлөр, байыркы түрк жазуусунун Орхон-Енисей жана Талас эстеликтери; соңку мезгилде табылган археологиялык материалдар, орто кылымдагы түрк адабиятынын (Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгарынын эстеликтери; кыргыз фольклору).

Революцияга чейинки кыргыздардын тарыхын, анын ичинде материалдык жана рухий маданиятын изилдөөдөгү

экинчи бир татаалдык — мезгилдештирүү маселеси. Бул маселеде дагы, биздин оюбузча, А. Алтмышбаев методологиялык туура позициядан чыгат. Атап айтканда, ал Ф. Энгельс «Үй-бүлөнүн, жеке-менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» деген классикалык эмгегинде адамзаттын тарыхын негизги үч баскычка (жапайылык, варварлык, цивилизация) бөлгөнүн, бул маркчыл илимдеги коомдук-экономикалык формациялар жөнүндөгү окууга да бап келерин эске алып, кыргыз элинин тарыхын төмөндөгүдөй формациялык баскычтарга бөлөт: байыркы жамааттык түзүлүштүн ордуна келген уруу-урукчулук түзүлүш 5-кылымдын акырына дейре созулат, 6-кылымда башталган феодалдык мамилелер 19-кылымдын аягына чейин үстөмдүк кылат, Кыргызстандын Россиянын тутумуна ыктыярдуу кошулушу капиталисттик өнүгүүнүн алгачкы белгилерин айкындайт. Жалпысынан А. Алтмышбаевдин китебинде сунуш кылынган мезгилдештирүү советтик тарых илиминде кабыл алынган көз караштарга да ылайык келет, түпкүлүгүндө автордун тарыхый (историзм) принцибин бек сактаганын айгинелейт.

Мына ушул методологиялык принциптер жана талаптар китептин логикалык структурасын жараткан: жанааракта көрсөтүлгөн үч мезгилге жараша эмгек үч бөлүмдөн турат, ар бири коомдук-саясий түзүлүштү талдоодон башталып, философиялык ой-пикирди, идеологиялык процессти иликтөө менен жыйынтыкталат.

«Уруу-урукчулук түзүлүшү доорундагы кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ой-пикири» деп аталган биринчи бөлүмчөдө байыркы кыргыз урууларынын жашоо ыңгайы, эмгек шарттары, этникалык байланыштары, кол өнөрчүлүгү, экономикалык абалы менен саясий системасы, мамлекеттүүлүк формасы сыпатталат. Мында өзгөчө кызыгуу туудурган маселе, арийне, ошол доордун кыргыздарынын коомдук жана философиялык ой-пикири, жалпы эле рухий дүйнөсү. Бул жагынан А. Алтмышбаев байыркы кыргыздардын тотемдик, космологиялык жана укук түшүнүктөрү, кай бир каада-салттары жөнүндө бир канча жөндүү пикирлерди айтат, алардын дүйнө тааным*ындагы айрым материалисттик белгилерди таамай көр*сөтөт. Бөлүмчөдө бизге айрыкча баалуу көрүнгөн эки учур бар. Биринчиси — Орхон-Енисей боюнан жана азыркы жергебизден табылган байыркы түрк жазма эстеликтеригыздардын рухий турмушундагы буддизмдин (Индия, Монгол-Тибет маданиятынын) ордун, анын ооп келишин жана андан аркы кыймылын аныктоо. Чын-чынына кел-

генде акыркы маселеге А. Алтмышбаев кыргыз илимиңде биринчилерден болуп назар салып отурат жана бул белгилүү өлчөмдө анын китебиндеги жаңычыл сапаттардын бирине жатат. Ушул мааниде философтун «Теңир» деген түшүнүккө ары кеңири, ары оригиналдуу талдоо беришин куттуктоо керек.

Кыргыздардын көптөгөн кылымдарды камтыган феодализм доорундагы коомдук аң-сезимин изилдөөгө арналган экинчи бөлүмчө да чоң кызыгуу менен окулат. Мында басым диалектикалык татаал процесске — коомдук-философиялык ой-пикирдин өнүгүшүндөгү ички (абалкы, жергиликтүү) жана тышкы (исламдын таралышына байланыштуу араб-парсы) элементтердин карым-катнаштарына жасалат. Ушуга жараша оозеки жана жазма булактардын эки тобу тең иликтөөгө тартылат: жазма булактар катары атактуу жердештерибиз Жусуп Баласагындын «Кут табуу билими» деген дидактикалык дастаны менен Махмуд Кашгарынын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу филологиялык эмгеги кызмат кылат, ал эми оозеки булактын милдетин макал-лакаптардан тартып «Манаска» чейинки айтылуу чыгармалар аткарат. А. Алтмышбаев жогоруда аталган жазма эстеликтерди тек имманенттик талдоого алуу, философиялык маани-маңызын ачуу менен тим калбайт, алардын ошол доордун коомдук рухий контексти, кийинки мезгилдер менен байланышы, кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы менен өтмө катыштыгы жөнүндө да сөз кыскара кетет. Ушул жерде сөзсүз кошумчалай кетчү нерсе — элибиздин рухий дүйнөсүнө исламдын тийгизген терс таасирин териштирип жатып, араб, парсы маданиятынан оошкон оң көрүнүштөрдү да эстен чыгарбайт.

Монографияда кеңеп жана терең коюлган маселелердин бири — кыргыздардын коомдук ой-пикиринин фольклордо чагылышы. Негизинен «Манас» башында турган бир катар эпостордун жана поэмалардын материалында талданган бул маселе келечекте өз алдынча изилдөөлөрдүн объектиси болору талашсыз.

Тилекке каршы, экинчи бөлүмчөдө изилденмекчи болгон башка бир маселе — кыргыздардын феодализм доорундагы коомдук-саясий түзүлүшү жеткиликтүү изилденбеген, декларация түрүндө калган. Чындыгында бул маселе өтө актуалдуу эмес беле: биз азырга чейин орто кылымдардагы кыргыз хандыктарынын саясий негизи, социалдык структурасы, башка мамлекеттер жана уруулар менен байланыш мүнөзү, чарба жүргүзүү ыктары ж. б. жөнүндө так пикирлерге ээ боло албай жүрбөйбүзбү!

Алымсынбоо өкүнүчү «Кыргызстандын Россиянын ту-

тумуна кириши жана анын социалдык натыйжалары» аттуу акыркы бөлүмчө менен таанышкандан кийин да пайда болот. Анткени бул бөлүкчө өтө эле чакан — бар болгону он сегиз бет. (Салыштырып көрүңүз: биринчи бөлүмчө 42 бет, экинчиси 70 бет). Анын үстүнө 19-кылымдын экинжарымы — 20-кылымдын башы кыргыз элинин революцияга чейинки коомдук-саясий жана философиялык ой-пикиринин өнүгүшүндөгү таптакыр жаңы жана эң кызыктуу этабы болгону ар кимибизге белгилүү го. Демек, бул этап көбүрөөк көңүл бөлүүгө муктаж эмес беле!

Бирок бул жерде эске алына турган маанилүү жагдай бар: ал мезгилдин маданияты, коомдук ой-пикири боюнча изилдөөлөр бизде көп. Алардын арасында автор өзү шилтеме кылып көрсөткөн, биз өйдө жакта атап кеткен «Ленин жана Кыргызстанда марксизмдин пропагандаланышы» (биринчи бөлүмчөсү «Кыргыздардын Россиянын тутумуна кириши жана революцияга чейинки Кыргызстанда эмгекчилердин таптык аң-сезиминин активдешүүсү», экинчиси «В. И. Ленин жана анын Россияда марксизмди пропагандалоо үчүн күрөшү» деп аталат), «Октябрь жана кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин өнүгүшү» (анын ар бир бөлүмчөсү кыргыздардын революцияга чейинки аң-сезимин талдоого арналган) деген монографиялары бар. Аталган китептерде кыргыздардын 19—20-кылымдардын тогошуу мезгилиндеги коомдук-саясий турмушу менен аң-сезиминин түрдүү жактары, ачык айтканда, орус капитализминин таасири менен кыргыз жергесинде патриархалдык-феодалдык мамилелердин ыдырай башташы, падышачылык — колониялык режим жана коомдук мамилелердин курчушу, кыргыздардын революцияга чейинки коомдук ой-пикиримдеги негизги агымдар, орус жана чыгыш маданиятынын таасири, коомдук аң-сезимдин структурасы, ар кайсы формаларынын, деңгээлдеринин карым-катнаштары сыяктуу маселелер кеңири фактылардын негизинде теориялык жалпылоого алынат. Ал эмгектердин дагы бир пускалуу жагы — революциядан мурда же анын алгачкы жылдарында орун алган кээ бир татаал, идеялык жактан карама-каршылыктуу кубулуштарга (Молдо Кылыч, О. Сыдыков) тайсалдабастан кайрылып, алардын оң жана терс жактарына көңүл буруп, себептерин көрсөтүшү. Демек, А. Алтмышбаевдин бул жерде рецензияланып жаткан жаңы китебинин үчүнчү бөлүмчөсү автордун ушул багыттагы изденүүлөрүнө айрым бир кошумча штрихтерди гана кошот. Анын эскиз сыңары болуп калышынын себеби мына ушунда жатат.

Деген менен белгилүү философубуздун жаңы эмгегин-

де кемчиликтер (фактылык жана теориялык) жок деп айтууга болбойт. Аларга жогоруда белгиленгендерден тышкары буларды кошумчаламакчыбыз.

Биринчиден, автор өзү «биз элдин тарыхын эмес, анын ой-пикиринин тарыхын изилдейбиз» деп жазганына карабастан, кээде философиялык проблематикага караганда тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык маалыматтарга артыкбаш кызыгып кетет. Бул айрыкча биринчи бөлүмчөдөн (маселен, кыргыздардын этногенези, батыштан чыгышка жана тескерисинче көчүшү, лексикалык бирдиктердин салыштырылышы ж. б.) ачык көрүнөт. Экинчиден, кыргыздардын эң байыркы ан-сезимин жана анын фольклордо чагылышын караганда, илимпоз мифологиялык катмарды (айталы «Кожожаш», «Эр Төштүк» эпосторун, аңчылыкка, дыйканчылыкка байланыштуу ырларды), магия менен символдун ролун анча таназарга албайт.

Үчүнчүдөн, А. Алтмышбаевдин тарыхый-философиялык изилдөөсүндө маанилүү бир звено түшүп калган. Ал — болжол менен 16—18-кылымдарда жашаган Толубай сынчы, Санжы сынчы, Асан кайгы сыяктуу легендарлуу ойчулдардын чыгармачылыгы. Биздин оюбузча, ошолордун бизге жеткен уламыштарына кайрылуу автору белгисиз чыгармачылыктан индивидуалдык чыгармачылыкка өтүүнүн ортосундагы өткөөл доорду айкындоого жардам бермек.

Акырында тарыхый биографиялык булактарды жакшы билген А. Алтмышбаевдей изилдөөчүнүн эмгектеринде ушуга дейре 19-кылымдын философиялык ой-пикирин талдоо үчүн эң кызыктуу материалдарды берчү Молдо Нияз, Жеңижок, Барпы шекилдүү акындардын чыгармаларынын бутага алынбай келатышы өкүнүчтүү.

Албетте, ушул сыяктуу фактылык бөксөлүктөр окумуштуунун жаңы эмгегинин логикалык ырааттуулугунун бузулушуна, фрагменттүүлүккө жетелебей койбойт. Анан калса эмгекте кыргыздардын коомдук ан-сезимининн структурасында теориялык ой-пикир менен карапайым акылэстин, идеология менен социалдык психологиянын карымкатнаштары да анча терең каралбаганы көзгө урунат. Ырас, мындай жагдайларды баамчыл автор өзү да алдынала эскертет: «Өз изилдөөсүн автор бүткөн иш деп эсептебейт. Бул революцияга чейинки кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ой-пикиринин өнүгүшүнүн чыныгы тарыхына жасалган алгачкы гана кадам». Ошол себептүү А. Алтмышбаев өзүнүн изилдөөсүн революцияга чейинки кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ой-пикиринин «тарыхы» же «тарыхынын очерктери»

дебестен, жупуну гана «очерк» деп атаган өндүү. Бул жанрдык аныктамага монографиянын мазмуну абдан ылайык келет. Анын дал ушундай табияты, саамалык-мүнөзү бул багыттагы болочок изилдөөлөр үчүн омоктуу таяныч болуп берет.

Жалпысынан А. Алтмышбаевдин кыргыз элинин революцияга чейинки коомдук аң-сезиминин тарыхый кыймылын талдаган эмгектери элибиз Октябрь революциясына куру кол келбегенин, анын рухий бай мурасы, алдыңкы өкүлдөрүнүн даанышмандыгы Улуу Октябрдын идеяларын, марксчыл-ленинчил окууну ыкчам кабыл алуунун, аларды социалисттик чындыкка чыгаруунун ийкемдүү куралы — субъективдүү фактору болгонун далилдейт. Демек, коомдук ой-пикирдин тарыхына кайрылган бул үчилтик бүгүнкү күндүн идеологиялык муктаждыктарына кызмат кылат. Анын башкы баалуулугу — мына ушунда. 1986

АДАБИЙ МУРАСКА — АСТЕЙДИЛ МАМИЛЕ

Көп жылдык камырабастыктан, мамырап-сенейүүдөн соң өлкөбүздө партиянын демилгеси менен башталган кескин бурулушка, революциячыл зор өзгөрүүлөргө мына үч жылдан ашып баратат. Коомдук турмуштун дээрлик бардык тармактарын тегиз камтыган кайра куруу деп аталган бул тарыхый процесс ушу тапта кай-кай жагынан болсо да тамырын терендетип, барган сайын өнүп-өрчүп, өз жолунда кездешкен тоскоолдуктар менен карама-каршылыктарды курч күрөш аркылуу жеңген сапарын чечкиндүү улантууда. Анын алгачкы өнүмдөрү, совет адамдарына жаркын маанай тартуулоочу жагымдуу натыйжалары азыртадан эле ачык көрүнүүдө. Коомдук-саясий планда алып караганда мына ушундай эң зарыл жана келечектүү өнүмдөргө биринчи кезекте демократиялуулук менен маалымдуулук кирет. Чын-чынына келгенде, бүгүнкү социалисттик коомубуздун, кайра куруунун эң көрөсөндүү көрүнүшү деп да дал ушул эки нерсени айтууга акыбыз бар. Анткени алар түбү барып социализмдин ого бетер канат жайышына, анын гуманисттик табиятынын андан ары таасындалышына, совет адамдарынын чыгармачылык бай мүмкүнчүлүктөрүнүн түгөл ачылышына түздөн-түз кызмат кылат.

Өлкөбүздө түзүлгөн идеялык-саясий жана моралдык-чыгармачыл жаңы кырдаал тарых менен азыркынын, экономика менен саясаттын көп сандаган маселелеринин кай-

радан каралып, чыныгы Ленинчесинен чечилишине мыкты өбөлгө түзүүдө. Мындай шарт, асыресе, маданият майданынан да ачык-айкын байкалууда. Мунун жандуу күбөсү катары Кыргызстандын адабий жана илимий коомчулугу акыркы жылдары кыргыз элинин өткөндөн калган маданий мурасын кылдат жана калыс баалоо, революцияга чейинки жана советтик доордогу адабияттын кай бир унут калтырылган же ар түрдүү себептерден улам четке кагылган өкүлдөрүн кайрадан маданият казынасына кошуу маселесин улам чечкиндүү коюп жатышын көрсөтүүгө болот. Конкреттүү айтканда, сөз Кыргызстандын азыркы аймагында туулуп, өз учурунда орто кылымдагы түрк адабияты менен филология илиминин классиктери болуп калышкан, калтырган эстеликтери бүгүнкү күнү Орто Азия жана Казакстандагы түрк тилдүү советтик элдердин орток маданий энчисине айланган Баласагындык Жусуп менен Кашкарлык Махмуддун, ошондой эле өткөн кылым ичинде жана XX кылым башында жашаган Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч сыяктуу төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын, акыры келип Сталиндин зоболосуна табынуу маалында социалисттик закондуулукту одоно бузуунун курмандыгы болушкан С. Карачев, К. Тыныстанов, Ш. Көкөнов, Т. Жолдошев, С. Наматов өндүү тунгуч жазуучулардын мурасы жөнүндө баратат. Чындыгында эле маселенин мындайча коюлушунун өз жүйөөсү бар жана ал көп убактан бери бүтпөгөн талаш-тартышка айланып келатат.

Бул жагынан айрыкча революцияга чейин жашаган жазгыч акын Молдо Кылыч менен советтик мезгилдеги жазуучу, илимпоз жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурасы кейиштүү тагдырга туш болду. Демейде боло келгендей, алардын чыгармачылыгынын тегерегинде жүрүп келген талаш-тартыштар бири бирин жокко чыгаруучу карама-каршы мүнөзгө ээ болгон: алар же жалаңкабат мактоодон турган (бул өзгөчө Молдо Кылычтын чыгармалары тууралуу 1940-жылдары жазылган эмгектерден даана көрүнөт), же таптакыр эле каралап, мурасты түп орду менен жокко чыгарган.

Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылыгынын тегерегиндеги бир кездеги талаш-тартыштардын ченемден чыккан кызуулугунун, маселенин ушул күнгө чейин конструктивдүү ыңгайда бир жаксыл чечилбей келгенинин дагы бир негизги себеби талаш жүргүзүү маданиятынын төмөндүгүнөн, маселеге илимий калыстык (объективдүүлүк) жана көркөм чыгармачылыктын чыныгы табиятын эске алган партиялык мамиленин ордуна

кыргыз адабияты менен коомдук илимпнин айрым ишмерлерипин топчул кызыкчылыктарга, өзүмчүл мүдөөлөргө берилишинен, тигил ысымдарды бирин бири коркутканбири бирине саясы айып таккан куралга айландырганынан болгон. Ал аз келгенсип сөз болуп жаткан адамдардын атын атоого жана чыгармалары жөнүндө жайынча сөз кылууга тыюу салынышы абалды андан бетер курчутуп, бул маселенин тегерегинде күбүр-шыбырлардын, акыркы мезгилде апачык ызы-чуунун пайда болушуна алып келген. Тилекке каршы, мындай карама-каршы баа берүүлөр, көркөм өнөрдүн татаал табиятын так аңдап-билбеген мүнөздөмөлөр Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун мурасына арналып кабыл алынган бир катар официалдуу документтерде, аттуу-баштуу илимпоздордун эмгектеринде орун алган. Ушул жагдайлардын баары биригип бул эки ишмердин чыгармачылыгынын кыргыз адабиятынын тарыхындагы орду жана мааниси жөнүндөгү орчундуу маселенин азыркы күнгө чейин так жана калыс чечилбешине тоскоол болгон.

Мына эми кайра куруунун, демократиялуулук менен айкындыктын шартында аталган маселе кайрадан кабыргасынан коюлуп жатышы күтүлбөгөн иш эмес. Анын пайда болушуна жана жанданышына партиянын маданият майданындагы бардык жасалма тоскоолдуктар менен жарамсыз тыюу салууларды чечкиндүү айыптап, чыныгы чыгармачылык эркиндикке, аң-сезимдин жигерденишине кеңири жол ачкан жаңыча саясаты, атап айтканда, М. С. Горбачевдун: «тарыхта да, адабиятта да унутулган ысымдар, актай баратар болбошу керек. Ансыз тарых, адабият болбостон, жасалма, ыңгайлашма конструкциялар болуп калат»,— деген сөздөрү түздөн түз өбөлгө түзбөй койгон жок. Биз мунун акыйкаттыгына өзүнүн терең демократиячыл жана гуманистчил салттары аркылуу ар убак үлгү болуп келген орус адабиятынын алтын казынасына акыркы мезгилде И. Бунин, О. Мандельштам, М. Булгаков, М. Цветаева, А. Ахматова, Б. Пастернак, А. Платонов, Н. Гумилев, И. Северянин, В. Ходасевич, В. Набоков ж. б. өндүү бири бирине окшошпогон ондогон устаттардын чыгармаларынын кошулганын көрүп олтуруп андан бетер ынанабыз. Маданий мураска карата ушундай жаңыча ой жүгүртүү ушу тапта СССР элдеринин дээрлик бардык адабияттарында, алардын ичинде асыресе Орто Азия жана Казакстан аймагында да, даана байкалууда. Атап айтсак, бизге канатташ Казакстан менен Өзбекстанда ушул кезге чейин тыюу салынып келген Шакарим, М. Жумабаев, Чулпан, Фитрат сыяктуу көрүнүктүү көркөм сөз чеберлеринин

чыгармаларын жарыялоо жана изилдөө боюнча кызуу иштер жүрүп жатат. Демек, бүт өлкөнү камтыган мындай зарыл иш чарадан биздин республикабыздын сыртта калышы, албетте, мүмкүн эмес. Бул жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин жакында эле өткөн пленумунда жасалган докладда эң туура айтылды: «Чыгармачылыктын табияты, милдети жана мүнөзү жөнүндөгү үстүрт, вульгардык-социологиялык түшүнүктөрдүн негизинде көп жылдардан бери колдонуудан алынып келген көркөм мурасты да партиялык, таптык көз караштан туруп изилдөө зарыл. Республиканын адабий тарыхында бул көбүнчө эки ысымга — Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановго тийиштүү.

Үстүбүздөгү жылдын март-апрелинде бизде улуттук маданияттын ушул эки иштмерининн чыгармачылык мурасын изилдөө боюнча СССР Жазуучулар Союзунун, А. М. Горький атындагы дүйнөлүк адабият Институтунун, республиканын жазуучулар уюмунун комиссиясы иштеди. Комиссия тарабынан конкреттүү сунуштар жасалды. Биз Молдо Кылыч менен Касым Тыныстанов боюнча Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети 50—60-жылдарда кабыл алган чечимдерди эске алуу менен чектелүүчүлүктөргө жол бербеген объективдүү, так жыйынтыктарга келүүбүз зарыл. Муну тарыхый чындык талап кылууда».

Анийне, Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун мурасынын ушул кезге чейин калайык калкка тартуулангай келатышын карандай эле субъективдүү себептерден — кайсы бир адамдардын же официалдуу органдардын аракетинен көрүү туура болбойт. Жок, маселе бир кыйла терецде — объективдүү жагдайда жатат. Ал жагдай — Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылыгынын башкалардыкына салыштырганда татаалдыгы, идеялык жактан карама-каршылыктарды, биздин социалисттик көз караштарыбызга коошпогон белги — сапаттарды өз боюна сиңиргени. Ырас, бул жагынан алганда да, жекече өмүр таржымалы, адабий тажрыйбасы, жалпы маданий деңгээли, идеялык-саясий чабыты жагынан караганда да бул эки адабий иштмерди бир катарга коюу анча жөндүү көрүнбөйт. Себеби экөө эки башка тарыхый доордун, ошого жараша эки башка идеология менен маданияттын өкүлдөрү. Демек, экөөнүн чыгармачылыгындагы жалпылыктар, окшоштуктар менен бирге олуттуу айырмачылыктарды да эске алуу кажет. Мындан тышкары бул эки адабий иштмердин чыгармачылыгы жөнүндө сөз кылганда сөзсүз түрдө жанагыдай карама-каршылыктар менен жаңылыштыктарды унутпоо, ошондой эле өлчөмдө үлгү бол-

чу оң жактарды көрүү, аларды элге жеткирүү, кыскасы, бир беткей мактоолорго же жамандоолорго жол бербөө зарыл. Дегинкисинде маданий мураска карата чыныгы партиялык мамиле, нукура илимий методология деген ушундай эмеспи.

Андай болсо биз бүгүнкү социалисттик маданият үчүн Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун мурасынан эмнелерди алып, кайсы жактарынан баш тартабыз?

Эң мурда Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866—1917) революцияга чейинки кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн бир сапаттан экинчи сапатка — оозеки чыгармачылыктан кол жазма адабиятына карай кадам шилтешине баалуу салым кошкон жазгыч акындардын бири болгонун унутпоого тийишпиз. Кокон хандыгынын тушунда ислам дини менен чыгыш адабиятынын таасири аркасында башталган бул тенденция кыргыз эли Россия империясынын карамагына өткөндөн кийин бир кыйла жандангаңы белгилүү. Тарыхый жактан алганда сөзсүз прогрессивдүү болгон бул тенденциянын (кантсе да оозеки чыгармачылыктан жазма адабиятка карай кадам шилтенип жатпайбы!) негизги жактары Молдо Кылычтын мурасында даана чагылбай койгон эмес. Атап айтканда, Молдо Кылыч негизинен мусулман мектебинен кат-сабатын ачып, исламдын догмаларынан тышкары кайсы бир өлчөмдө чыгыш адабиятынан кабардар болгон. Бул анын чыгармаларынын «казал» деп аталышынан жана көбүнчө санат-насыят (дидактика) багытын көздөгөндүгүнөн даана байкалат. Албетте, акындын чыгармачылыгынын ушундай багытта өнүгүшүнө элдик оозеки салттарга таянуу да түздөн-түз өбөлгө түзгөн. Ал эми орус адабияты тил билбегендиктин айынан Молдо Кылыч үчүн таптакыр эле алыс болгону өзүнөн-өзү белгилүү. Бирок мындан кеңири маанидеги орус маданияты (чарба жүргүзүү, отурукташуу, соода-сатык иштери, башкаруу айла-амалдары, өз ара алакалашуу ж. б.) акынга тийиш. Анткени иш дал тескерисинче болгон: Молдо Кылыч өз чыгармаларында баарынан мурда кыргыз калкынын Россия мамлекетинин карамагында тургандагы турмушун, ушул учурдагы коомдук байланыштарды, социалдык карама-каршылыктарды, патриархалдык жана жаңы элес-түшүнүктөрдү, этикалык нормаларды жана башка татаал кубулуштарды өз мүмкүнчүлүгүнө ылайык чагылткан. Ал эми акын канчалык деңгээлде туура чагылта алган — бул башка маселе.

Биздин күнгө Молдо Кылычтын төмөндөгүдөй чыгармалары келип кетти. «Кыз-жигит», «Алдамчы», «Кол ка-

зал», «Керме-Тоо», «Жинди-Суу», «Чүй баяны», «Канаттуу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман», «Зилзала». Булардын баарын акын өзү жазып калтырган деп айтыш кыйын. Көпчүлүгү эл оозунан жазылып алынган. Айрымдарынын авторлугун аныктоо да оңой эмес. Айталы, «Бүркүттүн тою» менен «Буудайык» элдик чыгарма деген көз караштар бар. Аталган чыгармалардын кээ бирлери 1911-жылы Казанда («Зилзала»), 1927-жылы Москвада («Канаттуу»), 1946-жылы Фрунзеде («Ирге ген казалдар») жарык көргөн.

Молдо Кылычтын чыгармаларынын ичинен «Зар заман» менен «Зилзаладан» башкасынын дээрлик бардыгы бизге керек, алар бүгүнкү күнү да ачдап билүүчүлүк жана көркөмдүк кызмат аткара алат: санат-насыят мүнөзүндөгү «Кыз-Жигит» менен «Алдамчы» адамдардагы жакшы-жаман сапаттарды териштирет: «Кол казал» адамга жуккан дарттын азабын сай сөөгүнө жеткире мелдейт; «Керме-Тоо» менен «Жинди-Суу» кыргыз жергесинин кооздугун, өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүн, кен байлыктарын эң соңун сүрөттөйт, кээ бир тарыхый-этнографиялык маалыматтарды кошо тизмектейт; «Канаттуу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» үчөөн атайын түзүлгөн цикл-справочник деп атасак жаңылышпайбыз, анткени мында канаттуулар тууралу кайталангыс поэтикалык мүнөздөмөлөр берилген. Айрыкча белгилеп кетүүчү нерсе — «Бүркүттүн тою» менен «Буудайык» социалдык мазмунга өтөт: буларда канаттуулардын образы аркылуу экономикалык теңсиздикке, зомбулукка, ачкөздүккө негизделген коомдогу өйдө-төмөн мамилелер, социалдык тепкичтерге ылайык карым-катнаштар абдан таасирдүү көрсөтүлөт. Ушул мааниде «Буудайык» дастаны өзүнчө эле шедевр катары туюлат. Анын дагы бир алгылыктуу жагы — адам менен табияттын ажырагыс биримдиги тууралуу философиялык идеяны кыргыз эпосунун салтына жалгай иштеп чыккандыгында.

Коомдук жана табигый турмуштун түрдүү көрүнүштөрүнө арналган «Чүй баяны» аттуу дастан да астейдил мамилеге муктаж. Мында Чүй өзөнүнүн кооз жаратылышы кылдат тартылат, бул жерге орустардын келиши менен чарбалык турмуштун жанданышы, соода-сатыктын өр алышы, кыргыздардын отурукташа башташы, орус калкынын ар кандай ишке маш экени реалисттик ыргакта сүрөттөлөт.

Тилекке каршы, Молдо Кылычтын ушул маселе боюнча көз караштары «Зар заман» жана «Зилзала» деген дастандарында чар-жайыт, карама-каршы, айрым учурларда түздөн-түз реакциячыл мүнөзгө өтөт. Бул чыгарма-

ларда акынды исламдын канондору, патриархалдык психология, консервативдик көз караштар жетелеп кетет. Натыйжада ал өз заманына алымсынбай, өткөнгө кылчайган, аны идеализациялаган, келечектен үмүт үзүп, акыр заманда корккон мотивдерге жол берет. Анын мындай тескери эволюциясы терең мистикага сугарылган «Зилзалада» (XX кылымдын башында Чоң-Кеминде болгон жер титирөөгө арналган) өзүнүн логикалык акыркы чегине жетет. Мында, албетте, ал жашаган доордун өзү да себепкер болот.

Ошентип, Молдо Кылыч өз чыгармачылыгында бүт бойдон эле алдыңкы көз карашты, таптык туура позицияны, демократиялык жана гуманисттик ишенимдерди бек кармана албаган. Ушул мааниде ал өз мезгилинин Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов сыяктуу ак таңдай акындарынын деңгээлине жетпеген. Бирок башка бир катар маселелер (этикалык, эстетикалык, көркөмдүк ж. б.) боюнча аларга чамалашып эле барган. Демек, ал кыргыз адабиятынын тарыхынан дал ушундай жактарын жымсалдап-жашырбастан орун алууга татыктуу.

Касым Тыныстановдун (1901—1937) тагдыры, жасаган иштери менен калтырган маданий мурасы бөлөкчөрөөк мамилеге муктаж. Ал айрым жаңылыштыктарына карабастан, жан дили менен Совет бийлигине кызмат кылган адам. Анын мурасы — социалисттик кыргыз улутунун маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Минтип айтууга төмөндөгүлөр негиз болуп берет.

Жарды үй-бүлөдөн чыкса да К. Тыныстанов жекече тырышчаактыгынын жана билимге ынтызарлыгынын аркасында революцияга чейин эле аздыр-көптүр мусулманча жана орусча кат сабатка ээ болгон. 1919—1924-жылдары Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтунда окуган. 1924-жылы КПССтин катарына өткөн. Ушул эле жылдары Туркестан АССРинин Академиялык борборунун илим комиссиясынын кыргыз бөлүмүнүн жооптуу катчысы, төр агасы болуп иштеген. 1925-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын жооптуу редактору. 1927—1930-жылдары Кыргыз АССРинин эл агартуу комиссары, «Жаңы маданият жолунда» журналынын редактору, 1930—1931-жылдары Кыргызстандын маданият курулушу институтунун илимий кызматкери жана директору болгон. Ушул эле жылдары Кыргыз педагогикалык институтунда мугалимдик, доценттик жана профессордук (1936) кызмат аткарган. 1937-жылы репрессияга дуушарланган. Сталиндин зоболосуна сыйынуу айыпталгандан кийин юридикалык (1957) жана партиялык (1964) жактан акталган.

К. Тыныстановдун маданий мурасы көп кырдуу. Ал адабий чыгармалардан, журналисттик иштерден жана тил боюнча илим-изилдөө эмгектеринен турат. Тил боюнча К. Тыныстанов кыргыз тилиндеги тунгуч «Окуу китебинин» (1924), «Чоңдор үчүн алиппесине» (1926), «Эне тилибиз» (1927), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) деген алгачкы нормативдик грамматикалык китептердин, алфавит, орфография жана терминология боюнча эмгектердин автору болуп эсептелет. Атайын белгилеп кетүүчү нерсе — К. Тыныстановдун кээ бир эмгектери, макалалары орус тилинде жазылган.

Анын адабий мурасы анчалык деле көп эмес, бирок идеялык-көркөмдүк, жанрдык-стилдик жактан кадыресе көңүл бурууга арзыйт.

Алгачкы чыгармалары студент кезинде жазылып, казак газета-журналдарына жарыяланган. Мисалы, 1924-жылы «Жас кайрат» аттуу журналга «Мариям менен көл боюнда» деген көлөмдүү аңгемеси басылган. Ырлары жана «Жаңыл Мырза» аттуу поэмасы 1925-жылы Москвада кыргыз тилинде өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. 1924-жылы чыккан «Окуу китебине» «Интернационалды» жана И. А. Крыловдун «Ийпелик менен кумурскасын» өз котормосунда киргизген. 1925-жылы Кыргыз ревкомунун тапшырмасы боюнча орус революциячыл ырларын которуп, «Өзгөрүш ырлары» деген чакан китеп чыгарат. Башкача айтканда, кыргыз көркөм котормо өнөрүн да К. Тыныстанов баштаган. Кийинчерээк газета-журналдарга жана окуу китептерине дагы бир нече жаңы ырларын жарыялаган. 1930-жылдардын башында башка авторлор (К. Жантөшев, Ш. Көкөнов, А. Сопиев) менен бирдикте «Академия кечелери» деген пьесалар циклин жазган.

Бул жерде саналган чыгармалардын ичинен «Касым ырларынын жыйнагы» (1925) менен «Академия кечелери» жыйырманчы жылдардын аягы — отузунчу жылдардын башында катуу сынга учураган, авторго идеологиялык-саясий оор дооматтар коюлган. («Улутчул, байчыл, «контрреволюциячыл» деген сыяктуу). Арийне, андай дооматтар жайдак жерден өнүп чыккан эмес. Анткени бүгүнкү күндүн көзү менен караганда деле «Касым ырларынын жыйнагында» идеялык так позицияны көрсөтпөгөн, өткөн турмушту романтизациялаган мотивдер («Алашка», «Жаштарга», «Жаңыл Мырза») байкалып калат. Ал эми тап күрөшү курчуп турган ошол мезгилде алардын кандай кабыл алынганы айтпасак да түшүнүктүү. «Академия кечелерине» келсек, бул бир кыйла татаал маселе. Себеби

ларда акынды исламдын канондору, патриархалдык психология, консервативдик көз караштар жетелеп кетет. Натыйжада ал өз заманына алымсынбай, өткөнгө кылчайган, аны идеализациялаган, келечектен үмүт үзүп, акыр заманда корккон мотивдерге жол берет. Анын мындай тескери эволюциясы терең мистикага сугарылган «Зилзалада» (XX кылымдын башында Чоң-Кеминде болгон жер титирөөгө арналган) өзүнүн логикалык акыркы чегине жетет. Мында, албетте, ал жашаган доордун өзү да себепкер болот.

Ошентип, Молдо Кылыч өз чыгармачылыгында бүт бойдон эле алдыңкы көз карашты, таптык туура позицияны, демократиялык жана гуманисттик ишенимдерди бек кармана албаган. Ушул мааниде ал өз мезгилинин Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов сыяктуу ак таңдай акындарынын деңгээлине жетпеген. Бирок башка бир катар маселелер (этникалык, эстетикалык, көркөмдүк ж. б.) боюнча аларга чамалашып эле барган. Демек, ал кыргыз адабиятынын тарыхынан дал ушундай жактарын жымсалдап-жашырбастан орун алууга татыктуу.

Касым Тыныстановдун (1901—1937) тагдыры, жасаган иштери менен калтырган маданий мурасы бөлөкчөрөөк мамилеге муктаж. Ал айрым жаңылыштыктарына карабастан, жан дили менен Совет бийлигине кызмат кылган адам. Анын мурасы — социалисттик кыргыз улутунун маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Минтип айтууга төмөндөгүлөр негиз болуп берет.

Жарды үй-бүлөдөн чыкса да К. Тыныстанов жекече тырышчаактыгынын жана билимге ынтызарлыгынын аркасында революцияга чейин эле аздыр-көптүр мусулманча жана орусча кат сабатка ээ болгон. 1919—1924-жылдары Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтунда окуган. 1924-жылы КПССтин катарына өткөн. Ушул эле жылдары Туркестан АССРинин Академиялык борборунун илим комиссиясынын кыргыз бөлүмүнүн жооптуу катчысы, төр агасы болуп иштеген. 1925-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын жооптуу редактору. 1927—1930-жылдары Кыргыз АССРинин эл агартуу комиссары, «Жаңы маданият жолунда» журналынын редактору, 1930—1931-жылдары Кыргызстандын маданият курулушу институтунун илимий кызматкери жана директору болгон. Ушул эле жылдары Кыргыз педагогикалык институтунда мугалимдик, доценттик жана профессордук (1936) кызмат аткарган. 1937-жылы репрессияга дуушарланган. Сталиндин зоболосуна сыйынуу айыпталгандан кийин юридикалык (1957) жана партиялык (1964) жактан акталган.

К. Тыныстановдун маданий мурасы көп кырдуу. Ал адабий чыгармалардан, журналисттик иштерден жана тил боюнча илим-изилдөө эмгектеринен турат. Тил боюнча К. Тыныстанов кыргыз тилиндеги тунгуч «Окуу китебинин» (1924), «Чоңдор үчүн алиппесинин» (1926), «Эне тилибиз» (1927), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) деген алгачкы нормативдик грамматикалык китептердин, алфавит, орфография жана терминология боюнча эмгектердин автору болуп эсептелет. Атайын белгилеп кетүүчү персе — К. Тыныстановдун кээ бир эмгектери, макалалары орус тилинде жазылган.

Анын адабий мурасы анчалык деле көп эмес, бирок идеялык-көркөмдүк, жанрдык-стилдик жактан кадыресе көңүл бурууга арзыйт.

Алгачкы чыгармалары студент кезинде жазылып, казак газета-журналдарына жарыяланган. Мисалы, 1924-жылы «Жас кайрат» аттуу журналга «Мариям менен көл боюнда» деген көлөмдүү аңгемеси басылган. Ырлары жана «Жаңыл Мырза» аттуу поэмасы 1925-жылы Москвада кыргыз тилинде өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. 1924-жылы чыккан «Окуу китебине» «Интернационалды» жана И. А. Крыловдун «Ийнелик менен кумурскасын» өз котормосунда киргизген. 1925-жылы Кыргыз ревкомунун тапшырмасы боюнча орус революциячыл ырларын которуп, «Өзгөрүш ырлары» деген чакан китеп чыгарат. Башкача айтканда, кыргыз көркөм котормо өнөрүн да К. Тыныстанов баштаган. Кийинчерээк газета-журналдарга жана окуу китептерине дагы бир нече жаңы ырларын жарыялаган. 1930-жылдардын башында башка авторлор (К. Жантөшев, Ш. Көкөнов, А. Сопиев) менен бирдикте «Академия кечелери» деген пьесалар циклин жазган.

Бул жерде саналган чыгармалардын ичинен «Касым ырларынын жыйнагы» (1925) менен «Академия кечелери» жыйырманчы жылдардын аягы — отузунчу жылдардын башында катуу сынга учураган, авторго идеологиялык-саясий оор дооматтар коюлган. («Улутчул, байчыл, «контрреволюциячыл» деген сыяктуу). Арийне, андай дооматтар жайдак жерден өнүп чыккан эмес. Анткени бүгүнкү күндүн көзү менен караганда деле «Касым ырларынын жыйнагында» идеялык так позицияны көрсөтпөгөн, өткөн турмушту романтизациялаган мотивдер («Алашка», «Жаштарга», «Жаңыл Мырза») байкалып калат. Ал эми тап күрөшү курчуп турган ошол мезгилде алардын кандай кабыл алынганы айтпасак да түшүнүктүү. «Академия кечелерине» келсек, бул бир кыйла татаал маселе. Себеби

ал пьесалардын тексттери сакталып калбагандыктан, кандайдыр бир айкын пикирлерди айтуу кыйын. Бирок бизге кыйыр түрдө көмөк көрсөтүүгө маанилүү бир жагдай бар. Ал сөз болуп жаткан пьесалардын мазмунун кенен айтып берген ошол мезгилдеги макалалар жана азыр колубузда бар «Көз көргөндөн» деген пьесанын К. Тыныстанов орус тилине которгон тексти (ал «Академия кечелеринин» экинчи бөлүгү экен). Бул булактарды кылдат изилдеп, болжолдоп, талдап көрүү «Академия кечелеринде» эч кандай деле идеялык-саясий каталар кетпегенин айкындайт. Маселен, «Көз көргөндөн» деген пьеса баштан аяк марксчыл-ленинчил позицияда жазылган. Анын негизги максаты — эски кыргыз коомунун ичтен ыдырап, социалисттик революцияга карай кадам шилтешин, бул тарыхый процесстеги кыргыз эмгекчилери менен большевиктер партиясы жетектеген орус пролетариатынын кол кармашкан бирдиктүү аракетин көрсөтүү. Пьеса революциянын жеңиши жана «Интернационалды» ырдоо менен аяктайт.

Андай болсо «Академия кечелери» менен «Касым ырларынын жыйнагы», жалпы эле К. Тыныстановдун адабий жана илимий ишмердиги эмне үчүн мынчалык катуу сынга, маданий казынадан сыртта калууга учураган деген суроо туулат. Бул суроонун жандырмагы 1920—1930-жылдардын саясий атмосферасына, көркөм чыгармачылыктын табиятын бурмалаган вульгардык социологияга жана РАППтын жаңылыш теориясына, сталиндик административдик — командалык методдорго барып такалат. Эмесе, К. Тыныстановдун чыгармачылыгына кайрылып келсек, белгилүү орус макалындагыдай, анын жогоруда айтылган айрым жаңылыштыктары, адашуулары менен бирге жакшы жактары, үлгү болорлук сапаттары да ыргытылып таштalган. Атап айтканда, ошол эле «Касым ырларынын жыйнагындагы» түздөн түз революциячыл, советчил ырлар, кыргыз жергеси, өмүр, аялдар тендиги тууралуу сонун мотивдер, көркөм каражаттар, Ленин, партия, жумушчу табы, элдердин достугу жөнүндө кийинчерээк жазылган жаңы ырлар, «Мариям менен көл боюндагы» өткөн турмуштагы аялдар теңсиздигин айыптаган терең демократиялык жана гуманисттик пафос, орус адабиятын жана пролетардык улуу гимнди биринчи болуп кыргыз калкына тааныштырган асыл аракет таптакыр эске алынбаган. Мына бүгүн биздин алдыбызда көп жылдардан бери толтурулбай келген дал ушул кенемтени толтуруу милдети турат. Мындай зарылдыкты XIX Бүткүл союздук партиялык конференцияга карата жарыяланган КПСС Борбордук Комитетинин Тезистериндеги төмөнкү саптар

эң сонун белгилеп олтурат: «Өткөн убакта негизсиз саясий айыптоолордун, законсуздуктардын курманы болгондорду реабилитациялоо — биздин партиялык, граждандык парзыбыз».

Ошентип, өлкөбүздө канатын улам кенен жайып бараткан кайра куруу, демократия менен айкындык көп жылдардан бери чечилбей келе жаткан адабий мурас жөнүндөгү көкөй кести маселеге да өздөрүнүн оң көзүн, жагымдуу жамалын тийгизди деп ишенүүгө негиз бар. Мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болучу, анткени улуу Лениндин осуяты боюнча, социализм өткөндүн мадаий мурасын сын көз менен ылгап, өзүнө керектүү оң жактарын, демократиячыл, прогрессчил элементтерин өз боюнча сиңириши зарыл. Ушул маанида көсөмдүн биз кайрылып жаткан маселеге тикелей катышы бар дагы бир акылман сөзүн келтире кетүү артык баш болбойт. Ал «Экономикалык романтизмди мүнөздөөгө карата» деген эмгегинде момингип жазган: «Тарыхый өтөлгөн кызмат тарыхый ишмерлер азыркынын талаптарына ылайык бир нерсе бербегенине байланыштуу эмес, алар өздөрүнөн мурункуларга салыштырганда кандай жөрөлгө баштаганына карап бааланат» (Чыг. тол. жыйнагы. 2-том, 178-бет). Демек, биз Молдо Кылыч менен Касым Тыныстанов жөнүндө сөз кылганда биринчи ишмер өзү сыяктуу жазгыч акындардын катарында XIX—XX кылымдардын тогошуу учурунда кыргыздар үчүн жаңы көрүнүш болгон кол жазма адабиятын түзүүгө катышканын, башкача айтканда, жазма адабиятты карай кадам таштаганын, экинчиси өзү тендүү курбалдаштары — Октябрь революциясынын шарапаты аркасында көз жарган социалисттик интеллигенциянын алгачкы өкүлдөрү менен бирге улуттук басма сөздү, жаңы адабиятты жаратууга шымаланып киришкенин, кыргыз тили жана терминологиясы боюнча тунгуч окуу китептерин жана илимий эмгектерди жазганын, эл агартуу, билим жайылтуу иштерине эң маанилүү салым кошконун татыктуу баалоого тийишпиз. Алардын адабий мурастарындагы оң көрүнүштөр, эстетикалык, этикалык жана гуманисттик тажрыйбалар маданий казынабыздан өз ордун табышы, биз тараптан астейдил мамилеге карк болушу өтө зарыл. Анткени «элдин руханий чыгармачылыгы аркылуу түзүлгөн эч бир нерсени унутуу жарабайт» (Н. К. Конрад). Мындай жооптуу милдетти ийгиликтүү, калыс жана так партиялык принциптерге ылайык чечүү үчүн азыр шарт да, күч да келип турат деп тартынбастан айтууга болот.

СОЦИАЛИЗМДИН ТУШУНДА ЖАҢЫ ЖАЗМА АДАБИЯТТЫН ЖАРАЛЫШЫ

(Маселенин социологиялык жана тарыхый-маданий жактары)

Кийинки мезгилде СССР элдеринин кенже же жаңы жазма деп аталган, башкача айтканда, Октябрь революциясынан кийин жаралган адабияттарынын ылдамдатылган өнүгүшү жана гүлдөшү жөнүндө жер-жерлерде да, борбордук басма сөздө да көп айтылууда, көп жазылууда. Бирок бул адабияттардын тарыхы менен азыркысын изилдөөдө, биздин баамыбызда, дале болсо илептүүлүк, үстүртөндүк жана бир беткей адабий таануучу мамиле басымдуулук кылып, тарыхый-теориялык жана философиячыл-эстетикалык ой жүгүртүүнү талап эткен бир катар орчундуу маселелер дыңы бузулбаган бойдон келатат. Атап айтканда, ошондой маселелердин бири бул: ал адабияттар **эмне үчүн** жана **кантип** жаралды? Аларды кандай **мактаждыктар, шарттар, себептер** жана **өбөлгөлөр** турмушка түрттү? Адабий изилдөөлөрдө адатта мындай суроолор коюлбайт, эгер кайсы бир өлчөмдө коюлуп калса, эң эле үстүрт, бир жактуу жана жалпы жооптор берилет. Ал эми адабияттын жаралышын ар тараптан **атайын** изилдөө илим үчүн көп нерселерди ачыкка чыгарар эле, анткени советтик белгилүү философ Э. С. Маркаряндын сөзү менен айтканда, «кубулушту генетикалык жактан түшүндүрүү илимий андап-билүүнүн башка типтеринин катарында өзгөчө орунга ээ. Бул генетикалык ыкманын изилденүүчү объектини «табигый таза» түрүндө, анын эң эле жөнөкөй жана кубулуштун дал маңызын туюндуруучу байланыштарында жана катнаштарында — а аларды кармай билүү анын өнүккөн абалдарын талдоодо бир кыйла кыйын же таптакыр мүмкүн болбой калат — андай билүү мүмкүндүгү менен шартталат. Генетикалык түшүндүрүү изилденип жаткан кубулуштун өзөгүн табууга жана анын жаралышынын негизги себептерин аңтарууга мүмкүндүк берет».[1]

Экинчиден, дегеле марксчыл-ленинчил философия ар кандай коомдук кубулуштарды бир эле жагынан эмес, ар кайсы жактарынан, текши жана өз ара биримдикте кароону, алардын жаралышы менен жашашындагы социалдык-

[1] Э. С. Маркарян. О генезисе человеческой деятельности и культуры. Ереван, 1973, 5-бет.

адабий-көркөм кубулуштарды — турмуш прозасынан алда канча алыстап, бийиктеп кеткенсиген көтөрүңкү кубулуштарды да кадыресе ордуна коюп, алар деле барып-келип социалдык-экономикалык жана тарыхый-идеологиялык жагдайлар менен бекем тутумдашып кетерин айгинелешкени, ал эми алардын айрым шакирттери бул багытта атайын илим-изилдөө иштерин жүргүзүшкөнү жакшы маалым. Маселен, искусство менен коомдук турмуштун ортосундагы көп тараптуу мамилелерди марксчыл көз караштa түшүндүрүүдө зор эмгек сиңирген Г. П. Плеханов искусствону коомдун экономикалык негизи менен байланыштырып турган коомдук психологиянын өзгөчөлүктөрүн эске албай туруп, «адабияттын, искусствонун, философиянын жана башкалардын тарыхында бир дагы кадам таштоого болбойт»[1] деген жана бул жобосун байыркы, XVIII, XIX жана XX кылымдардагы искусствонун мисалдарында эң сонун далилдеген.

Искусство менен коом турмушунун өз ара мамилелерин изилдөөгө А. В. Луначарскийдин дагы көптөгөн эмгектери арналган. Ошолордун биринде («Марксизм жана адабият») ал адабияттын марксчыл социологиялык теориясын түзүүнүн методологиялык принциптерин жана түпкүлүктүү программасын (дал ушул себептен биз цитатаны узундугуна карабай толук келтиребиз, анткени акыркы мезгилде айрым теоретиктер А. В. Луначарскийдин бул сөздөрүн таптакыр унут калтырышып, Американы өздөрү адеп ачып жаткандай жазып жүрүшөт) төмөнкүчө аныктаган: «Социологиялык теория катары, коом тууралуу илим катары марксизм адабиятка бир нече ар түрдүү көз караш менен мамиле жасайт. Ал адабиятты коомдун чагылышы катары алат жана адабият акыйкатта да коомду өзүнүн реалисттик эле эмес, реализмден алда канча алыс чыгармаларында да чагылтат. Мында марксист көркөм чыгармаларды аларда белгилүү бир турмуштук жагдайлардын аздыр-көптүр реалисттик чагылышы катары да (бул жагынан адабият бай материал берет), аларда чагылтылган тенденциялардын, эмоциялардын, идеалдардын (а алар автордун личностун жана ал аркылуу өзү өкүлү болгон жана эң оболу ошол үчүн жазган тапты мүнөздөйт) көз карашы менен да алат жана талдайт.

...Бирок марксист-социолог адабият маселелерине башкача да карай алат. Ал адабиятка турмуш чагылтылган

---

[1] Г. В. Плеханов. Избранные философские сочинения, т. 2, М., Госполитиздат, 1956, стр. 248.

өзгөчө бир күзгү катары эле эмес, өзүнчө бир социалдык кубулуш катары да кызыгат, б. а. ал өзүнө сөз өнөрүнө муктаждык кантип жаралат, сөз өнөрү кантип чагылтат жана өнүгөт, ал коомго кандайча таасир этет, б. а. ал коомдо кандай роль ойнойт? — деген суроолорду да берет.

Балким, бул суроолорго да марксизм толук бойдон жооп берчү күн келер, анда **адабияттын** мындай теориясы үчүн айрым бир конкреттүү адабий чыгармаларды далил катары пайдалануура болор.

Мындай адабият теориясына анын жалпы бөлүгүнөн тышкары кайсы бир таптын муктаждыктары адабиятта кандайча чагылтылат, таптык карым-катнаштар, башкача айтканда, таптардын карама-каршылыктары же таптык биригишүүлөр кайсы бир конкреттүү көркөм личностто чагылгандыктан, алар адабиятта да чагылтылабы деген суроолорго жооп берүүчү атайын бөлүк дагы кирет. Мындай атайын же динамикалуу адабият теориясы **адабияттын өнүгүшү жөнүндөгү маселени** тап күрөшүнүн оош-кыйыштары менен байланышта карашы зарыл.

Акырында, марксист адабиятка үчүнчү, техникалык, же, эгер кааласаңыз, тактикалык көз караш менен да мамиле жасайт. Ал өз алдына төмөнкүдөй суроолорду да коюшу мүмкүн: адабияттын жардамы аркылуу окурмандардын же угуучулардын массаларына белгилүү бир багытта кантип таасир этүүгө болот? Бул жерде адабияттын жаралыш жана жашаш закондорун билүүнүн негизинде көркөм агитация жүргүзүүнүн белгилүү бир **ыкмаларын** ачып алуу ыктымал...

Ушул маселелердин бардыгы адабияттын социологиялык теориясы тарабынан практикалык милдет катары жалгыз гана кайсы бир художниктин чыгармачылык проблемасы катары эмес, кайсы бир партиянын же атүгүл мамлекеттин көркөм күчтөрдү белгилүү бир максатта, биринчиден, искусствону турмуштук милдеттерге пайдалануу, экинчи жагынан, ал турмуштук милдеттерди искусство менен кооздоп байытуу үчүн уюштуруу проблемасы катары коюлушу мүмкүн.

Ошентип, марксизмдин алдында өйдө жакта айтылгандарды эске алып, адабият тарыхын, адабияттын жалпы теориясын, адабияттын динамикалуу теориясын жана адабий-көркөм практиканын теориясын түзүү милдеттери турат».[1]

---

[1] А. В. Луначарский. Собр. соч. в 8 томах, т. 7, М., 1967, стр. 337—338.

1920-жылдарда А. В. Луначарскийдин өзү жана ал кездеги көрүнүктүү адабиятчылар жана искусство таануучулар В. Фриче, В. Ф. Переверзев, Б. Арватов, П. Коган адабият менен искусствонун социологиялык теориясын түзүүгө көп күч-аракеттерди жумшашкан. Ошо бойдон көпкө чейин бул тармакта атайын илим-изилдөө иштери биздин өлкөбүздө токтоп калып, акыркы эки он жылдыкта гана бизде да, социалисттик башка өлкөлөрдө да искусствонун коомдук жаралышын, табиятын, функцияларын изилдөөгө кызыгуу кайрадан жанданды. Ушуга тике байланышы бар дагы бир чоң маселе — мурда артта калган элдердин капитализмди аттап, социализмге өтүшү кийинки мезгилде философтор, социологдор жана тарыхчылар тарабынан комплекстүү түрдө изилдене баштады. Ал эми СССР элдеринин жаңы же кенже жазма деп аталган адабияттарынын изилдөөчүлөрү, тилекке каршы, бул маселелердин өздөрүнүн предметтерине да түздөн-түз тиешеси бар экенине чыпдап маани беришпейт жана гуманитардык билимдин коңшу тармактарында жүрүп жаткан изденүүлөр менен талкууларга кулак түрүшпөй жатышат. Натыйжада алардын эмгектери көбүнчө тарыхый-эмпириялык деңгээлде жана бир беткей адабий мүнөздө калууда. Албетте, бул тарапта таптакыр эле эмгек жок деп айтыш да жарабайт: советтик белгилүү адабиятчылардын бири Г. И. Ломидзенин «Ленинизм жана улут адабияттарынын тагдырлары» (М., 1972), маркум Б. Л. Комановскийдин «СССРдин Ыраакы Чыгышы менен Четки Түндүгүнүн элдеринин адабияттарынын өсүш жолдору» (Магадан, 1976) аттуу китептеринде жана Н. Черапкиндин «Волга боюндагы кенже жазма адабияттардын өнүгүш законченемдери» (М., 1972) деген эмгегинде аталган маселелер кайсы бир даражада каралган. Анткен менен жаңы жазма адабияттардын, алардын ичинде кыргыз совет адабиятынын жаралышынын социалдык-саясий жана тарыхый-маданий өбөлгөлөрүн изилдөөнүн зарылдыгына биринчилерден болуп атайлап көңүл бурган, бул маселелерге атайын эмгек арнаган автор, биздин оюбузча, кыргыз адабиятчысы Салижан Жигитов болду.[1] Бул адабият илимибиз үчүн абдан жагымдуу жана кубанычтуу көрүнүш экенин баса белгилеп, биз төмөндө С. Жигитовдун макалаларында кай

---

[1] С. Жигитов. 1) Коомдун адабиятка муктаждыгы.— «Ала Тоо», 1973, № 10. 2) Адабиятыбыздын жаралыш шарттары. — «Ала Тоо», 1980, № 7.

бир өлчөмдө козголгон жана таптакыр козголбогон бир катар зарыл маселелердин тегерегинде сөз козгойбуз. Ушундан улам алдын ала эскертип кетерибиз: бул макала С. Жигитовдун макалаларына түздөн-түз отклик же полемика ниетин көздөбөйт, ошол себептүү мындан ары алардан үзүндүлөр келтирилбейт, шилтемелер берилбейт; макаланын максаты — бир эле предметти конструктивдүү планда тереңирээк жана кененирээк үйрөнүүгө көмөктөшүү.

1

Марксчыл-ленинчил коом таанууда социалдык-экономикалык жана маданий жактан артта калган элдердин өнүгүүнүн капиталисттик баскычын аттап социализмге өтүшү жөнүндөгү теориялык жоболор маанилүү орун ээлейт. Жалпы жонунан алганда колонияга айланган, көз карандылыкка учураган жана артта калган элдердин мындай бачым өнүгүшүнүн принциптүү мүмкүндүгүн тарыхты маркcчасынан түшүнүү көрсөтөт. Тарыхты түшүнүүнүн бул бирден бир туура жолу эскирген жана күнү бүткөн коомдук-экономикалык формациянын андан жаңы, өйдөрөөк формация менен алмаштырылышын жалпы закончелерү ошол эле мезгилде дүйнөлүк тарыхтын бүткүл канжолунда ар кайсы элдердин өнүгүшү ар кандай темпте жүргөнүн белгилешкен. Алар муну ички жана тышкы шарттардын өзгөчөлүктөрүнө байланыштырышкан.

Атап айтканда, ар кайсы өлкөлөрдүн байыркы кулчулук, феодалдык жана капиталисттик доорлордогу өнүгүшү бир кылка эместик менен мүнөздөлгөн. Тарыхый өнүгүштүн дал ушул бир кылка эместиги кай бир өлкөлөрдүн башкаларга караганда бүтүндөй бир тарыхый доорлорго озуп кетишинин объективдүү өбөлгөсү жана зарыл шарты катары көрүнөт. Экономикалык, саясий жана маданий өнүгүштөн бечел калган өлкөлөр үстөмдүк кылып турган формацияга жараша өйдөрөөк өнүккөн элдердин тажрыйбасын өздөштүрүү жана пайдалануу, ушул негизде дүйнөлүк масштабда күнү батып бараткан тиги же бул формацияны басып өтүүнү кыскартуу же таптакыр аттап өтүү мүмкүндүгүнө ээ болушат.

Өнүккөн элдер басып өткөн айрым этаптарды аттап өтүү өбөлгөлөрүн карап келишип, марксизмдин классиктери төмөнкүдөй маанилүү жагдайга атайын көңүл бурушкан. Өнөр жай капитализми жер жүзүндөгү көпчүлүк

өлкөлөрдө толук таркай электе эле дүйнөнүн эң алдыңкы мамлекеттеринде капиталисттик мамилелер коомдук өнүгүшкө тоскоол боло жана тарыхый жактан эскире, күнү бүтө баштаган. Демек, капитализмдин кыйроо доору дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө капиталисттик коомдук мамилелер калыптангандан мурда башталган. Дал ушул себептен, б. а. адамзат бири-бирине кыл келишпеген антагонисттик карама-каршылыктардын курчоосуна белчесинен баткан жана артта калган элдерди колониялык эзүүгө мажбурлаган коомдук түзүлүштү — капитализмди жок кылуу милдетинин алдында турганда ар кайсы элдердин өнүгүшүнүн мындай бир кылка эместиги колонияга айланган, көз карандылыкка дуушарланган жана артта калган элдердин бир же бир нече коомдук-экономикалык формацияны аттап, андан өйдөрөөгүнө, бийигирээгине өтүшүнө тарыхый өбөлгөнү жана биринчи объективдүү шартты түзгөн.

Атап айтканда, «Немец идеологиясы» жана «Коммунизмдин принциптери» аттуу алгачкы эмгектеринде эле Маркс менен Энгельс Европа менен Түндүк Американын өнүккөн капиталисттик өлкөлөрүндө социалисттик революциянын жеңишинен кийин тарыхый, саясий жана маданий жактардан артта калган элдердин ылдам өнүгүшү мүмкүн экендигин айтышкан. Кийинчерээк англиялыктардын Индиядагы колониячыл саясатынын натыйжалары, Россиянын социалдык-саясий өнүгүшүнүн тенденциялары туурасындагы эмгектеринде алар мындай ылдам өнүгүү капиталисттик цивилизациянын жанга баткан баскычын аттап, социализмге өтүүнүн кыскартылган жолу болорун белгилешкен.

Бирок марксизмдин негиздөөчүлөрү колониялык жана артта калган өлкөлөрдө социализмдин пайда болушу, курулушу капиталисттикке чейинки коомдук мамилелердин негизинде жана өнүккөн капиталисттик мамлекеттерде социализм орногонго дейре мүмкүн эмес деп эсептешкен. Социализм жеңгенден кийинки мамлекеттердин ар тараптуу жардамын алар орто кылымдык же ага чейинки коомдук мамилелерди, чарбалык, саясий жана маданий формаларды түп тамырынан тарта жаңылоонун зарыл жана маанилүү шарты катары карашкан. Мына ушундай материалдык жана рухий негизде гана артта калган элдердин социализмге карай өнүгүшү ыктымал деп табышкан алар.

Албетте, андай өнүгүштү марксизмдин классиктери күчкө салып зордоо эмес, социализмдин артыкчылыктары артта калган элдерди өзүнө тартышы, андан соң алардын ыктыярдуу түрдө социализмге өтүшү катары мүнөздөш-

көн. Артта калган элдерде адегенде коомдук турмуштун жаңы формаларын түзүүгө кызыгуу пайда болот. А бул үчүн барынан мурда кызыктырарлык үлгү — коомдук турмуштун жаңы формаларынын башка бир өлкөлөрдө ишке ашышы жана анын үлгү болорлук даражага жетиши зарыл. Мына ошондо гана коомдук өнүгүүнүн кыскартылган жолу мүмкүн. Ал эми мындай жол «өнүгүүнүн капиталисттикке чейинки баскычында турган бардык өлкөлөргө»[1] мүнөздүү боло алат.

Маркс менен Энгельстин артта калган элдердин капитализмди аттап социализмге өтүү жолдору тууралу негизги жоболору В. И. Ленин тарабынан тарыхый жаңы шарттарга ылайык өнүктүрүлдү жана биринчи жолу теориядан практикага ашыруу жолуна коюлду.

Лениндин революциячыл ишмердиги тарыхый башка кырдаалда — империализм доорунда жүрдү. Ушуга жараша ал артта калган элдердин капитализмди аттап социализмге өтүшү жөнүндөгү марксчыл окууга жаңы салым киргизди. Баарынан мурда ал улуттук-колониялык маселени жалпы эле империализмди жок кылуу маселеси менен байланыштырды. «Бизге, Европанын четки чыгышындагы жана Азиянын көпчүлүк бөлүгүндөгү улуу державалык улуттун өкүлдөрүнө,— деп жазган Ленин,— «Элдердин набагы» деп акыйкат аталган айрыкча биздин өлкөдө улут маселеси эбегейсиз чоң мааниде экендигин унутуу жакшы болбос...»[2]

1905—1907-жылдардагы биринчи орус революциясынын алды жагында эле Ленин монархия жана феодалдык жапандык менен күрөшүп жаткан пролетариат үчүн улуттук чет-жакалардагы калктын пролетарий эмес катмарлары менен биримдик түзүү эң эле зарыл болорун белгилеген: «Падыша монархиясы улуттардын эркиндигин жана тең укуктуулугун жок кылат, андан тышкары ал Европада да, Азияда да реакциянын, жапандыктын жана зомбулуктун башкы тиреги болуп эсептелет. Бул монархияны кулатуу өзүнүн артынан бардык улуттардын эмгекчилер массасынын ырааттуу демократчыл жана революциячыл күрөшкө жарактуу элементтерин ээрчиткен Россиянын бардык улуттарынын биригкен пролетариатынын гана колунан келет».[3]

Улут маселеси Россиянын коомдук турмушунда, бөтөн-

---

[1] Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 22, стр. 446.
[2] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 26, стр. 106—107.
[3] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 23, стр. 316.

чө биринчи орус революциясынын жылдарында, андан да дүйнөлүк биринчи согуштун алдындагы революциячыл жаңы жогорулаштын мезгилинде ого бетер күчөдү. В. И. Ленин «Улут маселеси боюнча сын пикирлер», «Улуттардын өзүн-өзү аныктоо укугу тууралу» сыяктуу атактуу эмгектерин дал ушул жылдары жазды. Буларда ар бир улуттун, өзгөчө колонияга айланган жана артта калган элдердин өз алдынча мамлекетке ээ болушу, өзүнүн эне тилинде иш жүргүзүшү жана улуттук маданиятын түзүшү ар тараптан негизделген. Бирок бул милдеттер, В. И. Ленин-дин үйрөтүүсү боюнча, империализмге каршы жалпы күрөшкө катышуусуз, империализмди кулатуусуз эч чечилбейт. Демек, Ленинди артта калган элдердин социализмге өтүшү жөнүндөгү теориясы анын империализм жөнүндөгү окуусунан, социалисттик революциянын резервдерин аныктоодон логикалык жактан агып чыккан. Бул теория боюнча, улуттук эзүүгө дуушарланган элдер пролетардык революцияны колдойт, андан соң ички саясий шарттар бышып жетилгенде өздөрү да ушул жолго түшөт. Алардын социализмге өтүшү үчүн пролетардык мамлекеттер сөзсүз бардык (экономикалык, саясий, согуштук, чарбалык, маданий) жактан жардам берет. Атүгүл бул жардам артта калган элдердин социализмге өтүшүндө башкы шартка, негизги өбөлгөгө айланат. «Биз,— деп жазган Ленин,— өзүбүздөн да артта калган жана эзилген бул элдерге поляк социал-демократтарынын эң сонун сөздөрү менен айтканда, «кыянатсыз маданий көмөк» көрсөтөбүз, б. а. алардын машиналарды пайдалануу га, эмгекти жеңилдетүүгө, демократияга, социализмге өтүшүнө жардамдашабыз»[1].

Ошентип, артта калган элдердин капиталисттик бастыкчыл аттап социализмге өтүш мүмкүндүгү, анын шарттары жана өбөлгөлөрү жөнүндөгү маселе марксизм-ленинизм классиктери тарабынан кенен жана терең негизделген. Октябрь революциясынан кийин бул маселе теориядан практикалык иш-аракеттердин чөйрөсүнө өттү.

XX кылымдын башкы окуясы болуп калган Октябрь социалисттик революциясы жаңы доорду — адамзаттын капитализмден социализмге өтүү доорун ачты.

Ар кайсы элдердин социализмге өтүшүнүн конкреттүү мазмуну социалдык-экономикалык өнүгүүнүн деңгээли, көп миллиондогон эмгекчилер массасынын жаңы коомду ку-

---

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 30, стр. 120.

руу боюнча ишмерлиги аркылуу аныкталат. В. И. Ленин жана ал түзгөн коммунисттер партиясы коомдук өнүгүштүн объективдүү закондорун терең билип жана жумушчулар менен дыйкандардын кеңири массасынын социализмди куруу боюнча алгачкы тажрыйбасын жыйынтыктап, СССРде социалисттик коомдун негиздерин курууунун илимий жактан негизделген планын иштеп чыгышты. Бул план партия менен мамлекеттин колунда Россиянын өнөр жайы, маданияты өйдөрөөк өнүккөн аймактарындагы жумушчу табын, дыйкандарды жана элдик интеллигенцияны эле эмес, артта калган улуттук чет жактардагы элдерди да социалисттик коомдук мамилелерди түзүүгө чакырган кубаттуу теориялык курал болуп калды.

РКП(б)нын X съезди орус эмес 65 млн. калктын 30 млн. жакыны негизинен түрк калкы (Түркстан, Азербайжандын басымдуу бөлүгү, Дагестан, тоолуктар, татарлар, башкырлар, кыргыздар ж. б.) экенин, алар капиталисттик өнүгүштү басып өтүүгө үлгүрүшпөгөнүн, өздөрүнүн өнөр жай пролетариатына ээ болушпаганын, көбүнчө мал чарбачылыгын жана патриархалдык-уруулук тиричиликти (Кыргызстан, Башкырстан, Түндүк Кавказ) сактап калышканын же жарымфеодалдык турмуштан (Азербайжан, Крым ж. б.) анчалык узабаганын, мындай айырмачылыктарга карабастан алар дагы советтик өнүгүштүн жалпы нугуна түшкөнүн белгиледи.[1]

Улут маселеси боюнча лениндик программаны турмушка ашырууну баштаган биринчи тарыхый документтер бугон «Россия элдеринин укуктарынын Декларациясы» жана Совет өкмөтүнүн 1917-жылдын 20-ноябрында кабыл алган «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчи мусулмандарына кайрылуусу». Биринчи документте төмөндөгү маселер ачык жарыяланган: Россия элдеринин теңдиги жана суверенитети; Россия элдеринин өзүн-өзү эркин аныктоосу, атүгүл бөлүнгөнгө жана өз алдынча мамлекет түзгөнгө чейин улуттук жана улуттук-диний бардык жана ар кандай артыкчылыктар менен чектөөлөрдү жоюу; Россиянын аймагында жашаган улуттук азчылыктардын жана этнографиялык топтордун эркин өнүгүшү. Ал эми «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчи мусулмандарына

---

[1] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание 8. т. 2, М., 1970, стр. 252.

кайрылууда»: «Силердин ишенимиңер менен үрп-адаттарыңар, Силердин улуттук жана маданий мекемелериңер мындан ары эркин жана кол тийгис деп жарыяланат. Өзүңөрдүн улуттук турмушуңарды эркин жана каалаганыңардай уюштура бергиле. Силер буга укуктуусуңар. Россиянын башка элдеринин укуктарындай эле Силердин укуктарыңар да революциянын жана анын органдарынын, жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын Советтеринин бүткүл күч-кубаты менен корголорун билгиле».[1]

Ошентип, Совет бийлигинин алгачкы айларынан тартып эле Ленин башында турган большевиктер партиясы Россиянын мурдакы колониялык чет жактарынын элдеринде революцячыл чыгармачылыктын жанданышына багытталган ири чараларды жүргүзө баштады. Бул өздүк башкаруунун биринчи органдары түзүлө баштаган Түркстанга, Кавказга, Волга боюна жасалган конкрет мамиледен айкын көрүнгөн. Ленин Чыгышка бөтөнчө көңүл бурган. Анын ою боюнча, Совет бийлигинин орношу, советтик республикалар формасындагы улуттук мамлекеттердин түзүлүшү жана коммунисттик партиялардын пайда болушу мындагы элдердин капитализмди аттап социализмге өтүшү үчүн эң маанилүү саясий өбөлгөлөр болмок. РКП(б) БК менеен РСФСР Эл Комиссарлар Совети Түркстан крайынын Советтеринин V съездинин (1918, апрель) көп улуттуу Түркстан АССРин түзүү тууралу чечимин кызуу куттукташкан. В. И. Ленин «Түркстандагы коммунист жолдошторго» деген айтылуу катында РСФСР менен Түркстан элдеринин ортосунда туура мамилелердин түзүлүшү бүткүл Азия жана дүйнөнүн бардык колониялары үчүн эбегейсиз зор, бүткүл дүйнөлүк-тарыхый мааниге ээ болорун жазган.[2]

Коминтерндин II конгрессинде жасаган докладында биздин өлкөбүздөгү улуттук-боштондук кыймылдын айрым жыйынтыктарын эске алуу менен В. И. Ленин мындай деген: «Орус коммунисттеринин мурда падышачылыкка баш ийген колониялардагы, Түркстан жана башкалар сыяктуу артта калган өлкөлөрдөгү практикалык жумушу биздин алдыбызда коммунисттик тактика менен саясатты кандайча колдонуу керектиги жөнүндөгү маселени койду, анткени бул өлкөлөргө мүнөздүү эң маанилүү белги — аларда дале болсо капиталисттикке чейинки мамилелердин ус-

---

[1] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание 8, т. 2, М., 1970, стр. 45.

[2] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 39, стр. 304.

төмдүк кылышы. Ошол себептүү ал жерлерде таза пролетардык кыймыл жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес. Бул өлкөлөрдө өнөр жай пролетариаты жокко эсе. Ага карабастан биз ал жерлерде да жетекчилердин милдетин өзүбүзгө алдык жана алмакчыбыз».[1]

Ленин андан ары Чыгыштын колонияга дуушар болгон жана артта калган элдеринин жакынкы келечекте өнүгүш шарттары тууралу эл аралык коммунисттик жана жумушчу кыймылга теориялык жана практикалык кеңири кеңешсунуштарын берген: «...эл чарбасынын өнүгүшүндөгү капиталисттик стадия артта калып келген, азыр болсо бошоно баштаган жана согуштан кийин прогресс жолуна түшүп келаткан элдерге милдеттүү деген бүтүмдү туура деп эсептей аласызбы? Биз бул суроого терс жооп бердик. Эгер жеңишчил пролетариат алардын арасында системалуу пропаганда жүргүзсө, ал эми совет өкмөттөрү аларга өздөрүнүн карамагында бар бардык каражаттар менен жардамга келсе, анда артта калган элдер үчүн өнүгүүнүн капиталисттик стадиясы милдеттүү деп эсептөө натура болот». Дал ошондуктан «Коммунисттик Интернационал алдыңкы өлкөлөрдүн пролетариатынын жардамы менен артта калган өлкөлөр советтик түзүлүшкө жана өнүгүүнүн айрым баскычтары аркылуу өнүгүүнүн капиталисттик стадиясын аттап, коммунизмге өтө алышат деген жобону аныкташы жана теория жүзүндө негиздеши керек».[2] Ошол эле кезде Ленин алдыңкы өлкөлөрдүн тажрыйбасын Чыгыштын артта калган өлкөлөрүнө механикалык түрдө көчүрүп келбөөнүн, бул жерлердин өзгөчө шарттарын эсепке алууну жана социалисттик курулушка өтүү жолунда акырындык менен бир катар өткөөл иш-чараларды жүргүзүнү эскерткен. Ал: «Мында белгилүү бир улуттун өнүгүшүн күтүү зарыл»,[3]— деген.

Акыйкатта да Түркстандын бардык жерлеринде Совет бийлигинин орношу, партиянын Борбордук Комитети менен борбордук өкмөттүн өйдөрөөк өнүккөн элдердин ар тараптуу жардамы аркасында крайда экономика менен маданияттын аз-аздап оңоло башташы, жергиликтүү калктардын саясий аң-сезиминин жогорулашы, партиялык жана советтик кызматчылардын, улуттук интеллигенциянын

---

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41, стр. 244.
[2] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41, стр. 246.
[3] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 38, стр. 159.

алгачкы кадрларынын чыгышы 1924-жылы Түркстанда улуттук-аймактык бөлүнүүнү шарттады жана мунун натыйжасында өзбектер, казактар, тажиктер, кыргыздар жана түркмөндөр В. И. Лениндин демилгеси боюнча көп улуттар ыктыярдуу негизде түзгөн Советтик Социалисттик Республикалар Союзу деп аталган ыйык жана бир тууган үй-бүлөнүн бекем тутумуна кирген улуттук мамлекеттерге ээ болушту. Бул улуу окуя кылымдар бою социалдык, улуттук жана духовный жактан эзилип, артта калып келген элдер, алардын арасында кыргыздар үчүн элдүүлүктөн социалисттик улут катары калыптанууга, экономикалык жана маданий жактан гүлдөөгө, дүйнөлүк цивилизацияга орошон салым кошууга **саясий** өбөлгө түздү.

В. И. Лениндин көп кырдуу теориялык мурасында, анын партиялык жана мамлекеттик ишмердигинде социалисттик маданият революциясынын, улуттук-маданий курулуштун маселелери чоң орун ээлейт.

Белгилүү го: II Интернационалдын жетекчилери, орус меньшевиктери, троцкисттер Россиянын пролетариаты өлкөнүн калың калкынын маданиятынын деңгээлинин төмөндүгүнөн улам социалисттик революцияда жеңе жана социалисттик коомдук мамилелерди кура албайт деп айтышкан. Алардын ою боюнча, адегенде элди агартуу, анын маданиятын керектүү деңгээлге көтөрүү, интеллигенциянын кадрларын түзүү жана ошондон кийин гана социализм ишине киришүү зарыл.

Ленин марксизмдин идеялык кастарынын бул жоромолдорун аёосуз төгүндөгөн. Эмгекчилер массасы маданияттын «белгилүү деңгээлине» жетсин үчүн, б. а. элдин рухий кайра жаралуусу, өлкөдө социалисттик маданият өнүгүшү жана гүлдөшү үчүн, Лениндин ою боюнча, «ушул белгилүү деңгээл үчүн өбөлгөлөрдү революциячыл жол менен жеңип алуудан баштоо, **андан кийин** гана жумушчудыйкан бийлигинин жана совет түзүлүшүнүн негизинде башка элдерди кууп жетүүгө аракет кылуу»[1] зарыл. Ал эми социализм эмгекчилер массасына «...маданияттын, цивилизациянын жана демократиянын жемиштеринен иш жүзүндө пайдаланууга»[2] тарыхта биринчи ирет шарт түзөт.

Турмуш улуу көсөмдүн айткандарын толугу менен ырастады. Ленин жетектеген коммунисттер партиясы ба-

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стр. 381.
[2] Ошондо, т. 44, стр. 168—169.

шында турган пролетариат жеңиштүү ишке ашырган Октябрь социалисттик революциясы экономика жактан аябай артта калган жана туташ сабатсыз өлкөнүн коомдук турмушунун бардык тармактарында тең — экономикада, таптык структурада, улуттук мамилелерде, элдин саясий жана маданий турмушунда эбегейсиз терең төңкөрүш жасоого саясий өбөлгө болду. Ушуга байланыштуу Ленин минтип жазган: «Дүйнөдөгү эң улуу саясий төңкөрүш милдети чечилгенден кийин биздин алдыбызда жаңы милдеттер — маданий милдеттер туруп калды...»[1]. К. Цеткин менен болгон айтылуу маегинде ал бул жобосун ого бетер конкреттештирген: «Кызыл Октябрь эң эле жогорку экономикалык революциянын негизинде жана аны менен дайыма өз ара бирдикте жүргүзүлүүчү эң улуу масштабдагы маданий революция үчүн кеңири жол ачты. Көз алдыңызга ар кайсы улуттарга жана расаларга кирүүчү жана маданияттын ар түркүн баскычтарында турган миллиондогон аялдарды жана эркектерди келтирип көрүңүз,— алардын баары азыр алдыга, жаңы турмушка умтулууда. Совет бийлигинин алдында турган милдет өтө эле зор. Ал бир канча жылдар жана он жылдыктар аралыгында көптөгөн кылымдардын маданий карызын толтурушу зарыл»[2].

Маданият революциясы Советтер өлкөсүндө социалисттик революциянын жеңишинен кийин эле башталды жана социализмди куруунун лениндик планынын бөлүнгүс бир бөлүгү катары жүрдү. СССРдеги маданият революциясынын маанилүү бөтөнчөлүгү, анын **көп улуттуу жана көп тилдүү** өлкөдө — дүйнөдөгү эң эле көп улуттуу жана чоң мамлекеттердин биринде жүргүзүлгөнүндө. Бул жагдай мейли теорияда болсун, мейли мамлекеттик, саясий, маданий турмуштун практикасында болсун, улуттук-маданий курулуштун социалисттик принциптерин иштеп чыгууну талап кылды. Ал принциптерди иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу Ленин жана Коммунисттик партия тарабынан социалисттик курулуштун жалпы процессине тыгыз байланышта жүргүзүлдү, б. а. социалисттик улуттук-маданий курулуш өнөр жайды, айыл чарбаны, мамлекеттик түзүлүштү, коомдук мамилелерди түп тамырынан тарта социалисттик негизде жаңылоонун бирдиктүү планына баш ийдирилди.

---

[1] Ошондо, т. 38, стр. 98.
[2] В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1969, стр. 666

Революция эмгекчилерге илим менен маданияттын жемиштеринен ээн-эркин пайдалануу укук берип гана тим калбайт, ал укуктун бардык эмгекчилер үчүн иш жүзүнө ашырылышына зарыл шарттарды түзүү менен чектелбейт,— элдик, социалисттик бийлик эмгекчилерде илим менен маданияттын кенчтерин байытуу, улантуу, жаңылап түзүү жөндөмдүүлүгүн тарбиялайт. «Революция,— деп жазган Ленин,— эзилгендердин жана кор болгондордун майрамы. Эл массасы жаңы коомдук жөрөлгөлөрдүн белсемдүү жаратуучусу болууга эч убакта революция маалындагыдай жөндөмдүү боло албайт. Мындай убактарда эл кереметтерге жөндөмдүү келет...»[1]

В. И. Ленин алдын ала көрө билгендей эле, Октябрь социалисттик революциясы **эл жана маданият** деген түшүнүктөрдүн карым-катнашын тарыхый жактан өзгөрттү: социалисттик коомдо илим менен маданияттын жетишкендиктеринен оозанган эл тек гана аларды **керектөөчү** эмес, **түзүүчү** күчкө, жаңы коомду **жаратуучуга** айланат жана маданияттын, илимдин эң бийик деңгээлде өнүгүшүнө ыңтызар болуп, ал үчүн кам көрөт.[2]

Маданият революциясынын лениндик программасы «эл агартуусу өйдө көтөрүү — эмгекчилердин эң эле кеңири массаларынын саясатка, билимге, эстетикалык дөөлөттөргө аралашуусуна бардык шарттарды түзүү; илимий социалисттик идеологияны таратуу жана анын принциптери боюнча элдин духовный турмушун уюштуруу; майда буржуазиячыл көз караштар менен ырым-жырымдарды жоюу»[3] милдеттерин койгон. СССРдеги маданият революциясынын өтө маанилүү милдеттеринин бири өлкөнүн калкынын сабатсыздыгын жоюу болгон, анткени падышачыл Россиянын калкынын 75%тен ашыгы таптакыр сабатсыз эле; бул процент Чыгыш аймактарында жана Четки Түндүктө андан да жогору эле; ал эми 40 ашык элдин атүгүл жазма-сызмасы да жок эле. Ушул себептүү жана экономикалык бечелдикке, ар түрдүү уруу-уруктук жана феодалдык адат-салттардын, диний көз караштардын үстөм-

---

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. II, стр. 103.

[2] Бул тууралу кеңирээк караңыз: Коммунизм и культура. Законы марксистско-ленинской теории культуры. М., 1966; Основы марксистско-ленинской теории культуры. М., 1976; Культурная революция в СССР. М., 1967; М. Т. Иовчук, Л. Н. Коган. Советская социалистическая культура: исторической опыт и современные проблемы. М., 1979, ж. б.

[3] К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Сб. документов. М., 1970, стр. 56.

дүгүнө байланыштуу Ленин өлкөнүн артта калган чет жактарында маданият революциясын ишке ашыруу кошумча кыйынчылыктарга, бөтөнчө тоскоолдуктарга кез келерин бир канча ирет көрсөткөн.

Маданият революциясы жөнүндөгү лениндик окууга таянып, партиянын X жана XII съезддери мурда эзилип келген жана артта калган элдердин чарбалык жана маданий өнүгүшүнүн конкреттүү жолдору менен методдорун белгиледи. X съезд (1921) өзүнүн резолюциясында «...партиянын милдети орус эмес элдердин эмгекчи массаларына алдыга кеткен Борбордук Россияны куып жетүүгө, ал үчүн: а) бул элдердин улуттук-турмуштук шарттарына ылайык келген формаларда советтик мамлекетти өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө; б) өздөрүнүн эне тилинде жүргүзүлүүчү сот, администрация, чарба органдарын, жергиликтүү калктын турмуш-тиричилиги менен психологиясын билген жергиликтүү адамдардан турган бийлик органдарын өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө; в) өздөрүнүн эне тилинде басма сөздү, мектепти, театрды, клуб ишин жана дегеле маданий-агартуу мекемелерин өнүктүрүүгө; г) адис жумушчулардын жана башкаруунун бардык тармактары жана баарынан мурда агартуу тармагы боюнча партиялык-советтик кызматчылардын жергиликтүү кадрларын бачым даярдоо үчүн эне тилинде жалпы билим берүүчү жана кесипчилик-техникалык мүнөздөгү мектептер менен курстардын кеңири тармагын (биринчи кезекте кыргыздар, башкырлар, түркмөндөр, өзбектер, тажиктер, азербайжандар, татарлар, дагстандыктар үчүн) курууга жана өнүктүрүүгө көмөктөшүүдө турат»[1] деп жазылган.

Биздин өлкөбүз экономика, саясат жана маданият тармактарын социалисттик негизде кайра куруу боюнча биринчи жол салгыч болгондуктан, алгачкы мезгилде айрым маселелер тууралу ар түрдүү көз караштардын болгону табигый иш. Ошол себептен ал жылдарда улуттук чет жакаларды социализм жолуна тартуу, аларда маданий курулушту жүргүзүү ыкмалары боюнча да ар кандай көз караштар болгон[2]. Айрым коммунисттер, маселен, ал элдерде баштооч, орто жана жогорку билим берүүнү орус тилинде жүргүзүүнү сунуш кылышкан. Бирок Ленин менен партия артта калган элдерди илим менен маданиятка тар-

---

[1] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. т. 2, М., 1970. стр. 252.

[2] М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М., «Мысль», 1972, стр. 355, 518—519.

тууга бул жол анча натыйжалуу болбойт, ал анын үстүнө марксизмдин уңгулуктуу принциптерине жана партиянын улут маселеси боюнча программалык жоболоруна ылайык келбейт жана орус элине ишенимди жоготот деп эсептеп, андан алда канча татаал, бирок натыйжалуу, түпкүлүгүндө, туура жолду сунуш кылышты. Бул жол мейли чоң, мейли чакан ар бир эл үчүн билим берүүнү өзүнүн эне тилинде гана жүргүзүүнү, ал үчүн эски жазмасы бар тилдердин жазма формасындагы эскирген, азыркы учурда татаал көрүнгөн жактарын колдонуудан алып, жаңы шарттарга, талаптарга ылайык жалпыга жеткиликтүү калыпка келтирүүнү; экинчиден, мурда жазмасы болбогон элдер үчүн жаңы жазма түзүүнү туура деп тапты.

Маданият революциясынын ажырагыс бир бөлүгү жана маанилүү бутагы катары Ленин менен партия эне тилдерде басма сөздү, китеп басып чыгарууну жолго коюуну, илимий жана көркөм адабиятты калыптандыруучу эсептеди.

В. И. Ленин «Улуттардын өзүн өзү аныктоо укугу тууралу» деген эмгегинде эле мынтип жазган: «Бүткүл дүйнөдө капитализмдин феодализмдин үстүнөн болгон бирото-ло жеңиш доору улуттук кыймылдар менен байланышкан. Бул кыймылдардын экономикалык негизи товар өндүрүүчүнүн толук жеңиши үчүн буржуазиянын ички рынокту жеңип алуу зарылдыгында, бир тилде сүйлөгөн калктын территорияларынын мамлекеттик биригүүсүндө, ушул тилдин өнүгүшүнүн бардык тоскоолдуктарын жоюуда жана анын адабиятта ырасталышында турат. Тил адамзат катнашынын эң маанилүү куралы...»[1]

«Ошентип, В. И. Ленин ушул сөздөрү аркылуу тилдин маанисин адамзат катнашынын эң маанилүү куралы катары да, экономика, бир тилде сүйлөгөн калктын территорияларынын мамлекеттик биригүүсү менен бирге улуттун жаралышынын эң маанилүү белгиси катары да, коомдук өнүгүштүн фактору катары да көтөргөн,— дейт советтик белгилүү тилчи И. К. Белодед. — Тилдин коом менен байланышынын органикалык мүнөзү экономика, мамлекеттик-саясий мамилелер тармагында да, улуттук тилдин тоскоолсуз өнүгүшүнө жана адабиятта ырасталышына негиздеген элдин маданияты тармагында да белгилеген. Айтса-айтпаса, элдик, улуттук тилдин адабият менен далма-дал эриш-аркак болушу, б. а. адабияттын элдик-сүйлөмө негизде өнүгүшү улуттук тилдин өзүнүн биримдигинин эң

---

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 17, стр. 258—259.

эле маанилүү факторлорунун бири болот, ал тилди улуттун тарыхый-коомдук жактан жаралышынын эң маанилүү белгилеринин бири кылат».[1]

Социалисттик революциянын жеңишинен кийин лениндик улут саясатын ишке ашыруу» капитализм доорунан мурас болуп калган ишенбөөчүлүктүн жана жатыркоочулуктун калдыктарын жоготуу үчүн мурда эзилип келген улуттардын эмгекчи массаларынын ич жүзүндөгү тең укуктуулугуна эле эмес, тилинин, адабиятынын өнүгүшүнө»[2] мамлекеттик кам көрүү, «буга чейин эзилип келген же мурда тең укуксуз болгон улуттардын тили менен адабиятынын өнүгүшүнө»[3] ар тараптан шарт түзүү аркылуу коштолгон. Бул тууралу В. И. Ленин тикеден-тике эле жазган: «...Биз ар бир элдин эркин жана өз алдынча өнүгүшүнө, ар биринин өз тилинде адабиятынын өсүшүнө жана таралышына бардык жактан жардамдашабыз».[4]

Бул иште алдыга кеткен социалисттик улуттардын арта калган улуттар менен элдерге маданий жардамга келиши зор мааниге ээ болмок, анткени акыркылар алдыңкылар менен «бүткүл күч-аракети аркылуу кошулууга жана бириктешүүгө умтулушат».[5] Ошон үчүн мындай биригүүгө» ар бир накта интернационалчы умтулушу керек, ал өзүнүн гана улуту жөнүндө ойлобостон, бардык улуттардын кызыкчылыктарын, алардын жалпы эркиндигин жана тең укуктуулугун андан жогору коюшу керек»[6].

В. И. Ленинди өзү СССР элдеринин тилдери менен маданияттарынын өнүгүшүнө көп көңүл бурган, алардын өнүгүшүнүн материалдык базасы жөнүндө кам көргөн. Ушул мааниде өтө мүнөздүү мисалды — Түркстан элдеринин тилдеринде басма сөздүн жана адабияттардын чыгышы үчүн көргөн камкордугун эстесек болот. Ал көрүнүктүү адабий сынчы, мамлекеттик басманын башчысы В. Воровскийге төмөнкүдөй кат жазган (1920-жылы 4. VI): «Кыргыз жолдоштор тамга куйгуч, типография жана кагаз табууга көмөк сурап жатышат. Аларды кабыл алууну жана ар кандай көмөк көрсөтүүнү көптөн көп өтүнөм».[7]

В. И. Ленин дүйнөдөн кайткандан кийин адабият ма-

---

1 И. К. Белодед. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972, стр. 18.
2 В. И. Ленин. Полн. собр. соч. т. 38, стр. 111.
3 Ошондо, т. 38, стр. 95.
4 Ошондо, т. 39, стр. 114.
5 Ошондо, т. 30, стр. 36.
6 Ошондо, стр. 44—45.
7 В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 51, стр. 208.

селслери боюнча кабыл алынган партиялык атайын документ — ВКП(б) БКнын «Көркөм адабият тармагындагы партиянын саясаты жөнүндө» деген айтылуу резолюциясы улут адабияттарынын өнүгүшүнө кам көрүүнүн лениндик программасын түздөн-түз улантган. Анда: «Биздин союздун көп сандаган республикалары менен областтарындагы улут адабиятынын өнүгүшүнө өзгөчө көңүл бурулсун...»[1] — деп айтылган.

Бул милдетти чечүүнүн башкы шарты жана практикалык биринчи кадамы болуп мурда жазма-сызмасыз элдер үчүн жазма түзүү эсептелген. Жаңы жазма жаратуу өз кезегинде көптөгөн теориялык жана уюштуруу иштерин, мамлекеттик мекемелердин өзүнчө бир системасын түзүүнү талап кылган. Тилчилер (биринчи иретте орус тилчилери) жазма жаратуу маалында жер-жерлерде атайын изилдөө экспедицияларын уюштурушуп, мурда анча изилденбеген же таптакыр изилдене элек тилдерди комплекстүү талдоого алышкан. Бул ишке интеллигенциянын туңгуч өкүлдөрү, жергиликтүү партиялык-советтик уюмдардын кадрлары жардамдашкан.

Ошол эле кезде мамлекет бир катар илимий-уюштуруу иштерин жүргүзгөн: жаңы алфавиттин Бүткүл союздук Борбордук Комитети, ар бир республика менен автономиялуу областта ушул Комитеттин жергиликтүү органдарын ар түрдүү маселелери боюнча бүткүл союздук, регионалдык кеңешмелер, конференциялар өткөрүлгөн. Илимий ой-пикир менен бирге бул иште эл массаларынын демилгеси менен белсемдүүлүгү чоң роль ойногон. Партиянын, мамлекеттин, окумуштуулардын жана коомчулуктун келикпас эмгегинин натыйжасында биздин өлкөбүздө мурда жазма-сызмасы болбогон кыркка жакын эл 1920—30-жылдары өзүнүн жазмасына ээ болду.[2]

В. И. Ленин К. Цеткин менен болгон ошол эле маегинде: «Массалардын жалпы маданий деңгээлинин жогорулашы искусствонун, илимдин жана техниканын кубаттуу,

---

[1] О партийной и советской печати. М., 1954, стр. 347.

[2] Караңыз: Ю. Д. Шешериев. Развитие младописьменных языков народов СССР. М., 1958; сб.: «Младописьменные языки народов СССР». М—Л., 1959; И. К. Белодед. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972; К. Х. Ханазаров. Решение национально-языковой проблемы в СССР. М., 1977; М. И. Исаев. Языковое строительство в СССР. М., 1980.

түгөнгүс күчтөрү келип чыгуучу бекем жана бышык аңызды түзөт. Маданият түзүү, аны таратуу аракети бизде адаттан тыш күчтүү... Пролетариат бийликти жеңип алгандан берки маданият революциясы үчүн эң маанилүү нерсе эми колдо бар: ал — массалардын ойгонушу, маданиятка умтулушу. Жаңы коомдук түзүлүш жараткан жана ушул түзүлүштү жаратып жатышкан жаңы адамдар өсүүдө...»[1] — деп, аша кубана белгилеген. Ырасында эле туташ сабатсыздыкты жоюунун башталышы, эне тилинде мектептерде окутуу жана жазма түзүү, союздук жана автономиялык республикалар менен областтарда газета-журнал жана китеп басуу ишинин уюштурулушу, эң башкысы — «жаңы коомдук түзүлүш жараткан» жана ал түзүлүштүн өзүн жаратып жаткан «жаңы адамдардын» пайда болушу, «массалардын ойгонушу, маданиятка умтулушу, кыскасы, эл массаларының «жалпы маданий деңгээлинин жогорулашы» мурда артта калып келген, улуттук жазмасызмасы болбогон элдерде адабияттын, искусствонун башка түрлөрүнүн, илим менен техниканын пайда болушу үчүн «бекем жана бышык аңызды» түздү. Анын үстүнө социализмдин өздүк табияты ушунчалык экен — ал «элде ачылбаган булак катары жаткан жана капитализм мыңдеп, миллиондоп тумчуктуруп, басынтып, эзип келген жөндөмдөрдүн өнүгүшүнө, таланттардын ачылышына биринчи жолу мүмкүндүк түзөт».[2]

Экинчиден, социалисттик улуттардын маданиятынын жаралышы үчүн социализм зарыл шарттарды түзүп тим калбайт, ал жаңы маданиятты куруунун бирден бир туура жолун да көрсөтүп берет: «Адамзаттын бүткүл өнүгүшү түзгөн маданиятты так билүүнү, аны кайра өздөштүрүп чыгууну ачык-айкын баамдамайынча пролетарчыл маданиятты куруу милдетин чечүү мүмкүн эмес...» В. И. Ленин-дин жалпы эле социалисттик көркөм маданияттардын калыптануу тажрыйбасында акталган ушул акылман сөздөрү артта калган элдердин улуттук көркөм маданияттарынын түзүлүү тажрыйбасында ого бетер ырасталды: мурда болбогон профессионал адабияттын, музыканын, театрдын, сүрөт өнөрүнүн бардык түрлөрү менен жанрларынын укмуштай тез жаралышы, көгөрүп-көктөп гүлдөшү жеке эле бул элдердин чыгармачыл даанышмандыгынын эмес, жалпы адамзаттын көркөм тажрыйбасынын натыйжасы болду.

---

1 В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1939, стр. 666—667.
2 В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 35, стр. 195.

Бирок А. В. Луначарскийдин баягы макаласындагы теориялык-методологиялык жоболорду эстеп, маселени эми мынабу капталынан карап көрөлү: жаңы жазма адабияттар **эмне үчүн** жана **кандайча жаралды?** Алардын жаралышында **кандай муктаждык** болду? Себеп дегенде «...өзүнүн муктаждыктарынын кайсы бири үчүн кам көрүүсүз эч ким эч нерсе жасабайт...»[1], «Муктаждыксыз өндүрүш болбойт...»[2] (а адабият, Маркс менен Энгельстин айтымы боюнча, өндүрүштүн, анын ичинде духовный өндүрүштүн бир түрү). Муктаждык маселеси, ошентип, марксчыл философиянын жана коом менен адам ишмердүүлүгүн изилдөөчү конкреттүү-илимий теориялардын **башкы** маселесине айланат.

А. В. Луначарскийдин өзү «Агитация жана искусство» деген макаласында ушул маселенин тегерегинде ой жүгүртүп келип, коомдук турмушта бир дагы нерсе жөн жерден жаралбастыгын, ал баарыдан мурда адамдын табият менен эрегишүүсүнөн жана ар кайсы таптардын өз ара күрөшүнөн пайда болорун белгилеген.

«Искусство дүйнөгө айланадагы предметтерди кооздоо, өзүнүн формалары же элестеринин тамашасы аркылуу жаратуучуга да, байкоочуга да ырахат берүү үчүн эмес — коомдук терең муктаждыктан жаралды»,[3]— дейт ал. Анын ою боюнча, турмуштан артта калган жана соолуп баратканы таптар гана искусствону өз бетинче турган, башка бир чоң муктаждыктар менен байланышпаган көндөй формага же кооздукка, ырахаттануучу искусствонун бирден бир максатына айлантышат, ал эми «пролетариат менен анын партиясы — коммунисттер — массалардын жан-дүйнөсүн өздөрүнүн сезим-маанайлары менен ээрчитүүгө аябай муктаж. Массалардын сезимдерин толкутуунун, башкача айтканда, үгүттөөнүн ушул муктаждыгы менен бирге алардын аң-сезимин илимий социализмдин идеялары менен нурдантуу, башкача айтканда, пропагандалоо аракети да турат... Искусство, эгер ал жүүнү тетик болсо, өз мезгилинин алдыңкы топторунун алдыңкы адамдарын өз агымына тарта алса, шексиз, кылымдын улуу идеялары менен сезимдерине сугарылат жана адамзаттын мукамдуу, сулуу агитациясы болуп көрүнөт, адамзатты шыктануунун жана жекеликтин жалпы үчүн өзүн-өзү арнашынын бийик-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 245.
[2] Ошондо, т. 12. стр. 718.
[3] А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 7, М., 1968, стр. 215.

тигине көтөрөт». Дал ошол себептен «агитаторлор менен пропагандисттердин табы — азырынча сенек жана көп жагынан караңгы бойдон калып отурган, эбегейсиз чоң элди революциячыл духта тарбиялоо милдетин мойнуна алган тап искусствого бөтөнчө кызыгуу менен карашы керек». Башка бир катар эмгектеринде («Революция жана искусство», «Революция жана адабият», «Совет мамлекети жана искусство», «Искусствонун коммунисттик көз караш боюнча маанисн» ж. б. у. с.) Луначарский ушул багытта ой толгоолорун уланткан жана ого бетер конкреттештирген: «биздикиндей дооорлордо искусство эң оболу идеология болушу зарыл. Ал эми массаларынын азыркыдай күчтүү кыймылында эмоцияларды уюштуруунун ыкмасы болушу керек», «мамлекеттин маданий ишмердүүлүгүндө дагы бир туруктуу милдет — бүткүл өлкөдө ой-сезимдердин жана иш-аракеттердин революциячыл өрнөгүн таратуу милдети бар. Ушул көз караштa мамлекет өзүнөн бул иште искусство пайдалуу боло алабы? — деп сурайт. Жооп өзүнөн өзү эле туулат: эгер революция искусствого жан берсе, искусство революцияга анын жарчысын берет.

....Революция искусствого таасир берип гана тим калган жок, ал искусствого муктаж болду. Искусство — агитациянын кубаттуу куралы болгондуктан, революция искусствону агитациялык максаттарда өзүнө тартууга тырышты».[1] Ушул максатта А. В. Луначарский социалисттик искусствону шарттуу түрдө Агитациялык жана Чоң деп экиге бөлгөн. Чоң деп ал «көркөм максатты көздөгөн, башкача айтканда, художниктин тиги же бул аудиториянын анчалык өнүкпөгөн маданий деңгээлине ылайыкташтырылбаган, өзүн толкуткан ойлору менен сезимдерин бүт бойдон берген» искусствону айткан. Агитациялык искусство, анын ою боюнча, түздөн түз акыл-насыят айтуу ниетин көздөйт: «Ал өзүнүн акыл-насыяттарын көркөмдүк келбетке келтирет жана ушунусу менен акыл-насыяттарды таасирдүү кылат».[2]

Эгер маданияты абдан эле өнүккөн элдерде деле Октябрь революциясынан кийин социалисттик искусствону Чоң жана Агитациялык деп (мейли шарттуу түрдө болсун) бөлүштүрүү орун алса, атүгүл таптаза көркөмдүк-эстетикалык ниетти көздөгөн чоң искусстводо (орус совет поэзиясында, маселен, В. Маяковский менен Д. Бедныйдын чыгармачылыгында) агитациялык багыт күчтүү болсо, мурда артта калып келген СССР элдеринин оозеки

[1] А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 7, стр. 424.
[2] А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 7, стр. 295, 298.

жана жазма адабияттары адепки учурларда түздөн-түз агитациялык максатта пайда болгон жана жашай баштаган деп эсептөөгө болот. Бул мына мындан ачык көрүнөт.

Марксизм-ленинизм классиктери пролетариат, айрыкча дыйкандар, өздөрүнчө социалисттик идеологияны иштеп чыга алышпастыгын, эгер андай идеологияны түзүүгө умтулган күндө да тред-юниондук көз караштан ары узай албай тургандыктарын, революциячыл партия гана пролетариаттын стихиялуу аң-сезимин аңдап-билип, аны саясий аң-сезимдин деңгээлине көтөрүүгө аракет кыларын, башкача айтканда, системалуу жүргүзүлгөн пропагандanын жана ырааттуу агитациянын жардамы аркылуу болуп жаткан окуялар менен процесстерди массалардын түшүнүүсүнө жетишерин, аларды күрөшкө уюштурарын бир канча ирет атайын белгилешкен.[1] Октябрь революциясынын жеңишинен кийин мурда артта калып келген элдер үчүн социалисттик өнүгүүнүн мүмкүндүгү ачылганда Коммунисттик партиянын алдында дал ушундай, бирок мындан да татаалыраак, өзгөчөрөөк милдет — бул элдерди саясий жактан агартуу жана аларга социалисттик идеологияны таратуу, мунун натыйжасында аларды социализмдин негиздерин куруу боюнча аң-сезимдүү чыгармачылыкка тартуу милдети турду.[2]

Буга байланыштуу «Пролетариаты жокко эсе жерлерде да массаларда өз алдынча саясий ой жүгүртүүгө жана өз алдынча саясий ишмерликке умтулууну ойготуу»[3] зарылдыгы келип чыкты. Ошондуктан Түркстан Коммунисттик партиясынын съезддеринин чечимдеринде жергиликтүү калктын эмгекчи массаларынын арасында «алгачкы билимдердин минимумун» таратуу, «аларды республиканын жеңип алгандарын кенедей болсо да түшүнүүгө үйрөтүү», «мусулман пролетариатынын кеңири массаларына тап күрөшүнүн идеяларын жайылтуу» жана аларды «эл аралык пролетариаттын бирдиктүү жана тыгыз үй-бүлөсүнө тартуу»[4] милдеттери атайын коюлган. Бул милдеттер

---

[1] Бул тууралу кеңири караңыз: Проблемы общественной психологии. М., 1965; Н. Б. Биккенин. Марксистко-ленинское учение об идеологии. М., 1976; Б. Ф. Поршнев. Соцальная психология и история. Изд. 2, М., 1979.

[2] Бул маселенин социологиялык, коомдук-психологиялык жана тарыхый-маданий жактары Ю. В. Вейнгольддун «Капиталисттик эмес өнүгүү жана социалдык эрк» (Фрунзе, 1970, орус тилинде) жана Ц. Намсарайдын «Капитализмди аттаган өлкөлөрдөгү социалисттик надстройка» (М., 1976) деген эмгектеринде жакшы изилденген.

[3] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41, стр. 244.

[4] Резолюции и постановления съездов Коммунистической партии Туркестана. (1918—1924 гг.), Ташкент, 1958, стр. 17, 163.

өз кезегинде башка бир татаал суроону туудурду; бут бойдон сабатсыз массаларга социалисттик идеологияны кантип таратууга болот? («Сабатсыз адам саясаттан тышкары турат, аны адегенде арип таанууга үйрөтүү керек,— деген В. И. Ленин. — Ансыз саясат болбойт, ансыз саясат эмес, карандай күбүр-шыбырлар, ушак-айыңдар, жомоктор, эскирген көз караштар болот»[1]. Аларга илимий социализмдин негиздерин, партия менен өкмөттүн күндөлүк ураандары менен чечимдерин кандай ыкмалар жана каражаттар аркылуу жеткирүү керек? Мурдараак айтылгандай, чечилбестей көрүнгөн мындай суроолорго В. И. Ленин, партия оң жана бирден бир туура жооп берипти: улуттук чет жакалардын караңгы калкы социалисттик идеологияны өз эне тилдеринде гана жакын, жеткиликтүү кабыл алышат, демек, пропаганда менен агитацияны алардын эне тилинде гана жүргүзүү кажет. Бул улуттук тилдин ар бир элдин коомдук, экономикалык, маданий турмушундагы маанисин ленинчесинен түшүнүүдөн келип чыккан. Ушул максатта В. И. Ленин Чыгыш элдеринин коммунисттик уюмдарынын Бүткүл россиялык II съездинде жасаган докладында «өйдөрөөк өнүккөн өлкөлөрдүн коммунисттерине арналган пакта коммунисттик окууну ар бир элдин тилине которуунуу»[2] жана ушул негизде «эмгекчилер массалары кандай деңгээлде турушпасын — аларды уюштуруу жана өз алдынча ишмердикке көтөрүү үчүн революциячыл белсемдүүлүккө ойготууну»[3] кеңеш кылган.

Бул жобону эске алып, Түркстан Коммунисттик партиясынын I съезди «мусулман пролетариатынын азаттыгы үчүн түзүлгөн Түркстан автономиясын мүнөздөгөн төмөндөгү жоболорду ишке ашырууну зарыл» деп тапкан.

« 1. Кеңири мусулман массаларын жаңы турмушту курууга тартуу үчүн бүткүл республикада басымдуулук кылган түрк тилин — жергиликтүү калктын тилин орус тили менен тең катарда мындан келип чыгуучу бардык иш чаралары менен мамлекеттик тил деп табуу...

2. Мусулмандардын кеңири массаларын советтик ишке тартуу жана эң эле жигердүү агитация жүргүзүү үчүн бардык областтык, уездик жана жергиликтүү депутаттар Советтеринин алдында улут иштери боюнча комиссариаттар түзүү.

3. Бардык официалдуу органдарды милдеттүү түрдө орус жана мусулман тилдеринде басып чыгаруу.

---

[1] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стр. 174.
[2] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 39, стр. 330.
[3] Ошондо эле.

4. Мусулман пролетариатынын арасында тап күрөшү менен коммунизм идеяларын пропагандалоо үчүн БКнын алдында партиялык тажрыйбалуу кадрларды даярдоону уюштуруу.

5. Мусулман пролетариатынын арасындагы партиялык уюмдардын ишине зарыл жана маанилүү көмөк болчу партиялык адабиятты мусулман тилинде басып чыгаруу.

Ушул жоболорду ишке ашырганда гана мусулман пролетариаты Интернационалдын идеялары менен оозанат жана эл аралык пролетариаттын улуу үй-бүлөсүнө ан-сезимдүү аралашат».[1]

Кыскасы, партия менен мамлекет улуттук тилдер аркылуу социалисттик идеологияны, күндөлүк ураандар менен чечимдерди таратуунун бардык айла-амалдарын, каражат-куралдарын (оозеки да, жазма да) издеди жана пайдаланды. Мына ошол себептүү улуттук тилдердин мамлекеттик башкаруунун тилине айланышы, эне тилде окутуу, жазма жаратуу, басма сөз менен китеп ишин түзүү партия менен совет өкмөтүнүн колунда мурда артта калып келген элдерди мамлекеттик-саясий, коомдук-маданий жана материалдык-өндүрүштүк турмушка жана ишмердикке бачым аралаштыруунун эң бир кубаттуу куралы болгон. Социалисттик идеологияны таркатуунун эң таасирдүү жана универсалдуу каражаттарынын бири — бул элдердин эне тилиндеги көркөм адабияты болуш керек эле. Анткени көркөм адабияттын эмоциялуу жана «кызыктыргыч» («заразительность» — Л. Н. Толстойдун сөзү) табияты, башкаларга андоосуздан жана түздөн-түз таасир бергич күчү, функцияларынын көп кырдуулугу (турмуш тааныткычтык, ар кандай маалымат таратуучулук, тааным-тарбия бергичтик, агартуучулук, ырахат берүүчүлүк, шык ойготуучулук, кыскасы, социалдык-уюштургуч жана өзгөрткүчтүк) аны эң эле кубаттуу курал катары эзелтен тааныткан. Анын үстүнө атайын эске алчу дагы бир маанилүү жагдай бар: «Адабият дагы искусство катары олутуу даярдыкты талап кылат, бирок мындай даярдыксыз деле, атүгүл түздөн-түз чийки түрдө деле, эгер жазуучуда айта турган сөзү болсо, эгер ал бир нерсени күчтүү сезип турса, эгер ал таланттуу болсо — анын каламынан кандайдыр бир кызыктуу жана көп маанилүү нерсе жаралышы мүмкүн. Бул музыка тарапта, скульптура, живопись, архитектура ж. б. тармактарда эч бир ойго келбес иш».[2]

[1] Резолюции и постановления Коммунистической партии Туркестана. (1918—1924 гг.), Ташкент, 1958, стр. 17—18.

[2] А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 7. стр. 263.

Мындан тышкары ал убакта элге эң эле жеткиликтүү жана ошон үчүн «искусствонун ичинен эң эле маанилүү» (В. И. Ленин) болгон кино, азыр массалык коммуникациянын күчтүү каражаттары катары эсептелген радио менен телекөрсөтүү улуттук чет жакаларда түк да болбогон. Ошентип, СССР элдеринин азыр жаңы же кенже жазма деп аталып жүргөн адабияттары баарынан мурда социалисттик идеологияны таратуу, агитация жана пропаганда жүргүзүү муктаждыгынан, демек, коомдук чоң зарылдыктан жаралган жана алар коомдук ан-сезимдин башка формалары (маселен, илим жана искусствонун башка түрлөрү), пропаганда менен агитация жүргүзүү милдети түздөн-түз жүктөлгөн башка мекемелер менен каражаттар калыптанганча карапайым калкты саясий жактан агартууда, адамдардын ан-сезимин көтөрүүдө эң чоң роль ойногон. Буга ишенүү үчүн кыргыз совет жазма адабиятынын жаралуу тажрыйбасын көзгө элестетсек жетиштүү болор.

«Элдин кеңири массаларын профессионал искусстводон оолактатып турган тосмолор бардыкка жакшы маалым, бирок профессионал искусствосу болбогон элдердин кеңири массалары менен улуттук көркөм дөөлөттөрдүн ортосунда да андан кем эмес, бөтөнчөөк тосмолордун болгону бардыкка эле маалым эмес,— деп, акыйкат жазат К. Молдобаев. — Бул жагынан кыргыз коомунун революцияга чейинки көркөм турмушу өтө мүнөздүү болуп эсептелет. Революцияга чейин кыргыз искусствосу бардык түрлөрү менен мүлдө журтка жеткиликтүүдөй формада — элдик чыгармачылыктын формасында жашаган. Ага карабастан кыргыз элинин бытырандылыгынан улам анын көптөгөн атактуу көркөм устаттарынын чыгармачылыгынын белсемдүү өмүрү тиги же бул жердин чегинде гана кала берген. Башка бир — социалдык тосмо да болгон. Ар бир эле кембагал элдик поэзиянын же даңазалуу устаттардын аткаруусунда музыканын шедеврлерин уга албаган».[1]

Революциядан кийин кыргыз коомунун социалдык жана маданий турмушунда жүргүзүлгөн терең өзгөрүүлөр бул тосмолордун жоголушуна алып келди жана кыргыз элине дүйнөлүк искусствонун казынасынан эле эмес, биринчи иретте өзүнүн улуттук көркөм мурасынын кенчте-

[1] К. Молдобаев. Закономерности формирования и развития социалистических художественных культур народов Советского Востока. В кн.: «Ленинизм и опыт строительства социализма в республиках Советского Востока», Фрунзе, 1970, стр. 155.

ринен пайдаланууга кенен жол ачты. Мында бир эле мезгилде өз ара бирдиктүү эки милдет чечилди: биринчиден, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо, изилдөө жана жарыялоо, ошону менен аны элдин өзүнө кайтарып берүү башталды; экинчиден, элдик поэзиянын айтылуу өкүлдөрүнүн чыгармачылык ишмердүүлүгү бардык жактан ачылсын үчүн зарыл шарттар түзүлдү жана алар коомдук кайра өзгөрткүч жумушка тартылды. Кыскасы, эзелтен күткөн тилек — элдик искусство менен аны түзүүчүнүн — элдин өзүнүн тарыхый жолугушуусу ишке ашты. Муну Совет бийлиги орногондон кийин кабыл алынган төмөнкү тарыхый документ кашкайта далилдейт. Жети-Суу областынын (Түндүк Кыргызстан ал кезде ушул областтын карамагына кирген) улут иштери боюнча коллегиясынын акындардын слетун өткөрүү жөнүндөгү токтомунда (1919, 4.01.) мындайча айтылган: «Ушу бүгүнкү күнгө чейин акындар (элдик ырчылар) тарабынан улантылып келген эң эле бай туземдик элдик поэзия акырындап жоголуп баратат жана жакында элдик поэзия тууралуу эч бир эстелик калбай калчу абал түзүлүшү мүмкүн. Аны жыйноо жана сактоо эң зарыл деп табылат, бул үчүн областтагы бардык акындарды мобилизациялоо жана алар аркылуу элдик поэзия менен адабиятты чогултуу, ар түрдүү жыйнактарды жана башка басма сөз чыгармаларын басып чыгаруу зарыл. Түзөм калкы анчалык өнүкпөгөнү, маданий жактан артта калгандыгы, ар кандай идеяларды жана башкаларды кыйынчылык менен кабыл алары белгилүү. Акындар элге жеткиликтүү, жөнөкөй формада — карапайым ырлар, ангемелер, мактоо ырлар жана башкалар аркылуу жалпы эле социалдык турмуштун идеяларын, атап айтканда, большевиктер партиясынын — коммунисттердин программасын элге жеткире алышат. Ушул ыкма аркылуу эл өзүнө зарыл жана маанилүү нерселерди эркин жана жеңил өздөштүрөт».[1]

Элдик ырчылар жана айрым жазгыч акындар (Т. Сатылганов, Т. Молдо, Б. Алыкулов, А. Жутакеев, Ы. Шайбеков ж. б.) Кыргызстанда Совет бийлиги орнор менен эле поэтикалык чыгармачылык революция ишине, жаңы коомду курууга, дүйнөнү жаңылоого жардамдашчу чоң күч экендигин атайын айттырбай эле баамдашып, калайык-калктын алдында Октябрдын жеңишин, Совет бийлигинин акыйкаттыгын, Лениндин даанышмандыгын даңазалап, элди жаңы турмушка үндөштү. Ушул мааниде алардын

[1] Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917—1924 гг.) Сб. документов, т. I, Ташкент, 1973, стр. 471.

чыгармаларынын аттарын эстөө эле жетиштүү: «Жашагын, кеңеш өкмөтү!», «Кандай аял тууду экен Ленинди уулду!» (Т. Сатылганов), «Эркиндик», «Кедейлерге насыят» (Т. Молдо), «Большевиктер партиясына» (Ы. Шайбеков), «Ленин кошогу» (А. Жутакеев).

Алар менен бир эле мезгилде — 1918—1924-жылдары Алма-Ата менен Ташкенде окуп жүрүшкөн кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү (Ж. Түлөкабылов, О. Элепесов, З. Элепесова, С. Карачев, К. Тыныстанов, К. Баялинов, Б. Калпаков, К. Мажиков, М. Байчериков, М. Максутов, К. Баязыков, А. Акунбаев, И. Кудайбергенов ж. б.) тунгуч чыгармаларын (ырларын, макалаларын, аңгемелерин) казак жана татар тилиндеги газета-журналдарга чыгарышкан. Алардын түздөн-түз агитациялык максатты көздөгөн чыгармаларынын башкы темалары менен идеялары да ошолор болгон: Октябрь, Совет бийлиги, Ленин, партия, эски менен жаңыны салыштыруу. Бирок алар кантсе да кат-сабаты бар болуп, аны-мыны жакындан билип калышкандыктан, элди бөтөнчө сабатсыздыкты жоюуга, наадандыктан кутулууга, илим-билимге умтулууга, отурукташууга, аялдарды азат кылууга чакырышкан.[1] Алардагы экинчи бир (мүмкүн башкы) өзгөчөлүк — дээрлик бардыгы даярдыгы, билими, кесиби боюнча мугалим же партиялык-советтик кызматкер болгондуктан, чыгарма жазууну атайын кесип, адамдык ишмердиктин өзүнчө бир түрү, талантты талап кылган татаал тармагы катары эмес, жаңы турмушту курууда элге агитация жана пропаганда жүргүзүүнүн каражаты катары эсептешкен. Ушул маанide алардын ишмердүүлүгүнүн тарыхый-маданий жана адабий татымын туура баалаган мынабу пикирге толук бойдон кошулууга болот: «Жогоруда ысымдары аталган адамдарыбыз азыркы биздин профессионал жазуучуларыбыздай эмес эле. Бирок Улуу Октябрь революциясынын аткан таңы менен кошо төрөлүп, анын жемишин жеп, даамын татып, ан-сезими ойгонуп, ал жөнүндө, анын түзгөн Совет өкмөтү жөнүндө, ага карата болгон кыргыз элинин кубанып-шаттыгы жөнүндө жар сала ырдап келип, элди отурукташууга, өнөр-билимге, маданиятка чакырган биздин алгачкы карлыгачтарыбыз боло турган» (К. Баялиновдун аталган макаласынан). Кыргыз совет адабияты-

---

[1] Алардын кыскача өмүр баяндары, чыгармалары жөнүндө мынабу макалаларды караңыз: З. Мамытбеков. Кыргыз совет жазма адабиятынын алгачкы саамалыктары. «Ала Тоо», 1970, № 5; К. Баялинов. Уядан алгач учкандар. «Советтик Кыргызстан», 1977, 25, 27-сентябрындагы сандары.

ның баштоочуларының биринин экинчи пикири да туура, колдоого аларлык экенин учурдан пайдаланып, атайын белгилей кетмекчибиз: «...басмаларда алардын эмгектерин жыйнап, ирген, бир китепче кылып бастырып чыгарышса элибиз үчүн да, кыргыз адабиятынын алгачкы баштапкысын үйрөнүү үчүн да пайдалуу, жакшы иш болор эле». Мындан тышкары, биздин кошумчаларыбыз — алардын чыгармачылыгы атайын илимий изилдөөлөргө алынышы, кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча эмгектерге сөзсүз кириши зарыл.

Ошол эле жылдары айрым мектептерде, өздүк-көркөм чыгармачылыгынын ийримдеринде окуучулардын өздөрү жазган же казакчадан которулган пьесалар коюла баштайт. Кыргыз тилиндеги пьесалар Алма-Ата менен Ташкенде окуган кыргыз жаштарынын арасында да коюлат. Бул пьесалардын коюлушу тууралуу кыргыз театрынын изилдөөчүсү Н. Львов мынтип жазат: «Спектаклдин саясий багыты жаңы совет турмушунун курулушу, совет бийлиги, пролетардык идеология үчүн тап күрөшүнүн куралы катары пайда болгон кыргыз театры үчүн өзгөчө мүнөздүү. Эски турмуш-тиричиликтин калдыктарына каршы, жаңы советтик турмуш, аялдар азаттыгы, агартуу үчүн күрөш өздүк демилгелүү кечелердин жана спектаклдердин негизги темасы болгон».[1] Драманын жана ага негизделген театрдын мынчалык тез жаралышы кайрадан да коомдук турмуштун муктаждыгына жана драма өнөрүнүн өзүнүн спецификасына байланышкан: «Каармандардын эмоциялары менен ойлорун театрдын сахнасында жандуу кыймыл аркылуу ачкан драма менен комедия көркөм сөз чыгармачылыгынын бардык формаларынын ичинен адамдарга таасир берүүнүн эң күчтүүлөрү болуп эсептелет».[2] Албетте, али сабатсыз көрүүчүлөрдүн өз эне тилинде коюлган, алардан атайын даярдыкты талап кылбаган мындай пьесалар жеңил, эркин жана жандуу кабыл алынган.

1924-жылы 7-ноябрда кыргыз элинин тарыхында эстен кеткис улуу окуя болду: Орто Азия элдеринин улуттукаймактык бөлүнүшүнүн жана улуттук мамлекетке ээ болушунун натыйжасында түңгуч басма сөз органы — «Эркин Тоо» газетасы чыкты. Ушул күндөн тартып кыргыздын жаңы жазмасынын жана профессионал адабиятынын жашоосу башталды. Бул окуянын социалдык, маданий жана атүгүл психологиялык жактары Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романында аябай таамай сүрөттөлгөн:

---

[1] Н. Львов. Киргизский театр. М., «Искусство», 1953, стр. 16.
[2] М. Горький. Собр. соч., т. 27. М., Гослитиздат, 1953, стр. 308.

«...Чындыгында да туулганы ушул чөйрөдөн алыс чыгыша элек Сапарбайларга караганда Саадат көптү көрдү. Ал казак, чагатай тилдеринде чыккан китептерди окуду. Ал тургай өзү Алматыдан келгенде бир куржундун эки көзү толтура китеп, журнал, газеталар ала келди. Илимге эңсеген Сапарбай, Жакып, Осмондор Саадат ала келген китептерди суктанып окушту. Артыкча казалдар, өлөң китептер, аңгемелер (көп тили түшүнүксүз болсо да) колдон колго өттү. Басма тамгалары даана тизмектеген сөздөр, кээде маани жагынан буларга анча түшүнүксүз болсо да, аны кайра-кайра окушат, аны «ыйык» санашат, жатташат. Кыргыз тилинде басылган китептерди, кезиттерди качан окуур экенбиз дешип, Сапарбай да, Осмон да, Жакып да, айтор, көзү кат тааный баштаган жаштар эңсеп турган кез болчу...

Малдуулар согумдарын союшуп, жоро-бозо кызып калган. Башкалар мындай турсун, өгүзгө минген отунчулар да тоого карай чубала бастырышса айгай салып ырдашат. Боорлорун жерден жаңы көтөргөн жарды-жалчы өз алдынча үй тигип, ошентип, чамгарактан түтүнүн чыгарып, турганда тоо арасына газета келди!

Бул — биринчи газета.

Боз туман каптап түнөргөн кездерде узак жол тартып ташыркаган жолоочу сыңарында бир ууч кыргыздар кылымдар бою ашууларды ашты, таштарды басты. Боз кийизин бүктөп, керегесин бүгүп, өгүзгө, төөгө жүгүн артып сай-сайында көчтү. Бири төрдө отурса, ону анын малын бакты, суусун куйду, отунун жакты.... Конуштан айылды чаап, өрүштөн малды талап, кыйыр бузуп четтеп келген жооо каршы элдин коюусунан кол курады. Аларды баатырлары баштап, бир ууч эл кээде күчтүү жоодон да өз кыйырын коргоду. Анын алган илими, тааныган дүйнөсү, жазган китеби — ат жалы болду. Ат үстүнөн айлын бакты, тамашасын өткөрдү. Ат үстүнөн ырчылары, жомокчулары тоо кушундай шаңшыды: кыз, жигиттин сүйүүсүн, жетим-жесирдин зарын, тиричиликти, турмушта баштан элдин тарыхы, элдин түзгөн ырлары, кошоктору, макал-лакап, тамсил, жомоктору басма көрбөй — ооздон-ооздо өттү. Далай курч сөздөр чагылгандай туманды жарып бизге жетти; далайы жерге түштү — унутулду... Баштан өткөргөнүн элестетип «ат жалына казан аскан» көчмөн эл баатырдын эскирген чепкениндей түлөп-жыртылып жок болуп баратканында Октябрь таңын көрдү.

Мына бүгүн ушул элдин өз тилинде биринчи чыккан басма сөзү — «Эркин Тоо» газетасы айылга келди!

* * *

— Айылга кыргыздын өз тилинде чыккан кезити келди. Ал карацгы элди жарыкка үндөйт экен! — деген кабарды үйдөн үйгө жеткирип чабармандар жүрүштү. — Аял, эркек, бириц калбай мектептин жанына жүргүлө. Полдомочу сөз угузат! Кезит келди! Байдан токмок жеп, байбичеден жеме угуп, чокоюнун башын чукуп, жер караган томояктар тез жүргүлө. Кезиттин сөзүн уккула. Ал тиги чоң Маскөөдөн берки жацылык-кабарды сүйлөп берет!

Жүргүлө, айылга кезит келди!»[1]

Кыргыз тилиндеги туцгуч басма сөз органы өзүнүн биринчи эле санында Октябрдын жецишин поэтикалык сөз менен даңазалады жана ушул факт аркылуу (сөз А. Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» аттуу айтылуу ыры жагдайында баратат) дагы бир коомдук жаңы кубулуштун — жацы жазма адабияттын жаралганын жалпы журтка кабарлады. Газетанын «коллективдүү пропагандист, коллективдүү агитатор гана эмес, коллективдүү уюштуруучу» (В. И. Ленин) болуу милдеттери жана карацгы кыргыз калкы үчүн маанисн тууралуу С. Карачев атайын арноо ырын экинчи санда жарыялады:

«Эркин Тоо», сен элиңе сапар тартып,
Жөнөлгүн журт милдетин мойнуңа артып.
Журтуңду калың кара сен арала,
Тоо-ташы, ою-кыры, көлүн чарпып.
Арала сен жайыттап канат кагып,
Жарык кыл карацгыны чырак жагып.
Алайды Ала-Тоого жакындатып,
Элиңдин боюңа тарт сүйүп багып.
Элиңе бар, эркиндик ураанын чач,
Күткөн үмүт, күзөткөн максатын ач.
Кедейчилик орнотуп, ак жол салып,
Ортокчулдук орнотуу мойнуңа карз.
Жаш өсүрүм жацы талап, сен, барасың.
Куткарып наадандыктан журтту аласың.
Жемишин төңкөрүштүн журтка чачып,
Түпкүлүктүү жосунга сен саласың.
Эл муңун, кеп-кстигин, баарын сүйлө,
Арманын жацылбастан дайын сүйлө.
Көз жашын сүрт, эркелет, мацдайын өп,
Кыргыздын илгерилер күнүн күүлө.

[1] Т. Сыдыкбеков. Тоо арасында. Роман. Фрунзе, «Кыргызстан» басмасы, 1974, 156—157-беттер.

«Эркин-Тоонун» ал кездеги ролун кийинчерээк А. Токомбаев «Тунгучтун төрөлүшү» деген ырында мындайча таамай көрсөткөн:

Радио кайдан болсун ал кезде,
Болгон иштн кулак угат сөзмө-сөз.
Радио түшкө деле кирчү эмес,
Газет гана айтаар эле көзмө-көз.

Кыскасы, «Эркин-Тоонун» чыгышы менен кыргыз совет интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү анын тегерегине топтоло баштаган. Алар газетага кабарчы, адабий кызматкер, редактор болушуп, өздөрүнүн туңгуч ырларын, макалаларын, жанытмаларын жана анкемелерин жарыялашкан. Алардын алгачкы мезгилдеги чыгармаларындагы башкы бөтөнчөлүк — дале болсо түздөн-түз агитациялык жана пропагандалык максатты көздөгөндүктө. Бул баарынан мурда алардын чыгарма жазууга атайын даярдыкты талап кылган искусство катары эмес, революциянын ишн үчүн күрөшүүнүн абдан кубаттуу куралы катары карагандыктарынан айкын көрүнөт. Атап айтканда, алардын алдында материалдарды «кооздуктун жол-жоболору боюнча» (К. Маркс) иргөө жана түзүү, предметтерди эстетикалык нарктуулугу боюнча тандоо милдеттери турбаган, башкача айтканда, алар жаңы турмуштун дээрлик бардык көрүнүштөрүнө кызыгышып, көбүнчө саясий-идеологиялык, агартуучулук жана чарбалык курч мааниге ээ болгон окуялар тууралуу жазышкан. Ушул мааниде, маселен, поэзиябыздын башталгыч мезгилиндеги айрым чыгармалардын аталыштарын эстөө эле жетиштүү болор: «Зарыгам», «Чамда», «Техникага жөнөдүк», «Трактор келди» (М. Элебаев), «Жер алган кедейлерге», «Алтын билим алгыла», «Мелдеш — социализмге өрдөш» (Ж. Бөкөнбаев) ж. б. Ал мезгил жөнүндө башка аксакал акындарыбыз ачыктаначык эле минтип жазышат: «Мен үчүн адабий-көркөмдүк маселеси милдетиме кирген эмес. Демек, көркөмдүк адабият менен искусствонун башкы элементи экенин эсепке алган эмесмин. Менин жазгандарым искусство катарында эмес, агитация катарында, Совет бийлигин чындоо, элди агартуу, каршгылык менен күрөшүү маанисиндеги курал катары жазылган...» (А. Токомбаев). «Комсомол кызматкери катары мен башкалар менен бирге бай-манаптарга жана башка эл душмандарына каршы агитатор болгомун. Ырларым, сөзүм, макалаларым, фельетондорум менен партиянын ишин коргогом. Ошол себептүү менин алгачкы ырларым көбүнчө агитатордун сөзү болгон. Профессионал

жазуучу болом деп эч качан ойлогон эмесмин». (Т. Үмөталиев).[1]

Демек, кыргыз совет адабиятынын жаралыш тажрыйбасы СССР элдеринин жаңы жазма адабияттары социалисттик коомдун өздүк муктаждыгынан улам жаралган деген бүтүмдү бүт бойдон жана толук ырастайт. Дал ушул сапаты аркылуу бул адабияттар жалпы эле социалисттик көркөм адабияттын бөлүнгүс бир бөлүгү катары В. И. Ленindин «Партиялык уюм жана партиялык адабият» аттуу айтылуу эмгегиндеги мынабу законченемдүүлүктү да иш жүзүндө кашкайта далилдейт: «Бул эркин адабият болот, анткени керт баштын кызыкчылыгы жана мансап эмес, социализм идеясы менен эмгекчилерге жан тартуу анын катарына улам жаңы күчтөрдү алып келет».[2]

Экинчиден, СССР элдеринин жаңы жазма адабияттарынын коомдук жаралышы дегеле адабият менен искусствонун жаралышындагы төмөндөгүдөй жалпы законченемди дагы бир мерте (албетте, диалектиканын белгилүү законуна ылайык жаңы жана бийиктээк деңгээлде) айгинелейт.

К. Маркс менен Ф. Энгельс «Немец идеологиясында» тилдин табиятын адамдар катнашынын негизги каражаты катары аныкташканы бардыкка маалым: «...тил дегенибиз практикалык, башка адамдар үчүн да жашоочу жана ошол аркылуу гана менин өзүм үчүн да жашоочу чыныгы аң-сезим жана аң-сезим сыңары тил муктаждыктан, башка адамдар менен катнашуунун өктөм зарылчылыгынан гана жаралат».[3] «Бул сөздөрдү толук бойдон искусствого да ыйгарса болот,— дейт советтик белгилүү эстетик М. С. Каган. — Тиги же бул художник муну аңдайбы же аңдабайбы, ал өзүнүн ишмерлигин бөлөк адамдарга кандайдыр маалымат бергич же коммуникацияны көздөбөгөн таза өздүк туюнтма катары эсептейби, объективдүү түрдө искусство дал коммуникациячыл ишмерлик катары гана жаралат жана жашайт. Тил сыяктуу, өздүк туюнтуунун образдуу ыкмасы «практикалык, башка адамдар үчүн да жашоочу жана ошол аркылуу гана менин өзүм үчүн да жашоочу чыныгы аң-сезим» жана тил сыңары искусство «муктаждыктан, башка адамдар менен катнашуунун өктөм зарылчылыгынан гана жаралат».[4] Андан ары М. С. Ка-

---

[1] Үзүндүлөр К. Даутовдун «Жаңы чектерге» деген макаласынан алынды.— «Ала Тоо», 1980, № 3.

[2] В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1969, стр. 90.

[3] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3. стр. 29.

[4] Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Л., 1971, стр. 278—279.

ган «искусствонун коммуникациячыл функциясы анын коомдук ишмерлигинин биринчи жана эң эле айкын көрүнүшү», «анын башка бардык функцияларынын ишке ашырылыш шарты» болот деген ойду айтат. Искусствонун коомдук башка функциялары мына булар эмеспи: турмушту таанытуу, таалим-тарбия берүү, агартуу, ырахаттантуу, сулуулукка чакыруу, шыктандыруу ж. б. Булардын арасынан турмушту таанытkычтык, таалим-тарбия берүүчүлүк, агартуучулук коммуникациячылдык менен бирге искусствонун коомдук-өзгөрткүчтүк ролун аныктаган башкы функциялар болуп саналат. Албетте, саналган функцияларды элге билим берүүнүн атайын мекемелери, басма сөз каражаттары жана илим да аткарат, бирок алардын искусствонун, айрыкча адабияттын, маанилүү бир артыкчылыгы — турмуштун бөтөнчө «окуу китеби» (Н. Г. Чернышевский) болгонунда, башкача айтканда, өзгө окуу китептерин жана атайын илимий эмгектерди окубагандарды да өзүнө кызыктырып тартканында. «Акыйкатта да образдуу тилге мүнөздүү болгон конкреттүүлүк менен эмоциялуу-таасир бергич күч көркөм чыгармаларда камтылган билимдерди кабыл алуу процессин салыштырмалуу түрдө жеңил жана жеткиликтүү кылат жана бул билимдердин «кыялдануу» менен «көңүлдө» бекем сакталышына мүмкүндүк берет. Анын үстүнө искусство менен катнашууда дүйнө туурасындагы билимдерди адам тымызын жана табигый түрдө, искусство чыгармасы менен ырахаттанып жаткан чакта алат. Ошол себептүү искусствонун жардамы аркылуу билим алуу дайыма жагымдуу жана кубанычтуу, ал эми илимий чыгармаларды окуганда адатта «баш катырууга» туура келет» — дейт М. С. Каган. Анан калса искусствонун дагы бир сыйкырдуу табияты, улуу күчү ушунда: ал бир эле мезгилде ар кайсы ишмерликти жана алар аткарчу функцияларды (турмуш тааныткыч, өзгөрткүч, дөөлөттүк-багыттанткыч жана карым-катнаштык) өз боюна сиңирип, синтездеп турат.

Азыркы эстетика илиминдеги бир катар багыттарды (психологизм, структурализм, вульгардык социологизм ж. б.) абдан ишенимдүү талдап жана сындап келип, болгар окумуштуусу А. Натев: «көркөм спецификаны түшүндүрүүнүн өзөгүн искусствонун коомдук функциясынан издеш керек» дейт. Ал искусствонун эстетикалык функциясын танбайт, искусство «социалдык ишмерликтин түрү» экенин белгилеп, изилдөөчүлөрдү «адам ишмерлигинин бөтөнчө бир түрүндө жалпы коомдук законченемдер кандайча көрүнөрүн айкындоого жана далилдөөгө» чакырат. «Адам ишмерлигинин бөтөнчө бир түрүндө» — искусство-

до көрүнгөн «жалпы коомдук законченемдердин» бири, А. Натевдин ою боюнча, коммуникациячылдык: «Коом катнашуунун (коммуникация) эң эле ар түрдүү каражаттарын жана ыкмаларын иштеп чыгат... Бул каражаттардын ар биринин (алардын коомдук милдет-ордуна жараша) жеке адамдын ой дүйнөсүнө таасир бере алчу өздүк мүмкүнчүлүктөрү жана өздүк кырлары бар. Алардын айрымдары (албетте, эң оболу универсалдуусу — тил) жеке адамдын аң-сезимине таасир этүүнүн ар кандай мүмкүнчүлүктөрүнө ээ, анткени алардын милдет-орду универсалдуу жана конкреттелиши да ар түрдүү. Аларды искусство да арбын пайдаланат. Бирок алар кандай шарттарда көркөм каражаттарга айланат? Дегеле дүйнөнү көркөм-практикалык өздөштүрүүнүн атайын каражаттары эмне үчүн жаралат?»

«Сыягы, бул маселе искусствонун милдет-орду менен өтө тыгыз байланышкан,— дейт А. Натев. — Себеп дегенде коом адамдын ой дүйнөсүнө түздөн-түз жана бир эле мезгилде абдан оңтойлуу, эркин таасир этүүнүн башка формасын таба албаган соң, мындай таасир этүү муктаждыгынын жаралышы искусствого бөтөнчө муктаж болууга теңдеш келген». Ал эми искусствого, көркөм чыгармага «эң эле сырдана ойлор менен сезимдерге түздөн-түз жана эркин таасир этүүнүн башка перне менен эч бир алмаштырылбас жөндөмдүүлүгү мүнөздүү. Дал ушул сапаты аркылуу ал адамдын төрт тарабы төп келчү коомдук турмушу үчүн зарыл болуп калат». Демек, «искусствонун милдет-орду адамдын маңыз-маанисин түздөн-түз жана айкын көрсөткөн, анын сырдана дүйнөсүнө эркин таасир эткен атайын чыгармаларды жаратуу».[1]

Азыркы эстетиктер өз ара талашып, атайын теорияга айлантып жаткан бул маселе аргасыздан Л. Н. Толстойдун ушул жагдайда жазгандарын эске салбай койбойт: «Искусство, метафизиктер айткандай, кандайдыр бир сыйкырдуу идеянын, сулуулуктун, кудайдын көрүнүшү эмес: физиолог-эстетиктер айткандай, адам ашып-ташкан энергиянын артындыларын чачкан оюн да эмес; эмоциялардын тышкы белгилер аркылуу көрүнүшү да эмес; жагымдуу предметтерди жасоо да эмес; башкысы — кумарланып-ырахаттануу эмес; ал — жалгыз адамдын жана адамзаттын турмушу жана жыргалчылыкка жетиши үчүн адамдарды катнаштыруучу, аларды тиги же бул сезимдерге туташтыруучу зарыл курал...» Ошон үчүн «искусство иш-

[1] А. Натев. Искусство и общество. Пер. с болг., М., «Прогресс», 1966, стр. 164, 213—215.

мерлиги тил ишмерлиги сыяктуу эле өтө маанилүү жана кеңири таралган ишмерлик». Анан калса «искусство чыгармасынын ар кандай башка духовный ишмерликтен айырмасы — анын тили бардыкка түшүнүктүү, айырмачылыктарга карабай, бардыгын кызыктырат, өзүнө тартат», анткени «искусство адамдарга алардын өнүгүү жана билим алуу даражасына карабай таасир этет».[1]

Искусствонун келип чыгышы жана өмүр сүрүшү, ошентип, түздөн-түз коомдук турмуштун, практиканын объективдүү муктаждыгына байланышкан. Мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болучу, не дегенде «идеялардын, элестөөлөрдүн, аң-сезимдин» чыгышы «адегенде түздөн-түз материалдык ишмерликке жана адамдардын материалдык катнашына, реалдуу турмуштун тилине кошо кирген. Элестөөлөрдүн, ойлоонун, адамдардын духовный катнашынын жаралышы мында адамдардын материалдык катнашынын дале болсо түздөн-түз туундусу болот».[2] Марксизмдин классиктери андан ары «ушунун өзү тиги же бул элдин саясатынын, закондорунун, моралынын, метафизикасынын ж. б. у. с. тилинде көрүнүүчү духовный өндүрүшкө да тийиштүү»[3] экенин атайын белгилешкен.

Бирок бу жерде төмөндөгүдөй суроо туулбай койбойт: Искусствого муктаждык жана анын коомдук табияты конкреттүү түрдө эмнелерден көрүнөт?

Тикеден-тике ушул маселени талдоого арналган жана бул багыттагы илимий изилдөөлөрдү жалпылаштырган коллективдүү эмгекте искусствого муктаждыктын төмөндөгүдөй структурасы көрсөтүлөт: 1) коомдук жактан баалуу көрүнгөн турмуштук тажрыйбаны сактоо жана бекемдөө, ушул негизде адамдын көздөгөн багытын коом (тап, улут) үчүн керектүү багытка буруу жана активдештирүү амалдарын иштөө; 2) турмуштун (баарынан мурда адамдын духовный турмушунун) аңдап-билүүнүн башка формалары так кармай албаган жактарын билүү; 3) коомдук аң-сезимдин башка формалары иштеп чыккан маалыматтарды адамдарга абдан тез, таасирдүү, жеткиликтүү жол менен жеткирүү; 4) адамдын эң эле түпкүрдөгү сырдана дүйнөсүн түп тамырынан тарта кайра өзгөртүү үчүн коомдук таасир этүүнүн айла-амалдарын камсыз кылуу; 5) коомдук (таптык) жана тарыхый-конкреттүү жактан өзүн өзү аңдоого жана аныктоого катышуу; 6) духовный дөө-

---

[1] Л. Н. Толстой. Литература. Искусство. М., 1978, стр. 39—40, 64—65.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 24.

[3] Ошондо эле.

лөттөрдү арттыруу, адамдын коомдук (таптык) пайдалуу жөндөмдүүлүктөрүн социалдык идеалга көтөрүү аркылуу өнүктүрүү, таланттуу көркөм чыгармаларды жаратуу менен анын чыгармачылык жөндөм-шыгын калыптандыруу ж. б.[1] Ушул эле маселени адабияттын материалында изилдеген башка бир коллективдүү эмгекте мындай делет: «табигый жана коомдук чөйрөдө аракеттенген адамдарды сүрөттөө жана бул аркылуу белгилүү бир субъективдүү позицияны туюнтуу менен адабият билимдерди, санаркоолорду жана дөөлөттөрдү жалпылаштырат жана таратат; адабият башкалардын тажрыйбасын үйрөтүү менен жеке тажрыйбаны байытат. Адабияттын жардамы аркасында — мифологиялык жана реалисттик формаларда — тарых менен таанышуу жүргүзүлөт, коллективдүү ой-санаалар уюштурулат, билимдер берилет, андоо жүргүзүлөт, ишмердүүлүк чакырылат, эмне жакшы же жаман, күлкүлүү же өкүнүчтүү экени жөнүндө ой туулат; идеал ишке ашып, жек көрүү жаралат; башкаларды билүү аркылуу өзүндү өзүң баамдоо пайда болот; социалдык процесстерди ачуу аркылуу коомду түшүнүү артат; адамдардын мамилелерин көрсөтүү аркылуу алардын билими тереңдөлет. Адабият агартат жана акыл үйрөтөт, ойнотот, кызыктырат, оор абалыңды жеңилдетет жана ошол эле ченде ырахат берет, ырахаттанууга үйрөтөт».[2]

Искусствонун коомдук функциялары айрыкча социализмдин шарттарында тегиз ачылат, өсүп-өркүндөйт. Эми ал социалисттик жаңы турмуштун, коомдук аң-сезимдин таасирдүү куралына айланат. Мурда өзүн тушап келген социалдык тосмолордон биринчи ирет кутулган искусство социалисттик мамилелердин орношуна жана бекемделишине, адамдардын жаңы шарттарды андашына, социалисттик идеология менен моралды өздөштүрүшүнө, өздөрүндө бар чыгармачылык жөндөм-шыктарды ойготушуна кол кабыш кылууга бар күчүн жумшайт. Ушул мааниде искусствонун коомдук табияты, маңыз-мааниси, кызматорду, уюштургуч жана кайра өзгөрткүч күчү жөнүндөгү ой эч ким тарабынан В. И. Ленинчесинен так жана таамай айтылбаган деп эсептөөгө болот: «Искусство тууралуу биздин оюбуз маанилүү эмес. Искусствонун миллиондоп

---

[1] Проблема потребностей в этике и эстетике. Л., Изд-во ЛГУ, 1976, стр. 69.

[2] Общество. Литература. Чтение. Пер. с немецкого. М., 1978, стр. 269—270. Искусствого муктаждык маселеси мынабу эмгектерде ар кайсы жактарынан каралат: В. Ф. Рябов. Искусство как общественная потребность. Л., 1977; И. Н. Джидарьян. Эстетическая потребность. М., 1978.

саналган калктын жалпы санынын бир нече жүзүнө, атүгүл бир нече миңине бир нерсе бериши да маанилүү эмес. Искусство элге таандык. Ал өзүнүн өтө терең тамырларын кеңири эмгекчи массаларынын эң эле калың катмарына жибериши керек. Ал ушул массаларга түшүнүктүү болушу жана алар тарабынан сүйүүгө арзышы зарыл. Ал бул массалардын ой-сезимин, эркин тутумдаштырышы, алардын көңүлүн көтөрүшү зарыл. Ал аларда художниктерди ойготушу жана аларды өнүктүрүшү зарыл».[1]

В. И. Лениндин бул сөздөрүндө марксчыл-ленинчил эстетиканын башкы жобосу камтылган, анын башкы масели (искусствонун коомдук турмуш менен байланышы) ачылган жана ошол эле кезде жаңы социалисттик искусствонун өнүгүшүнүн программасы белгиленген, анын социалдык да, эстетикалык да функцияларынын негизги багыты аныкталган.

* * *

Ошентип, биз социализмдин тушунда жаңы жазма адабияттын жаралышындагы социалдык-саясий жана тарыхый-маданий өбөлгөлөр менен шарттарды, коомдук муктаждыкты бир сыйра карап чыктык. Ушуга байланыштуу акырында дагы бир өтө маанилүү жагдайды баса белгилеп кетүү зарыл: жаңы жазма адабияттардын мынчалык тез жаралышы көрсөтүлгөн жагдайлардын социализмдин тушунда өз ара ар кыл келиши менен биригишинин натыйжасында гана мүмкүн болду, башкача айтканда, алардын ар бири өз бет алдынча жазма адабияттын келип чыгышына алып келе бербейт. Айталы, кайсы бир материалдык жана духовный өбөлгөлөрдүн болушу коомдук башка шарттарда жазма адабиятты пайда кылбайт. «Гренландия менен Түндүк Американын тажрыйбасы буга ишенимдүү күбө го,— дейт жакында гана пайда болгон пивх совет адабиятынын баштоочусу В. Санги. — Бул өлкөлөрдүн жергиликтүү калкында — эскимостордо — католик миссионерлеринин аракети аркасында жазма мындан эки жүз жыл мурда пайда болгон. Бирок Гренландияда да, Түндүк Америкада да жазма менен сабаттуулук түндүктөгү жергиликтүү элдердин адабиятынын башталышын кабарлаган жок». Ушундан улам башка бир белгилүү советтик жазуучу Ю. Рытхеу минтип жазат: «Көркөм адабият Советтик Түндүктүн элдеринде гана бар, демек, бул — жал-

[1] В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1969, стр. 663.

гыз ғана советтик кубулуш, советтик курулуштун табигый туундусу». Ушул маанайда кыргыз көркөм маданиятынын мисалында Ч. Айтматовдун да жазганы бар: «Совет коомунун табияты, орус маданиятынын интернационализми ғана мурда артта калган элдердин улуттук маданиятынын пайда болушуна жана өнүгүшүнө көмөк көрсөткөнүнө мен терең ишенем...

Жазуучулардын чоң тобу бар кыргыз көркөм адабияты, көрүнүктүү жана өзгөчөлүү живопись менен скульптура, мыкты устаттарга ээ улуттук балет, кыргыз операсы, кыргыз драматургиясы, кыргыздын азыркы профессионал музыкасы, кыргыз кинематографиясы — булардын баары Совет бийлигинин жылдарында жаралды».

Советтик жаңы жазма адабияттардын көрүнүктүү өкүлдөрү айткан пикирлер бүт бойдон туура. Эгер таптык коомдордо дайыма социалдык өнүгүү менен көркөм өнүгүүнүн ортосунда ажырымдар, карама-каршылыктар (бул жагынан айрыкча капитализм духовный өндүрүштүн белгилүү тармактарына, айталы, искусство менен поэзияга кас болору тууралуу К. Маркстын жазганы бар) болуп келсе, социализм коомдук турмуштун бардык жактарынын, алардын арасында искусствонун өнүгүүсүнө, коомдук өнүгүү менен көркөм өнүгүүнүн ортосунда гармония түзүлүүсүнө аябай ынтызар, анткени ал өзүнчө «социалдык организм» (В. И. Ленин) катары өзүнүн бардык жактарын өз ара биримдикте, байланыштуулукта жана планченемдүүлүктө курууга тырышат. Дал ушул себептен В. И. Ленин 1905-жылы эле «Партиялык уюм жана партиялык адабият» аттуу айтылуу эмгегинде «социалисттик пролетариат үчүн адабий иш айрым бир адамдардын же топтордун пайда табуу куралы болбостугун, ал дегеле жалпы пролетардык иштен бөлүнгөн жекече иш болбой тургандыгын», түпкүлүгүндө ал «жалпы пролетардык иштин **бөлүгү**», «уюмдашкан, пландаштырылган, бириккен социал-демократтык партиячыл жумуштун составдуу бөлүгү болорун», алды жакта «татаал жана жаңы, бирок улуу жана убайымдуу милдет — социал-демократчыл жумушчу кыймылы менен бекем жана ажырагыс болуп байланышкан көп кырдуу, көп жактуу жана чоң адабий ишти уюштуруу»[1] турганын кайра-кайра белгилеген. Дал ушул себептен А. В. Луначарский «кайсы бир партиянын же атүгүл мамлекеттин көркөм күчтөрдү белгилүү бир максатта, биринчиден, искусствону турмуштук милдеттерге пайдалануу, экинчи жактан, ал турмуштук милдеттер-

[1] В. И. Ленин. О литературе и искусстве, стр. 87, 90.

ди искусство менен кооздоп байытуу үчүн уюштуруу проблемасы катары» карай тургандыгына атайын көңүл бурган. Демек, СССР элдеринин жаңы жазма адабияттары да кандайдыр абстрактуу гуманизмден же карандай пропагандалык максаттан (чет өлкөлөр үчүн) эмес, жалпы эле социализмди куруу ишинин, социалисттик жалпы адабияттын составдуу бир бөлүгү катары келип чыккан. Бул адабияттардын тез жаралыш жана көгөрүп-көктөш, гүлдөшүнүн, коомдук турмуштан бекем орун алышынын башкы себеби мына ушунда.

Албетте, СССР элдеринин жаңы жазма адабияттары жалаң эле идеологиялык муктаждыктан жаралган эмес. Алардын жаралышында эстетикалык муктаждык да маанилүү роль ойногон. Бирок бул жана жалпы эле жаңы жазма адабияттардын жаралышындагы эстетикалык өбөлгөлөр, улуттук көркөм салттар, интернационалдык байланыштар, жаңы адабияттын өзүнүн негизги милдетине, башкы сапатына — **көркөм-эстетикалуулукка** өтүшү өзүнчө изилдөөнүн предмети болууга тийиш.

1980.

ОКТЯБРДЫН КЫЗЫЛ ГҮЛДӨРҮ

(Кыргыз акындарынын туңгуч жыйнагы тууралуу)

Кыргыздын таанымал адабиятчыларынын бири Салижан Жигитовдун «Адабиятыбыздын жаралыш шарттары» аттуу макаласында (Ала-Тоо, 1980, № 7) төмөндөгүдөй саптар бар: «...кыргыз адабият илиминде кийинки жылдарда жаралган ири эмгектердин кайсынысын албайлы, аларда саналуу жазуучулардын жана ченелүү чыгармалардын аттары гана улам-улам кайталанууда, илимий концепциялар бүт бойдон дээрлик баягы эле бештен белгилүү адабий фактыларга негизделип калууда... Илимий иштерде «чөп башылап» изденгени жагынан адабиятыбыздын тарыхынын алгачкы этаптары айрыкча 20-жылдардагы тарыхый адабий процесс кыйла жабыркап келаткандай. Чын-чынына келгенде, кыргыз адабиятчыларынын... өз адабиятынын эң баштапкы мезгили, ошол мезгилдеги адабият майданында активдүү ат салышкан бардык акын-жазуучулар, газета-журнал беттеринде жана өзгөчө китеп түрүндө жарык көргөн чыгармалар тууралуу ачык-айкын маалыматы жок. Буга биринчи иретте адабиятыбыздын ошол мезгили атайын изилдөө объекти болбой б. а. ийнежибине чейин сыпатталып жазылбай келатканы себепкер.

Анын үстүнө ошол кездеги кыргызча газета-журналдар менен китептердин көбүнчө араб ариби менен басылганы, алардын басымдуу көпчүлүгүнүн басма сөз продукцияларын сактоочу республикалык мекемелерде сакталбай калганы да изилдөөчүлөрдүн информация алуу мүмкүнчүлүгүн кыйла эле тарытпадыбы».

Ырас, бул багытта мурда эч кандай сөз козголбой, иш жасалбай келди дешке жарабайт. Анткени, кыргыз совет адабиятынын баштоочулары А. Токомбаев «Революциядан төрөлгөн адабият» («Ала-Тоо», 1967, № 11), К. Баялинов «Уядан алгач учкандар» («Советтик Кыргызстан», 1977, 25-сентябрь) жана адабиятчы З. Мамытбеков «Кыргыз совет адабиятынын алгачкы саамалыктары» (Ала-Тоо», 1970, № 5) аттуу макалаларында кийинчерээк унутулуп, тарыхый-адабий изилдөөлөргө кирбей жүргөн бир катар ысымдарды жана фактыларды, атап айтканда: «Эркин-Тоо» газетасы чыкканга чейин эле 1918—1924-жылдары жаңыдан түптөлө баштаган кыргыз совет интеллигенциясынын тунгуч өкүлдөрү Ж. Түлөкабылов, О, Лепесов, К. Тыныстанов, С. Карачев, Ч. Максутов, М. Байчериков, К. Маликов, К. Баязыков, Б. Калпаков, ж. б. алгачкы кабарлардын, аңгемелерин казак жана айрымдары (С. Карачев) татар басма сөзүндө накта эле кыргызча же ошол тилдерде жарыялап келишкенин атайын эскертишип, мисалдар менен бекемдешкен. Азыр унутулуп же адабият тарыхы боюнча эмгектерди жана атайын изилдөөлөргө кирбей келаткан ушундай ысымдар жана фактылар 1920-жылдардын экинчи жарымын, 1930-жылдардын башталышын камтыган мезгилде да бар. Маселен, 1925-жылы жарыкка чыккан «Өзгөрүш ырлары» («Песни революции») деген котормо жыйнакча (котормосу К. Тыныстановдуку), кыргыз совет акындарынын тунгуч коллективдүү жыйнагы «Кызыл гүл» (Москва, 1927), С. Карачевдин «Эриксиз күндөрдө» (1928), «Тендик жолунда» (1928), «Эрик танында» (1929), «Төрага Зейнеп» (1929), Ш. Көкөновдун «Жаңы турмушка», «Тап жолунда» (1930), «Жеңиш жемиши» (1939), С. Нааматовдун «Жөжөлөр», Молдо Сасык» (1929), Т. Данияр уулунун «Колхоз балдары» (1931) сыяктуу өзүнчө китеп болуп чыккан аңгемелери, пьесалары дал ушундай жазымышка туш болду. Булардан тышкары «Эркин-Тоо», «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш» газеталарына, «Коммунист», «Жаңы маданият жолунда» журналдарына басылган көптөгөн ырлар, жанытмалар, аңгемелер, сценкалар, сын макалалар туташ биографиялык каттоого жана сыпаттоого алынбай, атайын изилдөөлөрдүн кароолуна түшпөй келатат. Дегеле адабиятыбыздын тарыхынын алгачкы учурлары

теориялык чоң жалпылоолорду мындай кой, тек фактылар жагынан да текши жана ыраattуу сыпатталып, иштелип чыга электигин С. Жигитовдун күйүп-бышып белгилегенинде кадыресе жүйө бар. Мунун бир себеби — ошол кезде жазып жүргөн бир топ авторлордун эрте көз жумганында, же айрымдарынын ар кайсы жагдайлардын натыйжасында кийин жазмачылыгын таштап койгонунда. Ошондон улам алардын чыгармалары кийин жыйынтыкталып, такталып, кайрадан басылып чыккан эмес. (Жогоруда аталгандардын ичинен С. Карачевдин «Төрага Зейнептен» башка чыгармалары 1967-жылы Т. Сыдыкбековдун баш сөзү менен кайра басылды). Экинчиден, араб жана латын ариптери менен басылган ал чыгармалар азыркы арипке көнүп калган окурмандарды кайсы бир чет элдик тилди эжелеп окуп жүргөнчүлүк эле абалга салтырат. Кыскасы, ушундай кара жумушка кайыл болуп, аларды атайын издеп, ар кандай газета-журнал беттеринен таап, азыркы арип менен көчүрүп, текстологиялык жана стилистикалык талдоолор жүргүзүп, атайын комментарий менен жабдып чыгууга чыгынган адабиятчыларыбыз жок. Ошонун айынан адабиятыбыздын алгачкы учурлары көпчүлүгүбүзгө абдан эле жарды көрүнүп, илимий эмгектерибиз бүгүнкү күнгө чейин жашап жаткан же убагында атак-даңк алып дүйнөдөн кайткан саналуу жазуучуларыбыз жана алардын ченелүү чыгармалары менен (а булар кийин да, азыр да кайра-кайра басылып тапканга да, окуганга да жеңил болуп жатпайбы!) ченелүүдө.

Албетте, бул тарыхы өтө жаш, эстетикалык тажрыйбасы чамалуу адабий илимибиздин бүгүнкү деңгээлине, өсүп бара жаткан кызыкчылыктарына анча коошпойт. Ал ысымдарды, чыгармаларды адабият тарыхына, атайын изилдөөлөргө тартуу адабият илимибизди факты жагынан гана байытпайт, анда туруктуу болуп калган кай бир теориялык көз караштарды да түзөтүүгө жардам берет: Ушул көз караштан алганда кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча жазылган коллективдүү жана жекече эмгектердин эч биринде эскерилбей, атайын сөзгө алынбай келе жаткан «Кызыл гүл» аттуу ыр жыйнак бир катар кызык маалыматтарды тартуулайт. Бул макалада азыркы адабиятчыларыбызга, сынчыларыбызга жана дегеле жалпы окурмандарыбызга белгисиз болуп келаткан ушул жыйнак жөнүндө сөз жүрөт.

«Кызыл гүл» 1927-жылы Москвадагы СССР элдеринин борбордук басмасы тарабынан араб ариби менен 2000 нускада чыгарылган. Ал ошол кездеги кыргыз жаш акындарынын ырларынан тандалып түзүлгөн. Жыйнакты

түзгөн жана баш сөзүн жазган кыргыздын тунгуч адабий сынчысы Токчоро Жолдошов болгон. Ал жыйнакка төмөндөгүдөй «башкы сөз» жазган: «Кийинки кездерде кыргыз элинен бир катар жаш акындар чыгып келе жатат. Булардын өмүр-тиричилиги кыргыз элинин сациалчылыкка (мында жана мындан ары сөздөрдү, терминдереди, орфографияны, тарыхый ченемди эске тутуп, ошол баштапкы калыбында беребиз — А. Э.) бет алган тиричилигине байланыштуу. Эгерде өктөбүр өзгөрүшү болбосо кыргыздан өз элинин мунун муңдап, жогун жоктогон акындар чыгат деп айтуу өтө кыйын болор эле. Өктөбүр өзгөрүшүнө чейин кыргыздын өз тилинде жазуу-сызуусу жок экендиги ар кимге маалым. Өз тилинде жазуу-сызуусу жок элден суурулуп акын чыгат деп доомат кылуу далилсиз. Өктөбүр өзгөрүшү кыргыз элин өз тизгинине ээ кылып, улут теңчилигин берүү менен катар анын адабияты кандай жарыкка чыкса, ошондой кыргыз акындары көрөңгөлөй баштады. Ырас, адабиятыбыз майданга келбестен мурун казакча, татарча жазып жүргөн бир-эки кыргыз азаматы бар эле (Муну да Өктөбүрдүн кийин деп билүү керек.) Мына ошондуктан кыргыз акындары биринчиден, Өктөбүрдүн бел баласы, экинчиден, кыргыздын улут адабияты менен бирге дүйнөгө келип, бирге өскөн, аны илгери сүйрөй турган жетекчиси.

Бул «Кызыл гүл» аттуу китепче жаш акындарыбыздын алгачкы эмгеги. Муну жыйып, бастыруудагы максат— кыргыздын эмгекчилерин акындары менен тааныштыруу. Белгилүү, мурдагы ырларынын тандалмалуу жыйнагы басылган акындар жаш, адабият майданына биринчи бут шилтеши. Ошон үчүн телегейи тегиз деп айтууга ооз барбайт. Жана да салт-санаа жагынан болсун, акындык жагынан болсун бир кылка эмес, ар түрдүү. Ар кимдин өзүнчө багыты бар.

Акындарыбыздын жаш, же өспүрүм экенин жогорто айтканбыз. 2чи акындарыбыздын Өктөбүрдүн бел баласы акындар. Азыр жаштыгынан жана да ичинде жашаган элинин чарба тиричилигинин артталыгынан салт — санаасы түзөлүп жетпесе да, келечекте түзөлөрүндө шек жок. Бул ырлар акындарыбыздын алгачкы гүлдөп, берген жемиши. Мундан көп салмактуу жемишин келечекте күтөбүз. Кызыл акындарыбыздын биринчи чечек байлап, ташталган гүлү болгон соң китептин атын «Кызыл гүл» койгондугубуздун себеби да ошол. Аздыр, көптүр ушуну окуучулардын алдына тартабыз».

Жүз беттен турган бул жыйнакта төмөндөгү авторлордун ырлары кирген. О. Ысабеков, А. Токомбаев, С. Ка-

рачев, Б. Калпаков, М. Элебаев, Ж. Жамгырчиев, Б. Кенесариев, М. Токобаев, К. Баялинов, Ж. Көкөнов, З. Өмүралиев, Т. Талканбаев, Т. Балбаков, Ж. Кыпаев. Аталган авторлордун аты-жөнү кээде толук бойдон (Мисалы, «С. Карачев уулу», «Б. Калпак уулу», кээде жарым-жартылай (айталы, А. Токомбай, «Ж. Көкөн» деп), кээде атын гана айтып (Мисалы «Сыдык» деп), көп учурларда ылакап ат (псевдоним) менен кошо (мисалы, «Айкыз» — Сыдык, «Шоокуй» — Б. Калпак уулу, «Кенемте» — М. Элебаев), же ылакап ат аркылуу гана (мисалы, «Түн», «Чалкар», кай бир учурларда баш тамгалар аркылуу эле (мисалы «Б.К» деп) берилген. Кийинки учурларда («Б.К», деп берилгенде) ал ырдын автору Б. Калпаков же Б. Кенесариев экенин билүү кыйынчылыгы туулат. Жарыяланбаган ырлардын саны да ар кимисинде ар кыл: О. Ысакбековдун Ж. Жамгырчиевдин, З. Өмүралиевдин, Т. Талканбаевдин, Т. Балбаевдин, Ж. Кыпаевдин, бирден гана, А. Токомбаевдин, Ш. Көкөновдун экиден үчтөн, ал эми С. Карачевдин, Б. Калпаковдун, Б. Кененсариевдин, К. Баялиновдун көптөгөн ырлары кирген.

Жыйнак котормо («Интернационал», котормочусу К. Тыныстанов) менен ачылып, котормо менен (Лермонтовдун «Үч курмасы» К. Баялиновдун котормосунда) жабылган. Калгандары кыргыздын жаш акындарынын менчик ырлары, бирок алар авторлордун аты-жөнү алфавит тартиби же тематикалык багыттары боюнча жайланышпастан, туш келди аралашып кеткен. Алардын арасында А. Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» менен «Чалкар» деген ылакап ат менен басылган «Жалкоо кедей», М. Элебаевдин «Зарыгам», «Май — эмгекчилер майрамы», «Жашка ишенет», «Арсар жигит», «Тоо жаштары», «Алга бас», «Чамда» деген кайра басылып, изилденип, элге кеңири белгилүү болгон ырлары бар, биз буларга атайылап көңүл бурбайбыз. Макаланын максаты (дагы бир мертебе кайталап айтканда) — унутулуп калган авторлордун ырларынын айрым үлгүлөрү менен азыркы окурмандарды тааныштыруу.

Биздин адабият таанууда макаладан макалага, китептен китепке көчүрүп жүргөн мындай бир туруктуу көз караш бар: 1920—1930-жылдардагы кыргыз поэзиясы, негизинен үгүт-насыят, чакырык жана саясий граждандык мүнөздө болгон, формасы, ыр түзүлүшү, стили жактан элдик оозеки поэзияга жакын турган. Бул пикирде чындыктын үлүшү бар, бирок кыргыздын алгачкы жаш акындарынын 1924—1926-жылдары мезгилдүү басма сөз (негизинен «Эркин-Тоо») беттерине жарыяланган ырларынын тандалып

түзүлгөн «Кызыл гүл» аттуу китеп мунун белгилүү өлчөмдө бир беткей экенин көрсөтөт. Анткени, жыйнактагы ырлар тема, форма, ыр түзүлүшү, тили, дегеле идеялык-көркөмдүк деңгээли жагынан ар түрдүү.

Салыштырмалуу алганда, албетте, ошол кездеги коомдук-саясий окуяларга жана даталарга, күн тартибинде өктөм турган ураандарды ишке ашырууга арналган ырлар арбыныраак: С. Карачевдин «Май», «Эркин-Тоого», Б. Калпаковдун «Май майрамы», Ж. Жамгырчиевдин «Кайгылуу күн», Б. Кененсариевдин «Владимир өткөн күн», «16-январь» (ал кездеги жазуу эрежеси боюнча — «16чы жанылбар). «Ким байчыл», «Эски мектепчилерге», «Болсо шайлоо», «Кайран элим», «Шайлоо», О. Ысабековдун «Жаштар маршы», М. Токобаевдин «Кайсы убак» «Жан карындаш», Ж. Көкөновдун «Кыргыз аялдарына», З. Өмүралиевдин «Кыргыз кыздарына», К. Баялиновдун «Эр жүрөк жолдоштор», Т. Балбаевдин «Биз ким элек ким болдук?» аттуу ырлары дал ушундай. Булардын идеялары менен темалары: 1-май майрамы, «Эркин-Тоонун» чыгышы, кыргыз элинин улут катары куралышы. В. И. Ленин-дин дүйнөдөн кайтышы, аялдар азаттыгы билим үчүн күрөш, бийликтин жана чарбачылыктын жаңы, социалисттик формаларына үндөө чет элдеги эмгекчилерге тилектештигин көрсөтүү, кыргыз элинин өткөндөгү абалы менен азыркысын салыштыруу ж. б. Демек, кыргыздын жаш акындары өздөрүн чыгармачылыкка чакырган Октябрдын идеяларын, Коммунисттер партиясы менен Совет өкмөтүнүн саясатын каранғы калк катмарларына жалындуу ырлары аркылуу таратышкан, өздөрүн курулуп жаткан жаңы турмуштун жарчылары катары санашкан. Ушул мааниде жыйнакта алардын граждандык позициясын, эстетикалык аң-сезимин (асылдык, сулуулук жөнүндөгү түшүнүгүн) абдан так мүнөздөй алчу бир ыр бар. Ал аты жөнүн Б. К. деген баш тамгалар аркылуу гана туюнткан, (автордун стилине караганда Б. Кененсариевдики болуу керек) «Сулуу издегенде» деген ыры.

Ыр ар бири беш саптан турган сегиз куплеттен турат. Алгачкы төрт сап кайсы бир сулуу кубулушту сыпаттап келип, бешинчисинде тыянак чыгарылат.

Кадалгансып асманда,
Жарыгын жерге чачканда,
Уялгансып жашынып,
Бетин булут басканда,
Көктө сүзгөн ай сулуу.

Андан ары ушул эле ыкмада «Жазгы аткан» сулуу таң, «ырдап салган сулуу аң (обон), бир кыйладан сулуу мал, «малдан дагы сулуу жар, «оңой эмес», сулуу дан, «баарысынан сулуу» жай алгачкы төрт саптарда сыпатталат. Бирок акын үчүн саналган табигый жана рухий сулуулуктардын баарынан тең өйдө турган башка сулуулук бар. Ал жаңыдан ойгонуп өз улутуна кызмат кылуу, өрнөк көрсөттү. Дал ушул сулуулук авторго жалпы сулуулуктун жеткен чеги, бийик нокоту катары көрүнөт, ошону менен ыр да жыйынтыкталат.

Сулуулук деми кесилген,
Қол, буту жаңы чечилген,
Улутуна өрнөк, иш кылсаң,
Наадандыкта эзилген.
Мындан өтөр кай сулуу.

Ооба, бул ырда ошол кездеги кыргыздын жаш акындарынын максат тилеги, адамдык жана акындык милдети искусство жөнүндөгү түшүнүгү, эстетикалык программасы, (албетте, атайын терминдер, түшүнүктөр менен туюнтулбаган, бирок, ичкериде алоолонуп жанган) дегеле, бүткүл жан-дүйнөсү нерсе — акындын башкы сулуулукту ошонун өзү сыяктуу табигый жана рухий башка сулуулуктардан эмес, алардан алыс, атүгүл карама-каршылыкта тургандай көрүнгөн, бирок, түпкүлүгүндө бардык сулуулуктардык милдет менен акындык өнөрдүн ортосундагы тыгыз байланышты тапканында.

Ырлардын формасы, жанрдык мүнөзү түздөн-түз ушул пафостун, агитациялык-саясий мазмундан түзүлгөн. Атап айтканда, жогоруда саналган ырлардын көпчүлүгү марш, чакырык, арноо, санат-насыят мүнөзүндө. Алардын айрымдарында фольклордук таасир көбүрөөк болсо, айрымдары ошол кезде жарыяланып жүргөн башка адабияттардан анча-мынча таалим алган кадимки жазма ырлардын үлгүсүн көрсөтөт. Анан калса, жаш акындар бири-биринен да таалим алган окшойт. Буга ишенүү үчүн төмөнкү эки мисалды келтирели:

Бул күндө жарды-жалчы кайгырган күн,
Шам чырак дүнүйөдөн айрылган күн.
Жоготуп жалчы, кедей жол башчысын,
Башына түшкөн мунар, караңгы түн...
Шам чырак дүнүйөдөн өчкөн бүгүн,
Жаш аккан кан аралаш көздөн бүгүн.

Шам өчүп, дүңүйөнү туман каптап,
Кедейлер көздөн жашын төккөн бүгүн.

(Ж. Жамгырчы уулу «Кайгылуу күн»)

Жаңыбар 16сы, майрам бүгүн,
Эмгекчилер кубанып сайран бүгүн.
Ойлонуп өткөндөгү жыргалдарын,
Душмандар ичи күйүп, айран бүгүн.

Бул күнү кыргыз болуп бөлүнгөн күн,
Журт экени башкага билинген күн.
Теңдиксиз, телмиришип жүргөн элге,
Заңга ылайык эркиндик берилген күн.

Жашасын жарды-жалчы калк бирдиги,
Байланган бир майданга тап бирдиги.
Жашасын эрик алган кыргыз эли,
Бир жашка толгон тийип теңдиги.

(Б. К. «16-чы жаныбар»)

Бул ырлардын биринчиси В. И. Лениндин дүйнөдөн кайтышынын эки жылдыгына (демек, 1926-жылы жазылган, экинчиси кыргыз элинин улут болуп бөлүнүшүнүн бир жылдыгына (1925) арналган. Ошентип, экөө тең А. Токомбаевдин айтылуу «Октябрдын келген кезинен» бир канча кийин жазылган. Анда эмесе, алардын жазылыш ыкмасы, структурасы, атүгүл «бүгүн», «күн» деген редифтери «Октябрдын келген кезин» адегенде эле эске салбайбы? Бул суроо, менимче, көп деле ойлонуп олтурууну талап кылбайт. Кошумчалай кетүүчү башка нерсе: андай окшоштук акындардын бири-биринен үйрөнүүсүнөн тышкары, алардын саясий жана поэтикалык аң-сезиминин жалпылыгы, деңгээлдеринин негизинен бирдейлиги менен да түшүндүрүлөт.

Саясий-агитациялык ырлардын баары эле, арийне, пафос менен интонация, ыр курулушу менен муун түзүлүшү жактарынан окшош эмес. Ушул жагынан алганда айрыкча Б. Кененсариевдин ырлары «экспериментчил» мүнөзгө ээ. Анын «Ким байчыл?», «Эски мектепчилерге», «Болбосо шайлоо», «Барбы?», «Кыргыз азаматтарына» деген ырлары пафосунун (илептүү, сурамчыл, какшыкчыл), ритмдеринин, строфаларынын, муун өлчөмдөрүнүн (4, 6, 8, 11) ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Б. Калпаковдун «Акмат менен Байганасы» жаш кыргыз поэзиясында алгач-

кылардан болуп юморго жана диалог курууга умтулушу аркылуу көңүлдү бурат. Кыскасы, тунгуч акындарыбыздын бир эле тематикалык (саясий-агитациялык) багыттагы ырлары жалпылыктар менен катар айырмачылыктарды айгинелейт.

Жогору жакта белгиленген бир беткей көз караштын теория жүзүндө негизделиши бар: «Кыргыз акындары алгачкы учурларда өздөрүнүн ички дүйнөсүнө терендеп кирбей, кайталанбас жекече сезимдерин таназар албай, ар кандай психологиялык абалдарын поэтикалык сөз менен фиксация кылбай, сырдаштык лирикасын көп жазбай келишкен. Мунун объективдүү жана субъективдүү себептери бар эле.

Бир чети алар ал темалардан атайлап оолакташкан, анткени а кездеги коомдук жагдай алардан бүтүндөй саясий-агитациялык жана граждандык публицистикалык ырларды талап кылган, анын үстүнө айыгышкан тап күрөшү жүрүп жатканда өздөрүнүн жекече сезимдерин алдыга чыгаруу аларга аябай ыңгайсыз да сезилген. Экинчи жактан, өздөрүнүн ички дүйнөсүн ойдогудай ачып-билишке алар анча өсүп да жете элек эл (С. Жигитов. Ырлар жана жылдар. Фрунзе, «Кыргызстан», басмасы, 1972, 175-б.).

Эми «Кызыл гүлдү» баратап, С. Карачевдин «Эмне алдадың?» деген ырынан келтирели. Мында кыска сюжет бар: «Жаңылбас эр» жаш сулуунун: «Сүйөм жаным, сени» дегенине «жаш көңүлдү азгырат», «акылы суюк жаш жаны» аны жабыгып сүйөт, акыры бир жакка кетерде экөө «Кол беришип, көрүшүп, Айкалышып өбүшүп» коштошот, тиги жаш сулуу: «Кечикпе, Күтөмүн сени мен сыйлап» деп калат. «Санаа санап саргарып, сыр сактап жүрөк түбүндө» жүргөн лирикалык каарман «күзөткөн, күткөн» күндө келсе жаш сулуу: «Аманбы?» дешке жарабай, тескери карап томсоруп кете берет. Ошондо каармандын күйүп, түтөп турган жери:

О, Дарыка, билдим мен.
Өткөн өмүр — эскен жел.
Сүйдү, алдады, өзгөрдү.
Агызып көздөн канды сел.
Жылдыздай болуп жылуу жүз,
Кубарды, соолду болуп күз.
Үзүлдү үмүт, калды дарт,
Өттү, өлдү кайран сөз...
Жарадар болуп жаш жүрөк,
Четте калды бир бөлөк.

Өлүмсүрөп саргарып,
Таппадым бир тынч түнөк.

Бул эмне, сырдаштык лирикасы эмеспи? Мындан чыныгы сүйүү, ал үчүн күйүү сезимдери көрүнүп жаткан жокпу? Ырдын тыкандыгы, кыскалыгы, лексикасынын тактыгы, фольклордон оолактыгы адабияттан анча-мынча кабары бар адамдын абалын баамдап жатпайбы? Дал ушундай сезимдер, поэтикалык кай бир касиеттер С. Карачевдин «Өткөн өмүр — бир өлүм», К. Баялиновдун «Селкиге» деген ырларында бар, бирок булардын көркөм ойлоо даражасы, сүрөттөө каражаттары фольклорго жакыныраак. Ал эми Б. Калпаковдун «Сагынам» дегенинде, «киндик каны төгүлгөн көйнөк менен көпөлөк кууган» жерине, балалыгына, куса болуу. Ш. Көкөновдун «Өмүрүмө» аттуу ырында философиялык башталма, адам өмүрү менен сезимдеринин ар кайсы абалдарын туюнтуу кадимкидей бадырайып көрүнүп турат. Мына, акыркы ырдын башы:

Өмүр — таттуу, кызык, керек баарыдан,
Өткүр, сулуу сүйүп алган жарыңан.
Мага берген убадасын көбүрөөк,
Түгөнбөгөн мөңгү, муздун карынан.

Өмүр — куюн, бороон, шамал, соккон жел,
Кемибеген түпсүз деңиз, дарыя, көл.
Ташып, чалкып, толуп болгон кезинде,
Жаз башында тоодон аккан үйөр, сел.

Ыр андан ары да ушул ыргакта, элегия формасында жүрүп олтурат. Акыркы эки куплети кайрадан жогорку куплеттеги башкы идея — өмүрдүн убадасы менен учташат, бирок, андан ары лирикалык каарман утуш ала албайт:

Убадаңдын баары чыгып жалганга,
Эми, жаным, тең ортого салганга,
Үмүт менен далай жанды сандалтып,
Акырында кылып кеттиң арманда.

Элегиялык мотив Б. Кнын (Б. Кененсариевдики болуу керек) «Мезгилсиз өлүм» деген ырында да катышат. Бирок, кыргыз совет интеллигенциясынын тунгуч өкүлдөрүнүн бири Ж. Түлөкабыловдун жаркын эстелигине арналган бул ыр жанрдык формасы жагынан элдик жоктоо ырларына жакындап кетет.

Акырында жыйнакта табият кубулуштарын сүрөттөгөн

ырлардын өзүнчө бир тобу бар экенин баса белгилөө кажет. Алар С. Карачевдин «Көпөлөк, кайын, сыдырым», К. Баялиновдун «Келгинге», Б. Кенепсариевдин «Жаз», «Жазгы жамгыр», «Жай», «Ала-Тоо», Т. Талканбаевдин «Эркин-Тоо», Ж. Кыпаевдин «Кайсы кез», деген ырлары. Буларда жаш акындардын өз жериниң сулуулугуна, жаратылыштын ар кандай көрүнүштөрүнө, айрым жандуу заттарга болгон аруу сезимдери туюнтулган. Пейзаждык ырлардагы бир бөтөнчөлүк жаратылыш көрүнүштөрү көбүнчө эмгекке байланышта көрсөтүлгөн,— бул дегеле 1920—30-жылдардагы пейзаждык лирикаларда өзүнчө эле законченемдүүлүк болгон.

Айтор, «Кызыл гүлдөгү» сырдаштык, философиялык, пейзаждык, лирика С. Жигитовдун теориялык схемасын белгилүү даражада төгүндөйт. Чынында да алгачкы акындарыбыз алдыңкы планга коомдук-саясий тематиканы чыгарган, бирок алар ошону менен эле чектелип калышкан эмес. Мында адамдардын кадыресе абалы, кайгы-кубанычы, сүйүү-күйүүсү, койчу, адамда болчу перселердин баары кошо кызыктырган. Мазмундун ушундай көп кырдуулугу, арийне, алардын ырларын форма, жанр, интонация, муун түзүлүшү ж. б. жактан да ар түрдүү кылган. Биз бул макалада андай ырлардын айрымдары менен гана тааныштырдык. Ал эми жыйнактагы ырларды бүтүндөй талдоого алып, идеялык-көркөмдүк деңгээлин аныктап, ошо кездеги тарыхый-адабий процесстеги ордун, маанисин көрсөтүү — өз алдынча изилдөөнү талап кылат.

Ошентип, Октябрдын бел баласы болуп, адабиятыбыздын пайдубалын алгачкылардан болуп коюшкан акындарыбызды, алардын ырларын унутпашыбыз керек. Биз, азыркы адабиятчылар, алардын эмгегинин алдында милдеттүүбүз.

1980.

КЫРГЫЗ СОВЕТ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ БОЮНЧА АЛГАЧКЫ ОКУУ КИТЕБИ ТУУРАЛУУ

Республиканын жогорку окуу жайларында кыргыз тил жана адабияты адистиги боюнча окуп жатышкан студенттерге арналган алгачкы окуу китеби — белгилүү адабиятчы К. Артыкбавдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) деп аталган көлөмдүү (36 басма табак) эмгеги «Мектеп» басмасынан жарык көргөндөн бери эки жыл өттү. Чынында чыгыш фактысыны өзү эле колдоого арзый

турган бул эмгек жөнүндө (кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча көптүн күткөн китеби болуп жатпайбы!) басма сөздө атайын пикирлер, атүгүл талкуулар болот деп күтүүгө толук жүйөө бар эле. (Анткени алгачкы тажрыйба ар тараптан талдоого адатта муктаж го). Тилекке каршы, негизинен көтөрүңкү маанайда, үстүртөн оң баалагыч мүнөздө жазылган бирин-экин пикирди эске албаганда, К. Артыкбаевдин окуу китеби эмнегедир атайын талкууга алынбай калды. Ал эми кыргыз совет адабият таануусу менен сынынын азыркы жетишкендиктеринен, жогорку окуу жайларында кыргыз совет адабиятынын тарыхын окутуунун чыныгы кызыкчылыктары менен таламдарынан, жалпы эле окуу китептеринин теориясынан туруп караганда бул китеп кеңири талдап, пикир алышууга, атайын талкуулоого абдан муктаж.

Китептин структурасы советтик адабият илиминде жана адабият боюнча окуу китептеринде бекемделип калган салтты жолдойт: ал киришүүдөн, кыргыз совет адабиятынын өнүгүш этаптарына арналган обзорлордон (коомдук-саясий, маданий жана адабий кырдаалды кыскача мүнөздөгөндөн кийин адабий түрлөргө — поэзияга, прозага, драматургияга обзор берилет), белгилүү акын-жазуучулардын өмүр жолун, чыгармачылыгын сыпаттаган монографиялык портреттерден, корутундудан, сунуш кылынган адабияттардын тизмесинен жана пайдаланылган адабияттарга шилтемелер менен эскерүүлөрдөн турат. «Киришүүдө» көп улуттуу совет адабиятынын идеялык-чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, кыргыз совет адабиятынын жаралышы жана бүгүнкү ийгиликтерге жетиши жөнүндө сөз болот. Андан кийин кыргыз совет адабиятынын тарыхы төмөнкүдөй мезгилдер боюнча каралат: «Кыргыз совет адабиятынын алгачкы мезгили», «Отузунчу жылдардагы кыргыз совет адабияты», «Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышы», «Кыргыз совет адабияты Улуу Ата мекендик согуш мезгилинде», «Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда» жана «Азыркы мезгилдеги кыргыз совет адабияты (1960—1970-жылдар)».

«Кыргыз совет адабиятынын алгачкы мезгили» деген главада Кыргызстанда Совет бийлигинин жеңиши жана маданий-агартуу, адабият иштеринин жолго салына башташи тууралуу маалыматтардан соң поэзия бөлүмү орун алып, адегенде улуу Токтогул баштаган элдик ырчылардын, Т. Молдо менен Ы. Шайбеков сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгы жаңы мазмунга — Октябрды, Ленинди, большевиктер партиясын даңктоого өткөнү туура белгиленет, анткени бул ысымдардын кыргыз совет ада-

биятынын тарыхы менен каны-жаны бир, чыгармалары анын ажырагыс бөлүгү.

Главадагы колдоого татыган экинчи нерсе — 1918—1924-жылдарда алгачкы чыгармаларын казак жана татар басма сөзүндө жарыялашкан Ж. Түлөгабылов, О. Элебесов, Б. Калпаков, И. Кудайбергенов, З. Элпесова, С. Карачев, К. Тыныстанов, К. Баялиновдун ысымдарынын эскерилип, ырларынан бир-эки мисал келтирилиши. (Албетте, алар жөнүндө кененирээк жазылса андан бетер жакшы болмок). Ушундай ойго К. Тыныстановдун 1925-жылы Москвада жарык көргөн «Касым ырларынын жыйнагындагы» оң көрүнүштөрдүн, ошондой эле идеялык олку-солкулуктардын, жаңылуулардын окуу китебинде белгилениши, проза жөнүндөгү бөлүмдө С. Карачевдин «Эрик таңында» аңгемесинин, «Эриксиз күндөрдө» повестинин мазмунунун кайра айтылышы (пересказ), С. Наматовдун «Түштүктө жер төңкөрүшү» поэмасынын, «Барса келбес сапар» повестинин, Т. Жолдошевдин макалаларынын эсепке алынышы да жетелейт. Булар сөзсүз студенттердин жана кыргыз совет адабиятынын тарыхына кызыккан башка окурмандардын, атүгүл адистердин 1920-жылдардагы кыргыз адабиятынын фактылары жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтет. Дегеле алдын ала айтып коё бергенде, К. Артыкбаевдин ушул китебинин (кененирээк мааниде кыргыз адабиятынын тарыхына арналган бардык эмгектеринин) башкы өзгөчөлүгү, артыкчылыгы — факты материалдын жыштыгы. Ал гана турсун фактылар өтө эле көп, эске тутууга эч шайыңды келтирбейт деп айтсак жаңылыштык болбойт. Ушул мааниде китептен аты-жөнү анча-мынча белгилүү кыргыз акын-жазуучуларынын өмүр баяны, чыккан китептери (жылы менен), көпчүлүк чыгармалары, башка адабияттардан кыргыз тилине которулгандар ж. б. жөнүндөгү маалыматтарды кызыккан окурмандар (эгер зерикпесе, тажабаса) таба алат, себеби ысымдардын, чыгармалардын көрсөткүчү жок, алар бүт бойдон тексттин ичинде.

Арийне, К. Артыкбаевдин окуу китеби жалгыз гана фактылардын тизмегинен, системага салынышынан турбайт (анткенде био-библиографиялык эмгек болуп калбайбы). Анда адабий тенденцияларды аныктоо, чыгармаларды талдоо далалаты бар. Айталы, обзордук главалардан адабий уруулардын — поэзиянын, прозанын, драматургиянын идеялык-тематикалык өнүгүшү, айрым чыгармалардын көркөмдүк белгилери, структуралык элементтери, көркөм котормо менен адабий сындын сандык өсүшү жөнүндө туура байкоолорду жана жыйынтыктарды көрө-

бүз. Бул жагынан ар бир мезгилдин поэзиясын, Улуу Ата мекендик согуш жылдарындагы прозаны сыпаттоого арналган бөлүмчөлөр салыштырмалуу дурус экенин белгилөөгө болот. Конкреттүү айтканда, адабиятчынын 20-жылдардын поэзиясындагы фольклордук салт менен профессионалдуулуктун карым-катнашы, граждандык, коомдук-саясий тематиканын, агитациялык пафостун басымдуулук кылган себептери, 30-жылдардагы поэзиядагы негизги темалар (эмгек, өлкөнү коргоо, эл достугу), форма жактан өзгөрүүлөр (эркин ырдын, диалогдун, песнянын пайда болушу) жагдайындагы пикирлери кадыресе ынанымдуу. 30—40-жылдардын поэзиясында Ата Мекен темасын өздөштүрүүдө өзгөчөлүктөр болгонун таамай белгилеген төмөнкү ою да жүйөөлүү: «Отузунчу жылдардагы Ата мекендик темасындагы ырлардын көпчүлүгүндө эски менен жаңыны салыштыруу аркылуу жаңы турмушка өткөн эл, жер даңазаланчу, же Ата журт темасы бүтүндөй революция духунда, тап күрөшүнүн көз карашынан баяндалып чечилчү. Согуш кырдаалы Ата Мекен темасына жаңыча кароого, анын мурда айтыла элек жактарына тереңирээк ой жүгүртүүгө акындарды мажбурлады. Мурда да конуп-түнөп, андан да өзүнүн алыста калган туулган жерине болгон сүйүүсү, сагынычы ого бетер артып, киндик кан таамп, балалыгы өткөн жердин кымбаттыгы мурдагыдан да бийиктеп, эми Ата Мекендин келбети конкреттүү, ачык, сүйкүмдүү болуп чыга келди». К. Артыкбаев андан ары согуш мезгилиндеги поэзия менен прозанын башкы пафосу, негизги темаларын, форма жактан бөтөнчөлүктөрүн, кемчиликтерин, так мүнөздөйт. Акырында, ал 60—70-жылдардын поэзиясынын мазмунун, изденүү мүнөзүн да жалпысынан ишенимдүү сыпаттайт: «Кыргыз совет поэзиясынын алтымышынчы жылдардагы айдынына көз чаптырганда анын мурдагы басып өткөн жолунан айырмаланган бир өзгөчөлүк ачык эле байкалат,— дейт К. Артыкбаев,— бул идеялык-эстетикалык изденүүнүн өтө активдешип, ыкчамдатылган түрдө өтүшү эле». Адабиятчы мындай изденүү улуу-кичүү акындардын дээрлик көпчүлүгүнө мүнөздүү болуп, мазмунду да, форманы да кошо камтыганын, бул үчүн жалпы союздук поэзиянын тажрыйбасы менен катар өзүбүздүн улуттук жазма поэзиябыздын түптөнүп калган салттары да жагымдуу аңыз болуп бергенин, дегинкисинде азыркы поэзия идеялык-көркөмдүк көп түстүүлүккө жетишкенин конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт.

Обзор мүнөзүндөгү бөлүмчөлөрдүн дагы бири — «Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин калып-

танышы» оң баага арзыйт. Анын 20-жана 30-жылдардагы адабият жөнүндөгү главалардан кийин, аларды теориялык жактан жыйынтыктоо иретинде жайгаштырылышы тарыхый-адабий процесстин логикасына ылайык келет: теориялык жалпылоо конкреттүү адабий фактыларды талдаган соң жаралганы жакшы. Бул — маселенин структуралык жагы. Негизгиси — бөлүмчө теориялык планда да көңүл бурдурат. К. Артыкбаевдин ушул маселе боюнча ою мындай: кыргыз совет адабиятында социалисттик реализм методунун айрым белгилери алгачкы мезгилден, б. а. 20-жылдардан баштап эле пайда болуп, 30-жылдары биротоло калыптанды. Ушундай көз карашты тутунган айрым адабиятчылардан айырмаланып, ал социалисттик реализмдин белгилерин Токтогул менен Тоголок Молдонун чыгармаларынан таппайт, андай белгилерди жаңы профессионалдык адабияттын адепки өнүмдөрү, туундулары менен байланыштырат. Социалисттик реализмдин жаралышын жана калыптанышын ириде социалисттик турмуштун фактылары, марксчыл-ленинчил идеология, «фольклордук традициялардын улуттук өзгөчөлүгү» менен түшүндүрөт. Акыркы факторду (фольклордук традицияларды) ашыра баалап жибергени болбосо, К. Артыкбаевдин социалисттик реализм методунун кыргыз совет адабиятында калыптанышы тууралуу ушул окуу китебинде өрчүтүлгөн көз карашы, менимче, тарыхый чындыкка жакындашат.

Китепке кыргыз совет адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн жана көрүнүктүү, белгилүү өкүлдөрүнүн өмүр жолуна, чыгармачылыгына арналган 19 (он тогуз) портреттик глава кирген. Адабий-чыгармачылык портреттери белгиленген акын-жазуучулар жайгаштырылыш тартиби боюнча алганда мына булар: М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, А. Осмонов, А. Токомбаев, К. Баялинов, М. Токобаев, К. Жантөшев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев, Н. Байтемиров, Ч. Айтматов, Т. Абдымомунов, С. Эралиев, Ш. Бейшеналиев. Көрүнүп тургандай, портреттик главалар акын-жазуучулардын кыргыз адабиятына кошкон салымынын даражасына же жаш өзгөчөлүктөрүнө карай эмес, алар жашаган мезгилге, ошол учурдун адабий контекстине тыгыз байланышта «(маселен, алгачкы үчөөнүн портреттери «Кыргыз совет адабияты Улуу Ата мекендик согуш мезгилинде» деген главадан соң берилген, анткени алар ошол учурда курман болгону белгилүү, ушул принцип боюнча А. Осмоновдун портрети «Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда» аттуу главадан кийин, кал-

гандарыныкы азыркы мезгилдеги кыргыз совет адабиятына арналган главадан соң) жайгашкан. Бул туура. Анын үстүнө башка адабияттардын тарыхын сыпаттаган эмгектерде да ушундай принцип колдонулуп жүрөт. Эми портреттик главалардын жазылыш деңгээлине келсек, алар бир кылка эмес: М. Элебаевдин, Ж. Бөкөнбаевдин, А. Осмоновдун, К. Жантөшевдин, М. Алыбаевдин, Ч. Айтматовдун, Т. Абдымомуновдун, С. Эралиевдин чыгармачылыгы негизинен дурус чагылдырылган, башкаларыныкы көп учурда илимий жактан ишенимсиз, бир беткей позициядан сүрөттөлгөн (буга төмөндө жайынча токтолобуз). Дурус кабыл алынуучу портреттик главалардагы айрыкча белгилеп кетүүчү нерселер — М. Элебаев менен А. Осмоновдун драматургия жаатындагы чыгармаларынын алгачкы ирет эске алынып, аз да болсо талданышы М. Элебаев менен Т. Абдымомуновдун чыгармачылыгынын биринчи мертебе түгөл сыпатталышы. Буларда жана калган портреттик главаларда аталган авторлордун чыгармалары, жалпы эле жазуучулук өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир катар туура байкоолорду, орундуу сыпаттоолорду жолуктырууга болот.

Арийне, китептин башка главаларынан жана бөлүмчөлөрүнөн да айрым пайдалуу маалыматтарды, негиздүү пикирлерди табуу мүмкүн. Ошентсе да Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деп аталган окуу китебиндеги оң көрүнүштөр жөнүндөгү сөздү ушуну менен токтотууга туура келет. Анткени азыркы кыргыз адабият таануусунун жетишкендиктеринен, окуу китеби тууралуу теориядан, адабиятты жогорку окуу жайларында окутуунун практикасынан чыгып караганда бул китепте оң көрүнүштөргө караганда терс көрүнүштөрдүн, ийгиликтерге караганда кемчиликтердин көптүгү, көзгө оркоюп көрүнөт. Алар кайсы кемчиликтер?

Адегенде эле «Киришүүнүн» талапка ылайык жазылбаганын айтуу керек. Анда студенттерге башка окуу китептеринен (асыресе, адабият таануусуна киришүү, адабият теориясы, орус совет адабиятынын тарыхы боюнча) бештен белгилүү тарыхый-теориялык маалыматтар кайталанат, ал эми сөзсүз түрдө айтууну, камтууну талап кылган маселелерге орун берилбеген. Атап айтканда, ушул окуу китебин жазуунун зарылдыгы, анын жаралышын шарттаган өбөлгөлөр (кыргыз адабият таануусунун бүгүнкү деңгээли), кыргыз совет адабиятынын тарыхын мезгилдерге бөлүштүрүүнүн принциптери менен критерийлери көрсөтүлбөгөн. Ырас, «Киришүүдө» акыркы маселе боюнча мындайча баш катырма пикир билдирилген: «Буга чейин

кабыл алынып калган мезгилдештирүүнү негиз катары алуу менен кыргыз совет адабиятынын өнүгүү процессин төмөндөгүдөй мезгилдештирүү боюнча кароо илимий критерийге толук жооп бере алат... (Андан ары жогоруда көрсөтүлгөн мезгилдер саналат — А. Э.) Бул мезгилдештирүү негизинен жалпы союздук масштабдагы (орус совет адабияты менен СССР элдеринин адабияттарындагы) адабий өнүгүштүн мезгилдештирүүсүнө үндөшүп турат». Мезгилдештирүүнүн негизделиши бар болгону ушул. Эгер бул К. Артыкбаевге талашсыз маселе болсо, студенттерди кой, ушул маселе боюнча анча-мынча кабары бар мага мынабу суроолорду тактоо зарылдыгы туулат: «буга чейин кабыл алынып калган» ал кандай мезгилдештирүү? Анын негизинде кандай тарыхый, адабий, логикалык принциптер жатат? Ал мезгилдештирүү кайсы «илимий критерийге», кандайча болуп «толук жооп бере алат»? Баса, анын «толук жооп» бере аларын автор кайдан алдын-ала билип алды? Анан калса «Кыргыз совет адабиятынын алгачкы мезгили», «Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда» деген мезгилдештирүү кайсы конкреттүү жылдарды камтыйт? «Азыркы мезгилдеги кыргыз совет адабияты» эмне үчүн 1960-жылдардан башталат? Акырында, К. Артыкбаевдин ушул бөлүштүрүүсү орус совет адабияты менен СССР элдеринин адабияттарындагы мезгилдештирүүгө (алардын тарыхый жашы, эстетикалык тажрыйбасы биздин адабияттыкынан бир далай айырмаланарына карабастан) кантип үндөшөт? «Киришүүдө» булардын бирине да жооп жок.

Китептин негизги бөлүгүнө — кыргыз совет адабиятынын тарыхын сыпаттаган обзордук, акын-жазуучулардын өмүрүн, чыгармачылыгын мүнөздөгөн портреттик главалар менен бөлүмчөлөргө өтсөк, жалпы эле ушул эмгектин деңгээлин өтө төмөндөткөн олуттуу кемчиликке туш келебиз. Ал — мурдараак белгиленип кеткен артыкчылыктан келип чыккан кемчилик: китептин көлөмүнүн теңме-теңин тарыхый маалыматтардын, адабий окуялардын, акын-жазуучулар менен алардын чыгармаларынын аттарынын, дата-ларынын тизмеги, механикалык суммасы түзөт. Башкача айтканда, К. Артыкбаев биздин өлкөбүздө жана Кыргызстанда болгон ири коомдук-саясий окуяларды, экономикалык өзгөрүүлөрдү, маданий жаңылыктарды, кыргыз совет адабиятынын тарыхында болуп өткөн бардык окуяларды, аксакал акын-жазуучулардан тартып жаш авторлорго чейин жараткан чыгармаларды, чыгарган китептердин жылдарын кошо санактай берген. Кыскасы, адабиятчы көп учурда фактографиянын кубаттуу кучагында калган.

Анда фактыларды белгилүү бир илимий-методикалык максатка жараша тандоо, иргөө, системалоо, талдоо, түшүндүрүү, акын-жазуучуларды талант даражасына, кыргыз совет адабиятына кошкон салымына ылайык тизмелөө, чыгармаларды идеялык-эстетикалык сапатын эске алуу менен саноо деген жок. Натыйжада баары аралашып, бир калпактын ичине сыйдырылат (антүүгө мүмкүн болбосо дагы). Буга баарыбыздын көз кырыбызда турган азыркы адабиятка арналган главадан бир гана мисал келтирейин: «60—70-жылдардагы поэмалардын ирдүүлөрүнөн А. Токомбаевдин «Комуз күүсү», К. Маликовдун «Аскадан үн», «Мылтык», «Алтын жип», Т. Умөталиевдин «Кундузкан», «Баатыр», «Кызыл жар», А. Токтомушевдин «Сүйүү жана коркунуч», С. Эралиевдин «Уяң жылдыздар», «Көк сулуу», «Жаңыл Мырзанын керээзи», С. Жусуевдин «Умут», «Жаркын», «Жылдыздуу тоолор», М. Буларкиевanын «Алыкул», Н. Байтемировдун «Акынга эстелик», А. Белековдун «Чолпонбай», «Эки жар», «Кожомкул», Ж. Садыковдун «Калча», Т. Байзаковдун «Паризат», С. Абдыкадырованын «Кездешүү», О. Султановдун «Магистраль» сыяктуу чыгармаларын атап кетүүгө болот...» Кайрадан да суроолордун ташкыны пайда болот: бу эмне, аталган акындардын талант деңгээли, поэмаларынын идеялык-көркөмдүк сапаты бирдейби? Эмне, ушул чыгармалар чындап эле 60—70-жылдардагы поэмалардан «ирдүүлөрүнөнбү»? А окурмандар жана адабий сын тарабынан чыныгы ирдүү поэмалар катары кабыл алынган С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякаты», С. Жусуевдин «Тирүүлөргө», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» чыгармалары кайда калды? Жогорудагы поэмалардын көпчүлүгү ирдүү катары кабылданган жок эле го? А. Белеков менен М. Буларкиевanын поэмалары атүгүл идеялык-көркөмдүк деңгээли төмөн, чеберчилиги жок деп катуу сындалбады беле? Ушуга окшогон суроолорду китептин башынан аягына чейин орун алган көп сандаган санактарга, үстүрт тизмектерге берип чыкса болот. Ооба, К. Артыкбаевдин окуу китебиндеги эң эле кейиштүү көрүнүш ушул — адабиятка, акын-жазуучулардын чыгармачылыгына карата эстетикалык-аксиологиялык мамиленин жоктугу, искусствodогу өйдө-төмөндүн аралашып кетиши. Мындай болгон соң китептен адабияттын эстетикалык табияты, спецификасы, баалуулугу (ценность) жөнүндөгү олуттуу ойлорду жолуктуруу кыйын экени өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Мунун башка бир далили — китепте пукура адабий-эстетикалык талдоолордун, кылдат жыйынтыктардын жокко эселиги. Бул мурдараак айтылган «анда адабий тен-

денцияларды аныктоо, чыгармаларды талдоо далалаты да бар» деген пикирге кайчы келбейт. Ооба, К. Артыкбаевде андай далалат бар (сөз далалат туурасында гана), атүгүл айрым главаларда, бөлүмчөлөрдө ал дурус ишке ашканы өйдөрөөктө белгилешген. Бирок сөзгө маани берели: дурус ишке ашкан, бирок жакшы эмес, мыкты эмес. Себеп дегенде ал талдоолор менен жыйынтыктоолор толук, кылдат, терең жана ар тараптуу деңгээлге жетпестен, бар болгону чыгармалардын темасын белгилөө, мазмунун кайталоо, сюжетти, каармандардын кыймыл-аракетин эзип айтып берүү менен чектелген.

Кээде гана ырлардын ритмикасы менен метрикасы, стилистикалык (стилдик эмес) каражаттары жөнүндө байкоолор кошулган. Алар да адатта карапайым ак-сезимдин деңгээлинде, б. а. примитивдүү. Мисалга мына Ж. Турусбековдун атактуу «Ленин жолуна» берген К. Артыкбаевдин талдоосу: «Автор Лениндин жолун эч качан өчпөй, дайыма жаркырап тура бере турган жол деп үстүртөн баяндабайт, аны «ташка тамга баскан жол» деп элестетет. Ташка чегилген тамганын өчпөй тургандыгын ошол конкреттүү предметтин өзүн эске салсак көз алдыбызга ачык тартылат. «Эчен кыя, белестер» да ошондой эле так жана элестүү. Ал эми «таяк кармап, шымы жаргак, мурун зардап жүргөндөр» дегенде да ашкан образдуулукту сезебиз. Автор «эзилгендер», «кедейлер», «эмгекчилер» деген жалпы түшүнүктөрдү колдонбой, «шымы жаргактарды» айтуу менен эзилгендердин адамдын боору ооруй турган турпатын жандуу сүрөт кылып алдыбызга тартат. Ооба, ыр негизинен ушундай элестүү сөздөрдөн куралган». Мындан дайын көрүнүп тургандай, К. Артыкбаев чыгармалардын идеялык байлыгына, эстетикалык бүтүндүгүнө, жанрдык, композициялык, стилдик бөтөнчөлүктөрүнө көңүл бурбайт. Чын-чынына келгенде китепте бир да чыгарма туташ (системный, комплексный) талдоодон өтпөгөн. Бул жагынан айрыкча прозалык жана драмалык чыгармалар көп жабыркаган. Дегинкисинде проза менен драматургияга арналган главалар, бөлүмчөлөр эң кызыксыз, маңызсыз: алар сюжетти кайталап айтып берүүдөн өйдө көтөрүлбөгөн.

Тарыхый-адабий процессти, адабий түркүмдөр менен жанрларды мүнөздөгөн обзордук главалар, бөлүмчөлөр, авторлор менен алардын чыгармаларын саноо, дурус эле дегенде тематикалык багыттарды (тенденцияларды) белгилөө менен чектелген. Ал эми ар кайсы адабий муундардын адабиятка келүү жолдорундагы жалпылыктар менен айырмачылыктар, көркөм ойлоонун, түркүмдөр менен

жанрлардын, стиль менен методдун өнүгүү, жаңылануу закончонемдери ачылбаган. Студенттер үчүн татаал, ошол себептүү бөтөнчө кызыгуу туудурчу кыргыз совет адабиятында жаңы түркүмдөр (лирика, эпос, драма) менен конкреттүү жанрлар кандайча келип чыкты, алардын системасы кандайча түзүлдү, тарыхый иерархиясы менен динамикасы кандай болду деген сындуу теориялык маселелер кол тийбеген бойдон калган.

Атайын баса белгилөөнү талап кылган кемчилик — К. Артыкбаевдин окуу китебинде кыргыз совет адабиятынын өнүгүш жолунда кездешкен, азыр да кээде кездешип жаткан принциптүү кемчиликтер, идея менен аны ишке ашыруудагы карама-каршылыктар реалдуу, профессионалдык туюм менен ачылбай, натыйжада жалпы эле адабий тарыхтын жана акын жазуучулардын чыгармачылыгынын көп учурда жымсалданып, бир беткейирээк көрсөтүлүшү. Мунун башкы себеби адабиятчынын чыгармалардын идеялык-тематикалык жагына артыкча басым жасап, анын көркөм ишке ашыш деңгээлине маани бербегендигинде, демек, кайрадан да адабиятка эстетикалык-аксиологиялык мамиле жасабаганында. Ага карабастан ал чыгармаларга көтөрүңкү (завышенный) бааларды бере берет. Айтмакчы, анын баа бергич лексикасында штамптар, клише өтө көп. Маселен, ырлардын дээрлик бардыгынан эле «конкреттүүлүк, предметтүүлүк, образдуулук сапаттарды» таба берет, бирок бул сөздөрдүн нукура эстетикалык мааниси кандай экенин эч жерде ачык талдап көрсөтпөйт. Проза менен драматургия чыгармаларына келгенде такай «реалдуу сүрөттөлгөн» деген сөз айкашын колдонуп, ошонун негизинде чыгармаларды реалисттик стиль менен методго, болгондо да социалисттик реализм методуна ыйгарып жүрүп отурат. Мындан К. Артыкбаевдин эң эле элементардуу нерсени — «реалдуулук» жана «реализм» деген түшүнүктөрдүн ортосундагы айырманы ажырата албаганы айкын болот: ал үчүн чыгармада турмуштук реалдуулуктун белгилери кездешсе эле реализм экен. А чынында биринчи көрүнүш жомокто да болору (бул туурасында В. И. Лениндин айтканы бар), экинчи көрүнүш болсо адабияттын жогорку өнүгүш баскычына гана тиешелүү экени адабият теориясынан азыраак кабардар ар бир окурманга маалым. Айтор, К. Артыкбаевдин окуу китебинде кыргыз совет адабиятынын тарыхы бүткүл диалектикасы (өйдө-ылдый, карама-каршылыктары, байланыштары) менен чагылдырылбаганын далилдөө кыйынчылыкка турбайт. Ага мисалдар кадам сайын табылат.

Акын-жазуучулардын чыгармачылыгына карата тенденциялуу мамилеге портреттик главалар да күбө болоалат. Атап айтканда, Ж. Турусбеков, А. Токомбаев, К. Маликов, Н. Байтемиров, Ш. Бейшеналиев жөнүндөгү главалар баштан-аяк мактоолорго, ашыра баалоолорго тунган. Бул главаларда саналган авторлордун чыгармаларындагы кемчиликтер, алардын чыгармачылык жактан жетилүүсүндөгү кыйынчылыктар таптакыр көз жаздымда калган. Башка бир главаларда (маселен, Т. Сыдыкбеков жөнүндөгү) иш тескерисинче болгон: кемчиликтерге ашыкча басым жасалган. Ал эми акын-жазуучулардын чыгармачылыгынын «талданыш» ыгы обзордук главалардагыдай эле: көбүнчө санап-каттоолор, мазмуну менен сюжеттик кайталоолор.

Ошентип, К. Артыкбаевдин окуу китебинин негизги методун карандай фактография, үстүрт, тайыз баяндоолор түзөт. Албетте, адабият тарыхында арналган окуу китеби көбүнчө фактыларга таянышы, аларды сыпатташы керек, бирок ал карандай фактыларды каттоо, тизмектөө менен чектелгени жарабайт. Ар кандай илимдин, анын ичинде тарых илиминин, башкы милдети — фактыларды талдоо, иргөө, системалоо, түшүндүрүү, теориялык планда жалпылоо. Башкача айтканда, ар бир илимий эмгекте, тарыхка арналган окуу китебинде, фактография менен аны талдоо, эмпирия менен теория, тарыхыйлык (историческое) менен логикалык (логическое) принциптер эриш-аркак келип, бири-бирине өтүшүп, бирин-бири толуктап турушу зарыл. Демек, адабият тарыхы жөнүндөгү эмгек (биздин учурда окуу китеби) адабияттын теориялык тарыхы болушу керек. Бул көбүнчө академиялык (илимий) мүнөздөгү адабият тарыхына коюлуучу талап, бирок ал азыркы учурда окуу китептерине да тиешелүү. Анткени студенттерге билим берүү — аларга карандай фактыларды тизмектөө, мазмунун кайталап берүү менен чектелбейт, негизгиси — аларды адабий чыгармаларды талдоого, законченемдерди ача билүүгө, демек, проблема кое билүүгө, ойлонууга тарбиялоо, үйрөтүү. Советтик педагогиканын талабы азыр дал ушундай. Тилекке каршы, К. Артыкбаевдин окуу китеби ал талапка жооп бере албайт: анда фактография, эмпирия, тарыхыйлык басымдуулук кылат.

Теориялык жактан чабалсыздык бул окуу китебинде айрым теориялык маселелерди туура эмес түшүндүргөндөн да көрүнөт. Жогоруда белгиленген эстетикалык-аксиологиялык талдоонун жоктугунан, реализм жөнүндөгү түшүнүктүн натуралыгынан тышкары мында теориялык мүнөздөгү төмөнкүдөй калпыс ойлор бар. «Мурда орустун

сын реализминин өкүлдөрү элди тарыхтын кыймылдаткыч күчү катары бийик реалисттик деңгээлде көрсөтүп келишсе, жаңы (б. а. советтик — А. Э.) шартта андай сүрөттөө жетишсиз болуп калмак»,— дейт К. Артыкбаев 4-бетте. Иш таптакыр тескерисинче болгонун марксчыл-ленинчил философия жана эстетика менен тааныштыгы бар окурман жакшы билет: «Элдик тарыхтын кыймылдаткыч күчү катары бийик реалисттик деңгээлде көрсөтүү» орустун жана башка европалык адабияттардын сын реализминин өкүлдөрүнө мүнөздүү болгон эмес, себеп дегенде алар тарыхты материалисттерче түшүнүүнүн дал ушул марксчыл-ленинчил жолун билишпестен идеалисттик позицияда кала беришкен; ал деңгээлге социалисттик реализм методу менен куралданган жаңы адабияттарда гана жетишилген. Экинчи нерсе. 396-бетте адабиятчы мындай ой айтат: «Социалисттик түзүлүш өлкөбүздө карама-каршылыктарды биротоло жойду». Карама-каршылыктарсыз өнүгүү болбосу жөнүндөгү материалисттик диалектиканын жобосун айтпаган күндө да, бул маселе боюнча В. И. Ленин айтылуу «Философиялык дептерлеринде» минтип кетпеди беле: социализм тушунда антагонисттик (таптык) карама-каршылыктар жоюлат, бирок антагонисттик эмес мүнөздөгү карама-каршылыктар сакталып калат. Лениндин бул көрөгөчтүгүн социализмдин практикасы бүт бойдон ырастады. Аны КПССтин акыркы съезддери, партиянын Борбордук Комитетинин июнь (1983) пленуму андан ары теориялык жактан өнүктүрдү. Үчүнчү нерсе — К. Артыкбаев дембе-дем эле «идеалдуу каарман», «идеалдуу образ» деген түшүнүктөрдү колдоно берет. Чындыгында бул терминдер 50-жылдардын башында «Литературная газета» менен «Комсомольская правда» узакка талкууланып советтик жазуучулардын бүткүл союздук II съездинде (1954) четке кагылган. Анын ордуна азыр советтик эстетикада жана адабият илиминде, сында, партиялык документтерде «оң каарман» деген категория пайдаланылат.

Карандай фактографиянын, эмпиризмдин үстөмдүгүнөн, теориялык-аналитикалык ойлоонун жетишсиздигинен К. Артыкбаевдин окуу китебинин стили да илимий стилге окшошпойт, кургак баяндамачыл (описательный), атүгүл көтөрүңкү-эмоциялуу, публистикалык мүнөздө болуп калган. Аны жогору жакта келтирилген үзүндүлөр толук айгинелей алат. Ошентсе да К. Артыкбаевдин стилин өзгөчө так мүнөздөөчү бир мисал кошумчалай кетейин: «Манас» башында турган залкар эпостордун, татынакай элдик лирикалык ырлардын күчтүү традициясы кантсе да жаңы жазма адабиятыбыздын таянар тоосу бар, бел тутар ме-

дери, карманар туткасы болууга тийиш эле» (27-б.) Мындай стилде илимий иш, окуу китеби эмес (а алар илимий терминдер, түшүнүктөр, категориялар менен иш алып барат), публицистикалык макала жазылары талашсыз.

Акырында китептин көлөмү көңүл бурдурат. Албетте, кыргыз совет адабиятынын тарыхы жөнүндө ушундай көлөмдө китеп жазууга болот. Бирок кандай китепти? Кеп ушунда турат. К. Артыкбаевдин китебинин көлөмү кызыктуу ойлордун, талдоолордун, оригиналдуу концепциялардын эсебинен эмес, карандай-фактылардын, үстүрт баяндоолордун (пересказ) эсебинен ушунча болуп жатпайбы. Анда кыргыз совет адабиятынын фактыларынын дээрлик бардыгы бар, бирок ал фактылардын эң маанилүүлөрүн, негиздүүлөрүн, керектүүлөрүн иргөө жок. Ал гана турсун адабиятка жаңы гана аралашкан, же анда жарытылуу бирдеме жаратпагандарга чейин чыгармалары менен кошо тизмелене берген. Мындай болгондо эмненин «тарыхы»? А адабият тарыхына классиктер, ашкере таланттуулар, адабиятка салым кошкондор гана кирери дайын эмеспи. Ушул себептен К. Артыкбаевдин окуу китебинде он тогуз авторго портреттик главанын берилиши туурабы? Анан калса алардын ар бирине эмне үчүн болжол менен бирдей көлөм берилген? Эмне, Ч. Айтматов менен Н. Байтемировдун чыгармачылыгын бирдей көлөмдөгү главаларда сыпаттоого болобу? Салыштыруу иретинде орус совет адабиятынын тарыхына (ал өзүнчө эле океан го) арналган окуу китептерине кайрылсак, жыйырма чакты гана авторго портреттик глава берилгенин көрөбүз. Аларда орус совет адабиятынын атактуу, Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон, Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктарды алган өкүлдөрүнө да мисалы, А. Сурков, Б. Полевой, Э. Казакевич, В. Панова, Ф. Панферов, П. Павленко, С. Залыгин, В. Кожевников, В. Луговской, К. Симонов, Ю. Бондарев, Л. Мартынов, Я. Смеляков, Г. Марков, В. Шукшин, Е. Исаев, В. Распутин, В. Белов ж. б. у. с. атайын бөлүм берилбеген, алар обзордук главаларда гана мүнөздөлөт. Мындан келип чыкчу тыянак бир: К. Артыкбаевдин окуу китебиндеги артыкбаш, тажатма маалыматтарды, үстүрт санактоолор менен мүнөздөөлөрдү алып таштаса, анын көлөмү жок дегенде эки эсеге кыскармак.

Албетте, мунун баары кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча бекитилген окуу программага байланыштуу. А ал программанын басымдуу бөлүгүн К. Артыкбаевдин өзү түзгөнүн эске алсак, баарына дайын боло түшөт. Айтмакчы, ал программанын көлөмү да таң калычтуу: 4 бас-

ма табак! Салыштыруу иретинде кайрадан да орус совет адабиятынын тарыхы боюнча программага кайрылсак, анын көлөмү — бир басма табак. А бул адабияттын тарыхы боюнча окуу китептеринин көлөмү деле К. Артыкбаевдикинен көп болсо эки эсе ашык, ал эми проф. Л. Ершовдун «Орус совет адабиятынын тарыхы» аттуу жаңы окуу китебинин көлөмү 32 басма табак гана. Мына, орус жана кыргыз совет адабияттарынын тарыхы боюнча программалар менен окуу китептериндеги көлөм боюнча айырмачылыктар!

К . Артыкбаевдин окуу китеби тууралуу сөздү аяктап баратып, андагы дагы бир тенденциялуулукту, субъективизмди көрсөтүү зарыл: К. Артыкбаев негизинен өзүнүн пикирлештеринин (Б. Маленов, Ш. Үмөталиев, А. Садыков, М. Түлөгабылов, Т. Чотбаева, К. Укаев) изилдөөлөрүн, китептерин пайдаланып, алардан үзүндүлөр алат. Ал эми башка белгилүү адабиятчылардын, сынчылардын (Т. Аскаров, К. Бобулов, С. Жигитов) эмгектерин барк албайт. Бул, бир чети, түшүнүктүү: алардын көп маселелер боюнча көз карашы, позициясы башка. Ошентсе да окуу китебинде (эгер бул К. Артыкбаевдин жеке изилдөөсү болсо муну айтпасак болот эле) аталган адабиятчылардын жана башка бир катар сынчылардын эмгектеринин эске алынбашы объективдүүлүккө жатпайт.

Арийне, К. Артыкбаевдин окуу китебиндеги олуттуу мүчүлүштүктөрдү көрсөтүү менен иш бүтпөйт. Мындай сын түпкүлүгүндө кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча окуу китеби кандайча болуш керек деген оң (конструктивдүү) максатты көздөшү керек. Бул ар тараптан жана кеңири пикир алмашууну талап кылган атайын маселе. Андыктан мен бул маселе боюнча өзүмдүн ток этер ойлорумду ортого сала кетким келет.

Окуу китеби киришүү менен ачылары айгине. Анда кыргыз совет адабиятынын тарыхынын изилдениш абалы, окуу китебинин жазылыш зарылдыгы, аны жазуудагы негизги методологиялык жана методикалык принциптер, эмгектин структурасы, адабият тарыхын мезгилдештирүүнүн принциптери менен критерийлери логикалык жактан негизделиши зарыл. Мезгилдештирүүдө адабиятыбыздын өнүгүшүнүн улуттук спецификасынан чыгуу керек.

Экинчиден, окуу китебине кирчү фактылар, ысымдар, чыгармалар абдан иргелиши, б. а. маанилүүлөрүнүн гана камтылышы зарыл. Бул учурда автордун, чыгарманын, окуянын кыргыз совет адабиятынын тиги же бул этабындагы реалдуу орду, мааниси эске алынышы керек. Анткe-

ни окуу китеби — адабият боюнча илимий (академиялык) тарых же био-библиографиялык справочник эмес.

Үчүнчүдөн, фактылар, окуялар, чыгармалар аналитикалык ой жоруудан, теориялык тактоолордон өткөрүлүшү, дегинкисинде эмпирия менен теория эриш-аркак жүрүшү зарыл. Материалды көбүнчө проблемалуу кылып баяндоо студенттердин өз алдынча ойлоосун, демилгелүүлүгүн туудурат, өнүктүрөт. Ушул максатта талаштуу маселелерди кошо камтуу пайдалуу болот.

Обзордук главаларда тарыхый-адабий процессти тенденциялар, законченемдер боюнча ачууга көңүл бөлүү кажет. Алар идеялык-тематикалык, проблематикалык, стилдик, жанрдык багыттарга байланышат.

Конкреттүү чыгармалар жөнүндө сөз кылганда мүмкүн болушунча идея менен форманы, мазмун менен структураны биримдикте кароо абзел. Ансыз адабияттын эстетикалык табияты, спецификасы ачылбайт.

Обзордук жана портреттик главалар чакан киришүүдөн жана корутундулардан турушу максатка ылайыктуу (бул К. Артыкбаевдин окуу китебинде жок).

Портреттик главалар берилчү авторлорду айрыкча кылдат ылгап, чыгармаларын терең талдоо зарыл. Бул учурда алардын бардык чыгармаларын тизмектеп, ар бирине токтолуунун кажети жок. Адабиятыбыздын тиги же бул этабында белгилүү роль ойногондор гана татыктуу. Менин жеке пикиримче, окуу китебинде атайын глава берилчү авторлор мына булар: М. Элебаев, С. Карачев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, А. Осмонов, А. Токомбаев, К. Баялинов, К. Жантөшев. Т. Сыдыкбеков, К. Маликов, Т. Үмөталиев, Ч. Айтматов, башка белгилүү акын-жазуучулардын чыгармачылыгын обзордук главаларда кеңирээк камтып кетүүгө болот.

Төртүнчүдөн, окуу китебинде тенденциялуулукка, субъективизмге жол берилбеши керек. Тиги же бул акын-жазуучуга карата жекече мамиле индивидуалдуу иште билдириши мүмкүн, окуу китебинде жалпыга таанылган жана жаккан гана авторлор, чыгармалар жөнүндө сөз болушу талапка ылайык келет. Ушунун өзү адабиятчылардын, сынчылардын эмгектерине да тийиштүү. Бардык учурда эске алынчу бир гана критерий-чыгарманын же илимий иштин сапаты.

Бешинчиден, окуу китебинин тили менен стили окурмандарга жеткиликтүү, түшүнүктүү, так болушу зарыл. Бирок бул тил менен стиль К. Артыкбаевдин китебиндегидей карапайым, өтө эле жөнөкөй болсун дегендикке жатпайт. Жок, материалды баяндоонун, түшүндүрүүнүн

стили илимий мүнөздө болсун. Белгилүү афоризм менен айтканда, ойдун тактыгы тилдин тактыгын аныктасын.

Алтынчыдан, окуу китебинин көлөмү ар түрдүү болушу мүмкүн. Ошентсе да баяндоонун кыскалыгы, жыйынтыктуулугу, үнөмдүүлүгү, системалуулугу, тактыгы, логикалуулугу эч убакта эстен чыкпоого тийиш. Буга майда-баратарды, артыкбаш маалыматтарды аттап, негизги нерселерге умтулуу менен гана жетүүгө болот.

Жетинчиден, окуу китебинин структурасы логикалуу болуу керек: главалар бири-бири менен өзөктөшүп, тутумдашып, байланышып турганы абзел. Бөтөнчө киришүү менен тыянак бири-бирин кайталабай, логикалык жактан учташып, толукташып турса. (К. Артыкбаевдин китебиндеги которунду өз милдетин аткарбайт, кыскача обзор болуп калган).

Акырында, окуу китебинде ар кандай справкалык кошумча аппарат (адабияттардын тизмеси, шилтемелер, чыгармалар менен ысымдардын көрсөткүчү) өз ордунда болгону зарыл. (К. Артыкбаевдин китеби бул жагынан да аксайт). Ал студенттердин убактысын үнөмдүү, сарамжалдуу пайдалануурга жардамдашат.

Албетте, кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча окуу китебин жалгыз автор, же коллектив жазышы мүмкүн. Эки учурда тең бир гана каалоо — сапат жагы.

К. Артыкбаевдин окуу китеби анын көп жылдык эмгегинин («Чалгын», «Изденүүлөр жана табылгылар», «Ар түрдүү издер», «Сын сапары», «Чыгармалар жана ойлор», «Мезгил элестери» аттуу адабият таануу жана сын китептеринин) натыйжасы. Бул эмгекти жана окуу китебиндеги айрым оң көрүнүштөрдү эске албай коюуга болбойт. Бирок жогор жакта сөз болгондой, К. Артыкбаевдин кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча жарык көргөн алгачкы окуу китебин жалпысынан ийгиликтүү деп айтыш кыйын. Ошондуктан кыргыз адабиятчыларынын, сынчыларынын, методисттеринин алдында ушундай наамдагы сапаттуу, азыркы адабият таануу менен методиканын жетишкендиктеринин деңгээлиндеги окуу китебин жазуу милдети дале болсо күтүп турат.

1984.

II. АЗЫРКЫ АДАБИЯТ: ЫСЫМДАР, ЖАНРЛАР ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАР

ОЧЕРК — МАЙДА ЖАНР ЭМЕС

Очерк — совет адабиятынын эң күжүрмөн, оперативдүү жанры. Очерктин коом турмушундагы жана көркөм адабияттагы милдети, ролу, алган орду жөнүндө белгилүү очеркист В. Овечкиндин мындай дегени бар: «Эгерде бүткүл адабият — коммунизм үчүн күрөшкөн идеологиялык фронттогу чабуулда турган армия болсо, очерк мен үчүн алдыда жүргөн кандайдыр чакан чалгынчы отряд катары көрүнөт».

Орустун классикалык адабиятында очерк салмактуу орун ээлеп келгендиги адабият тарыхынан белгилүү. Мисалы, көптөгөн орус классик жазуучуларынын чыгармачылыгында очерктер башка жанрда жазылган мыкты чыгармалары менен бир катарда турат. «Аңчынын аңгемелери» Тургеневдин романдары менен тең тайлаш. Салтыков-Щедриндин «Губерния очерктери» менен Л. Толстойдун «Севастополь аңгемелери» экөөнүн тең көркөм шедеврлери катарында каралат. Глеб Успенский болсо, бир да роман жазбастан, публицистикалык ойлорго терең сугарылган көркөм очерктерди жазып эле орус адабиятынан көрүнүктүү орунду ээлеп калган.

Ал эми советтик очерк адабиятынын бай традициялары, тажрыйбалары жана соолбос турмуштук материалдары бар. Ошол себептүү революциянын жеңишинен кийинки алгачкы жылдардан баштап эле очерк жанры гүлдөп келет. Мында, бир жагынан улуу муун очеркисттер — М. Горький, А. Серафимович, М. Шагинян, Б. Агапов, Б. Полторацкийдин; экинчиден, алардын жолун зор ийгилик менен уланткан В. Тендряков, А. Аграновский, В. Солоухин, С. Залыгиндин чыгармачылыгы советтик очерк жанрынын басып өткөн жолунун ачык-айкын күбөсү.

Эми сөз кезегин өзүбүзгө буруп, кыргыз совет адабиятынын тарыхын карап көрсөк, адабиятыбыздын бул жанрдан өксүк эместиги байкалат. Дегинкисин айтканда, «чалгынчыларыбыз» профессионал адабиятыбыздын ка-

лыптануу, өнүгүү процессинде арымдуу кадам шилтешти жана бүгүнкү күндө да өз кошумчаларын тартуулап жатышат деп тартынбастан эле айтууга болот. Албетте, очерк жанры башка адабий жанрлардай эле түз сызыктуу өнүгүп отурган жок. Ал адабий өнүгүүнүн жалпы деңгээлинде толгон-токой белестерди артка калтырды. Өзгөчө белгилеп кетерибиз бул — улуу муундагы очеркисттерибиз А. Убукеев, С. Сасыкбаев, М. Дөгдуровдор менен удаалаш өз «үнүн» ушул жанрдан тапкан А. Абакиров, Э. Медербеков, М. Ормонбековдун көркөм-публицистикалык мүнөздө жазган очерктери кыргыз китеп окуучуларынын сүйгөн чыгармаларынан болуп калды. Өз кезегинде (айрыкча Ата Мекендик согуш жылдарында) М. Элебаев, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев да очерк жазууга кайрылышкан.

Бирок мына ушул күжүрмөн жанрдын теориясын, спецификасын, адабияттын башка жанрлары менен карымкатнашын жана кыргыз совет адабиятындагы өнүгүш жолдорун изилдөөгө арналган бир дагы илимий эмгектин, монографиянын, кала берсе жалпылоочу мүнөздөгү макаланын алиге чейин жазыла электиги, албетте, өкүндүрбөй койбойт. К. Асаналиевдин «Кыргыз совет прозасынын очерктеринде» (1957, 1960) да буга оңтойлуу көңүл бурулбай калган. Адабиятчы 30-жылдардагы жана Ата Мекендик согуш мезгилиндеги бир нече очерктерди атап, алардагы жалпылыктарды жана айрым мүчүлүштөрдү белгилөө менен чектелген. Ал эми кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча жазылган эки коллективдүү эмгекте (1960, 1970) очерктердин аты гана аталбаса, илимий негиздеги анализдер жок.

Ырас, бул маселе, саналуу гана эмгектерди, тактап айтканда «Об очерке», «Пути советского очерка» (1958) деген жыйнактарды, Е. И. Журбинанын «Теория и практика художественно-публицистических жанров» (1969), М. С. Черепаховдун «Работа над очерком» (1964, 1966), А. Шумскийдин «Горький и советский очерк» (1962), очеркист В. Канторовичтин «Заметки писателя о современном очерке» (1962) аттуу китептерин жана бирин-эки диссертациялык эмгектерди эске албаганда, союздук масштабда деле жетишерлик даражада изилдене элек.

Биз бул макалада очерктин бүткүл жол-жоболоруна кайрылып отурбайбыз (ал келечектин иши); тек гана таанымал очеркисттерибиздин жыйнактары жана бүгүнкү күндөгү басма сөздө, көркөм адабиятыбызда очерк кандай абалда турат деген маселелерге карата өз оюбузду айтмакчыбыз.

Алды менен очерк жана анын спецификалык белгилерине кыскача токтоло кетели.

Очерк — көркөм сөз жана публицистика өнөрүнүн татаал, көп кырдуу жанры. «Очерк мындай, же тигиндей болот» деп ушул күнгө чейин эч ким теориялык жобону айта элек. Бул жагынан алганда, адабиятчылар менен жазуучулардын ортосунда бирдиктүү пикир да жок. Ошентсе да, очерктин негизги белгиси — анда көркөмдүк менен публицистикалык касиет эриш-аркак айкалышуу зарылчылыгын эч ким четке кага албайт. Социалисттик реализм методун карманган совет адабиятынын теориялык маселелерин иштеп чыгууда М. Горький очеркке олуттуу көңүл бөлгөндүгү маалым. Ал «Наши достижения» журналына «Очерк, бизде — чоң, маанилүү иш» деп жазат да, очерктин орду ачгеме менен изилдөөнүн (сөз илимий изилдөө эмес, адам турмушунун художник тарабынан изилдениши жөнүндө жүрүп жатат) ортосунда турардыгын белгилейт. Белгилүү илимпоз Е. Журбина жогоруда аталган эмгегинде бул туурасында мынтип жазат: «Очерк публицистикалык таасын белгилери жана публицистикалык багытталышы менен бирге көркөм адабияттын ажырагыс бөлүгү болуп кала берет деген ишенимди талашып-тартышуу дале өкүм сүрүүдө». «Демек, очеркте эки касиет (көркөмдүк менен публицистикалык) бар экен. Бирок, ошол касиеттердин кайсынысы жетектөөчү күчкө ээ?» деген суроого да эки башка жооп берип жүрүшөт, башкача айтканда, бирөөлөр көркөмдүктү жогору коюшса, экинчилери публицистикалык касиет биринчи планда турат деген пикирди айтышат. Биздин оюбузча, бул жерде М. Горькийдин «очерктердин көпчүлүгү — публицистика экендиги белгилүү» деген сөздөрүн эске алууга тийишпиз.

Очерктин газеттик же журналдык информациядан айырмасы — андагы факт өтө ирдүү болуп, очерктик образдын түзүлүшү үчүн кызмат кылат. Ал эми ички мазмун ошо образ аркылуу көркөм жалпылагыч күч катары көрүнөт. Албетте, фактылар жөн гана тизмектелип отурбайт. Андай болгондо очерк фактылардын жыйнагы болуп, өзүнүн эстетикалык миссиясын аткара албасы бышык. Ошол себептүү «очерк фактылардын жөнөкөй гана катталышы эмес, фактылар жөнүндөгү ачгеме» (М. Горький). Демек, бул ачгеме очерктин негизги критерийлеринин бири — көркөмдүктү түзөт.

Публицистикалык касиет болсун үчүн, очерктин негизинде жандуу публицистикалык ой жана ошол ойдун диалектикалык өнүгүүсү жатат. Ал коомдук мааниси бар

актуалдуу проблемаларды көтөрө алганында гана өз милдетин өтөгөн болот.

Акырында очерктин табиятындагы дагы бир өзгөчөлүк — көркөмдүк менен публицистикалыктын катышы жөнүндөгү маселе. Мында биринчи иретте очерктик образдардын публицистикалык жактан каныккандыгын айтуубуз зарыл. Анткени, очерк үчүн мындай образ — өзүнүн табиятына төп келүүчү оперативдүүлүк жана күжүрмөндүүлүк сыяктуу функцияларды, очерктик стилди аныктап берүүчү негизги курал болуп саналат; сырткы эффекттерден образдуу жалпылоолорго алып барат.

Дагы бир белгилеп кетүүчү нерсе бар. Очерк жанрдык көп түрдүүлүккө ээ. Мезгилдүү басма сөздө көбүнчө портреттик, проблемалуу, публицистикалык, жол очерктери жана очерктик сүрөттөмөлөр кеңири колдонулуп жүрөт. Арийне, ушулардын бардыгында тең сюжеттик, композициялык, типтүүлүк жана образ түзүү принциптери эске алынууга тийиш. Жыйынтыктап айтканда, очерк жанрында сүрөттөлгөн окуялардын, фактылардын, каармандардын чыныгы турмуштук болуп, очеркист тарабынан эстетикалык аспектте иштелип чыгышы: өлкөбүздүн улуу курулуштарындагы кайнаган эмгекти көп миллиондогон окурмандардын көз алдына элестүү тартып, муну менен таалим-тарбиялык, ацдап-билүүчүлүк милдетти өтөшү табигый көрүнүш. Очерк дал ушул сапаттары аркылуу өз жүзүн көрсөтүп келген жана аны менен өз жашоосун улантат.

Эми ушундай позицияда туруп, жөндөмдүү очеркисттерибиздин соңку жыйнактарына айрым пикирлерди айтууга ниеттенмекчибиз.

Кийинки эки-үч жылда басмадан онго жакын очерктер жыйнагы жарыкка чыкты. Ал жыйнактардын дээрлик жарымы Э. Медербеков менен М. Ормонбековдун калемине таандык. Биз ушул эки автордун очерктерине көз жүгүртүп көрөлү. Бул очеркисттерди бөлүп караган себебибиз, алар кай бир калемгерлерге окшоп «ара-чолодо эле очерк жаза коём» дегендерден эмес. Очеркти барктап, ага бүткүл дитин коюп, «чалгынчылык» милдетти аткарууга жасаган аракеттери күчтүү.

Э. Медербековдун эки жыйнагы жарыкка чыкты. Автор бул жыйнактары жарыкка чыкканга чейин эле мезгилдүү басма сөзгө активдүү катышып, көбүнесе айыл турмушуна жана жаштар темасына арналган очерктеринде проблемалуу маселелерди көтөрүп келген.

«Досумдун тапшырмасы» көлөм жагынан анчейин чоң эмес. Жыйнактагы негизги өзгөчөлүк — окуучуну жаштар

дүйнөсүнө жетелейт, түрдүү куралтагы, түркүн мүнөздөгү, кесиптерди да ар башка каармандарга жүздөштүрөт. Ошол каармандардын бири Акбар очеркистке мындайча кайрылат:

«Сен спортту пропагандала. Спорт — улуу нерсе. Бирок көркөм адабиятта алиге спортсмендин толук баалуу образы жок. Кишилердин көпчүлүгү жактырбаган спорттун түрү бокс. Боксер жөнүндө бир гениалдуу очерк жаз. Анан эл спорттун терең маанисине өзүнөн-өзү түшүнөт. Ушул сенин тарыхый миссияң болсун». Баарыбызга белгилүү, тигил же бул темага кайрылуу иштин башталышы гана. Аны андан ары терендетип, коомдук-социалдык маанисн бар окуяларды, көрүнүштөрдү түрдүү кырдаалдарда көрсөтүп, тыянагында идеялык-эстетикалык дараметн күчтүү чыгарманы (очеркти) жаратуу очеркисттин турмушту кеңчалык даражада билгендигине жана талантына, даярдыгына байланыштуу. Автор чынында эле Акбардын тапшырмасын (биз мезгилдин — бүгүнкү күндүн тапшырмасы дээр элек) мыктылап аткарууга далалаттанып, көңүлүн спорт дүйнөсүнө бурган бир канча спортсмендин жаркын образдарын түзгөн. Айрыкча, «Спорт дүйнөсү» деп аталган очерк жыйнактын корутундусу, публицистикалык ой толгоолордун бышып жетилген жери, нокоту. Өзүнүн жана жолдошторунун турмуштук жолу, даңктуу спортсмендердин өмүрүнөн келтирилген мисалдар зарыл корутунду чыгарууда очеркист үчүн даяр материал болуп, бизде спорттун дагы да кенен кулач жая албай жатышы, анын себептери ачык көрсөтүлгөн. Бирок, эмпиризмге ооп кетүүчүлүк менен көзгө көрүнөрлүк конфликттердин жоктугу, окуялардын түз сызыктуу сүрөттөлүшү жыйнакка салакасын тийгизген. Ошентсе да Акбар айткан «тарыхый миссия», анын Э. Медербековдун туңгуч жыйнагында иштелиши мезгилдин талабы сыяктуу. Ушул мааниде алганда муну жакшы саамалык катары баалоого ким деле каршы боло койбос.

«Суусамыр» аттуу экинчи жыйнак «Суусамыр», «Алыстагы каармандар», «Элдин эсинде» деген циклдерди жана көлөмү жагынан ар түрдүү болгон бир канча очерктерди камтыйт. Биз жыйнактын «Суусамыр» циклине карата өз оюбузду мурда айткан элек («ЛЖ», 23-март, 1972-жыл).

«Штамп» очерки өтө кыска болгону менен окуучуну өзүндүн күндөлүк турмушуна, айлана-чөйрөңө дагы бир ирет үңүлүүгө аргасыз кылат. Анткени, автор бир эле деталь (штамп) аркылуу жамандык менен жакшылыкты, акыйкаттык менен текеберчиликти, мансапкорлукту көз алдына элестүү тартып берүүгө жетише алган.

Алкоого арзырлык очерктердин дагы бири — «Элге кызмат кылар мезгилим». Ал жогоруда сөз кылып өткөн «Досумдун тапшырмасы» жыйнагы менен белгилүү даражада үндөшүп тургансыйт. Очерктин башкы каармандары — жаштар — университеттин студенттери. Турмуштан өз ордун табууга жасалган далалат, бири-бирине окшоботон мүнөздөр, кагылышуулар, сүйүү, дегинкиси, жаштык куракты ысык илеби тизмектелип жүрүп отурат. Эркиндин «Он тогуз жаштамын. Тээп темир үзүп, кармап талдан суу чыгара турган мезгилим. Элдин эң оор жүгүн мойнума көтөрүп, кыйынчылыгына «кыңк» этпей кызмат кылар мезгилим... Бул мезгил өтүп кетсе экинчи келбейт» деген ой толгоолору кимди гана ойго салбайт!

Жыйнакта мандай терин улуу милдетке — коом үчүн кызмат кылууга арнаган ондогон эмгек азаматтары жөнүндө сөз болот, алардын эмгеги даңкталат, чабандар турмушунун кээ бир көлөкө жактары коомчулуктун кароосуна коюлат. Өзгөчө, ошол кайраткерлерди маданий жактан тейлөө учурдун талабына таптакыр жооп бербегендигин, ошол себептүү жаштардын көпчүлүк убактысы ичимдиктин артынан түшүүгө кетип жаткандыгын, кийинки мезгилде чабандык кесипке комсомолдук путевкалар, чыныгы граждандык сезим менен келүүнүн ордуна, мектепти эрте таштап, материалдык кызыкчылык үчүн гана далбастаган айрым жаштардын аралашкандыгын публицистикалык маанайда чоң кейиш менен белгилеп, автор бөгөт болуучу бир катар конкреттүү чараларды сунуш кылат.

Биздин байкообузда, очеркисттин экинчи жыйнагы бир катар мүчүлүштөрдөн куру эмес. Бул мүчүлүштөр азыркы мезгилдеги кыргыз очеркисттеринин көпчүлүгүнө мүнөздүү болгондуктан, аларга бир аз токтолууну туура таптык.

Баарынан мурда сюжет куруу, композиция жана типтештирүү принциптери автор тарабынан жетишерлик даражада эске алынбагандыгы байкалат. «Суусамыр» жана «Алыстагы каармандар» цикддеринде композициялык жактан белгилүү бир ырааттуулук болгону менен окуя өтө майдаланып кеткен. Очеркист эмнени көрсө, кимди жолуктурса, эмне жөнүндө сөз козголсо — ушулардын баарын жаза берет. Чындыгында турмуш фактыларга өтө бай. Очеркист үчүн эң башкысы — биринчиден, ошол фактылардын ичинен эң эле ирдүүсүн, жалпылоочу күчкө ээ боло турганын табуу. экинчиден, табылган фактыны окуучунун жан дүйнөсүн толкундатчу деңгээлде жаза билүү. Мында автордун кыялдануусу, кошумчасы (вымысел) турмуштун конкреттүү көрүнүшүн, окуясын көркөм ана-

лиздөө милдетине толугу менен баш ийдирилүүгө тийиш. «Бул милдетти аткаруу ар кандай баяндоонун негизи болгон **сюжетсиз** жана **композициясыз** (алдын биз сыздык — А. Э.) мүмкүн эмес. Сүрөттөлүп жаткан кубулуш өзүнүн идеялык маңызынын ишке ашырылышын сюжеттик — композициялык негизден табат. Ар кандай башка чыгармалардай эле, сюжет очеркте ошол кубулуштун өнүгүш тенденциясын ачууга жардамдашат, фактынын маңызына терең көз жүгүртүүгө мүмкүндүк берет жана аны чындыктын башка фактылары менен байланыштырат, ал белгилүү бир коомдук көрүнүштүн өнүгүш багытын ачып бергендей болот»,— деп жазат очеркти изилдеп жүргөн адабиятчылардын бири П. Юшин[1].

Экинчи бир мүнөздүү мүчүлүш — каармандарды сүрөттөөдө автор штамптан кутула алган эмес, б. а. суроо-жооп менен баяндалат, ийгиликтер саналып гана өтүлөт. Бүтүндөй алганда, очерктер диалог формасында жазылган. Ырас, көркөм адабияттын башка жанрларына караганда очерк үчүн диалог өзгөчө мааниге ээ. Ал каармандарды жекелештирүүнүн каражаты болуу менен сюжеттин өнүгүшүндө, окуяларды түшүндүрүүдө белгилүү ролду ойнойт. Бирок зарыл болгон учурда гана мындай милдетти өтөөгө тийиш. Ал эми «Суусамырда» болсо диалог көптөгөн баракгарды камтыйт да, очеркист менен каармандын ортосунда жүрөт. Деги, өзү жөнүндө айтып берүү бардык эле адамдар үчүн кыйын экендиги белгилүү иш го! Ошол себептүү, каармандардын портретинин тартылышында бирге эмгектенген кесиптештеринин пикирлери сөз арасына көбүрөөк кыстарылып, ага жараша автордук ой жоруулар менен коштолсо таасирдүүлүк андан бетер артмак, очерктер ошончолук ишенимдүү чыкмак!

Жыйнактагы очерктер китеп окуучулардын кеңири чөйрөсүндө жеткиликтүү тил менен жазылган. Кээде жылт эткен учкун сыңары көркөм саптар кездешет.

Мусалы Ормонбековдун «Мезгил жана адамдар»[2] аттуу очерки «Суусамыр» жыйнагына көп жагынан үндөшүп турат. Минтип айтканымдын себеби, экп очеркист тең командировкага барат, чарбанын жетекчилери менен баарлашып, эмгек азаматтары менен бет мандай отуруп сүйлөшөт — ушулардын баары катталып отурат да, акырында

---

[1] П. Юшин. О жанре очерковой литературы. Китепте: «Об очерке», М., Изд. МГУ, 1958, 48-бет.

[2] М. Ормонбеков. Мезгил жана адамдар (очерк) Фрунзе. «Кыргызстан», 1968.

корутунду чыгарылат. Натыйжада стиль жагынан айтарлык бөтөнчөлүктөр деле жок, ал турсун, мүчүлүштөрү да бирдей.

М. Ормонбековдун очерктер жыйнагы алтоо экен. Биз соңку эки жыйнагы («Мезгил жана адамдар», «Күлсара — парламенттин мүчөсү») тууралу кеп козгогону турабыз.

«Мезгил жана адамдар» очеркинде автор Тоң районундагы «Улахол» совхозунун өсүш жолу, жаралган ийгиликтер, чарбадагы алдыңкы адамдар жөнүндө баяндоону максат кылыптыр.

Бирок китептин алгачкы беттерин барактай баштаганда эле баягы көндүм штамптарга туш келебиз.

«Ишибиз оңунан чыгат көрүнөт, биз сиз жөнүндө очерк жазмак элек, минтип өзүңүз менен чогуу баратабыз. Очеркти кандайча жазып, эмнеден баштасак жакшы болор эле?..

...Ал (атактуу чабан, Социалисттик Эмгектин Баатыры Кайыр Мукашева — А. Э.) бир тыным унчуккан жок.

— Бирок,— деди Кайыр кайрадан жылмайып,— чыны менен мага кеңешип жаткан болсоңуздар, биздин бүткүл чарба, анын ынтымактуу коллективи жөнүндө жазсаңыздар жакшы болор эле. Анткени эмгектин баатырларын да, эң чоң ийгиликтерди жараткан алдыңкыларды да тарбиялап өстүргөн жана аларга тийиштүү шарттарды түзүп берип жаткан ошол коллектив» (7—8-беттер).

Таамай айтылган сөз, эң сонун идея! Адам жана коллектив. Эчактан бери белгилүү бул түшүнүк көркөм адабиятта түбөлүктүү темалардын бири. Адам менен коллективдин карым-катнаштарын изилдөө, ачып көрсөтүү художник (очеркист) үчүн түйшүктүү да, ардактуу да. М. Ормонбеков «Эмгек баатырларын өстүргөн коллективге» кайрылат, бирок анын калыптануусун, чыңалуусун, чоң-чоң ийгиликтерди жараткан деңгээлге кантип жеткендигин изилдөөнүн ордуна, үстүртөдөн сүрөттөөгө, даяр «рецепттерди» пайдаланууга жол берген. Иштин жыйынтыгында очерктин сюжети түз сызыктуу, конфликттер жок.

Чарбанын директору менен очеркисттин аңгемелешүүсүн баяндаган мындай эпизод бар:

«...Сиздердин чарба жана аны өнүктүргөн адамдар жөнүндө аңгемелеше отурсак кантет? Бизге жат боло берсин.

— Айта отурса да болот. Бирок баарысын жаттап жана жазып ала албайсыздар го.

— Унутуп калгандарыбызды кайрадан сурайбыз. Бир эле факты жөнүндө бир нече суроо берүүчү адатыбыз бар экенин да унутпаңыз.

...Алардын (журналисттердин — А. Э.) эң акыркы, да-

ты бир кыйын суроосу бар. Буга көп убакта жооп бере албай кыйналабыз.

— Ал кандай суроо?

— Ал «ушундай ийгиликтерге жетүүдө кандай кыйынчылыктар кездешти?» деген суроо.

Баарынан кейиштүүсү, очерктин салмагына салмак кошуп, чыңап турган дал ушул суроонун чечилиши биз күткөндөй чыкпастан, төмөндөгү (узун болсо да айтканыбызды бекемдөө үчүн мисал болгон) кургак сводка менен берилген:

«1960-жылы чарбалык мыкты ийгиликтерге жетишкендиги үчүн совхозго СССР Министрлер Совети менен ВЦСПСтин өтмө Кызыл Туусу жана биринчи даражадагы акчалай сыйлык тапшырылган. Коллектив ал тууну бүгүн да эмгекке бышкан күжүрмөн колу менен бекем кармап турушат. Антип айткан себебибиз 1967-жылдагы жыйынтыктар 1966-жылга караганда бир канча салмактуу болду. Совхоз 1967-жылы 839,4 миң сом накта киреше алды. Бул 1966-жылдагыдан 30,7 миң сомго көп. Бир жылдын ичинде мынчалык накта кирешени чарба кайдан алды? (Дал ушул жаралган ийгиликтин автор тарабынан изилденишин көрүп алыңыз!) Ал ар тараптан күргүштөп аккан чарбалык көбулактардан(?) келди. Эт сатуу планы 105 процентке аткарылса, сүт сатуу планы 110,6 процентке аткарылды. Планда көрсөтүлгөн 2510 центнердин ордуна 2620 центнер жүн сатылды. Мына азыр биздин алдыбыздагы биринен-бири кооз көрүнгөн тоо арасында совхоздун алтымыш эки миңден ашык коюу, 2114 ую, 1016 жылкысы жайылып жүрөт. Ушул түмөндөлгөн малдын ар жүз тубарынан совхоз планда көрсөтүлгөн 90 козунун ордуна 96 козу, 65 кулундун ордуна 67 кулун өстүрүп алды. Ар бир койдон 3,43 кг жүн кыркылган.

Булар жөнөкөй гана арифметикалык чоң сандар эмес. Терең ойлонуп окуса оозго даамы татыган, турмуш жыргалчылыгын арттырган түгөнгүс байлыктын көрсөткүчү» (25-бет).

Бул жерде таң каларлык көрүнүш бар. Тээ теренде жаткан ошо «түгөнгүс байлыктын көрсөткүчү» — «арифметикалык чоң сандардын» сырын ачуу, жандырмагын табуу окурманга милдет болуп коюлат:

«Балким, сиз аларды тааныбассыз, кымбаттуу окуучум. Алар да сизди таанышпайт, бирок өзүңүз менен бир максатта. Сиз мейли заводдо, мейли фабрикада — деги кайда гана жүрбөңүз жана иштебеңиз алар сиздин жакшынакай жашашыңыз үчүн көп нерселерди өндүрүп берип

жатышат. Алардын канчадан берип жатканын жанагы чоң сандардан эсептеп алыңыз». (26-бет.)

Албетте, бул очеркке караганда тек гана газеттик кабарга, корреспонденцияга окшойт. Каалаган газетабызды алып, андагы кабар менен биз келтирген моментти салыштырып көрүңүз, экөөнүн ортосунда айтарлык айырма жок. Анын үстүнө тилдик мүчүлүштөрү да айтылган сөзгө күбө болот:

«Эл арасында «май турган жерге оору турбайт» деген кеп бар. Бул сөздү зооветеринардык илим да жокко чыгарбайт. Мал канчалык семиз болсо ар түрдүү ыландарга ошончолук моюн бербейт. Көп учурларда жакшы багылган малдын чың организми анча-мынча ооруну жеңип да кетет. Бирок бул, семиз мал такыр оорубайт, аны дарылап кереги жок дегендикке жатпайт...»

Очерк калтырган айрым жылуу таасирлерге токтолуудан мурда бизге автордун акыркы «Күлсара — парламенттин мүчөсү»[1] китебинен мындай мисалды келтире кетүү зарылдыгы туулду. Анткени, ал чыгармачылыгынын өнүгүү процессинде очеркист дагы эле жогоруда белгиленген олкулуктардан кутула албагандыгын көрсөтүп турат:

Күлсара аэропортко келгенде аны менен бирге баруучу жүргүнчүлөрдүн бир тобу ушул жерде экен.

— Саламатсызбы, Күлсара Сулаймановна? Эң убагында келдиңиз. Бир аздан кийин каттоо жүрөт,— ушинтип республикалык кызматкерлерден кимдир-бирөө анын чемоданын көтөрүп басты. Күлсара оңтойсузданып, мурда эле өзү көтөрө койбогонуна өкүндү...

— Эчтеке эмес, тарткынчыктабай эле коюңуз,— деди берки киши жайдарыланып. (Аттиң, ушул жерде очеркист тарабынан чекит коюлса — токтотулса бардыгы өз ордунда болмок.) — Сиз Родинанын мындан да чоң жүгүн майышпастан көтөрүп келатканыңызды жакшы билебиз. Силер жөнөткөн нечен тонналаган кант кызылчасы жылсайын эл байлыгын арттырып жатат. Демек, сиздер Родинанын нечен тонналаган оор тапшырмасын орундатып жатасыздар. Ал эми бул чемоданды мага берип койгонуңуз төрөпейилдикке да жатпайт, кесир да болбойт.

— Ошентсе да, менин солоюп бош басканым өзүмө өөн учурап жатат.

— Сиз бош келаткан жоксуз. Гектарынан 450 центнерден кант кызылчасын жыйнап келатасыз. Аны Родинага

---

[1] М. Ормонбеков. Күлсара — парламенттин мүчөсү. Фрунзе, «Кыргызстан», 1971.

өз колунуз менен тапшырып да койдунуз. Силерди жана силердин эмгектп биз ар качан кадырлайбыз,— деп тиги киши жаны-алы калбай кубанып, камкордугун көрсөтүп келе жатты».

Ушундай «салтанаттуулуктун», кургак сөздүктүүлүктүн эмне кереги бар! Анын үстүнө жөн эле самолетко киши узатып баратып ушунчалык «олуттуу», официалдуу тондо сүйлөшүүнүн өзү бизди анча ишендирбейт. Тескерисинче, автордун реалдуулукту кылдат сезе билбегендигин көрсөтөт.

М. Ормонбековдун очерктерин каралап, бүкүлү бойдон сызып таштайлы деген ниетибиз жок. Аларда алгылыктуу сүрөттөмөлөр, таасирдүү образдар, курч проблемаларды көтөргөн публицистикалык илеп да бар. Ал эми кемчиликтер, анын пайда болуу себептери — кыргыз очерк жанрынын алиге чейин идеялык-эстетикалык деңгээли сапаттык өзгөрүүлөргө жетиште албай жатышы, тактап айтканда, очерктин бүгүнкү күндөгү абалы менен байланышкан.

«Деги бир отордогу ийгилик үчүн көбүнчө эле старший чабандарды сыйлап, жардамчы чабанды унутуп коюу туурабы?» Анан калса малчы менен адистердин бири-бирине көмөк көрсөтүүсү, чабандарга зооветеринардык билим берүү күн тартибине коюлуп отурган маселелер эмеспи. Бул жагынан алганда автордун логикасы, карманган позициясы чындыкка шайкеш келет: «Айтылган бул ойду кылган да, барган сайын чоң талаптарды коюп жаткан да турмуш».

«Күлсара — парламенттин мүчөсү» очеркинде мурдакы китепке караганда олуттуу жетишкендик — чыңалган драматизм, окуялардын конкреттүү сүрөттөлүшү бар. Ийгиликтердин сырын ачуу — башкы милдеттей сезилет.

Очерк атактуу кызылчачы К. Сулайманованын эмгек жолуна арналган. Баатыр кызылчачы, баатыр эненин образын түзүүдө, автор аны чыныгы мээнеткеч, коллектив ичинде уюштургуч, үй-бүлөдө камкор эне, коомдук ишмер (СССР Жогорку Советинин депутаты) катары көрсөтөт. Мына ушул сапаттар бири-бирине шайкеш келип, образдын жандуулугун арттырат.

Эмки сөз Саткын Сасыкбаевдин «Эмгек жылдызы» (Ала-Тоо, № 3, 1972) аттуу очерки жөнүндө болсун. С. Сасыкбаев — кыргыз очеркисттеринин көрүнүктүү өкүлү. Анын очерктери өзүнчө бир изилдөөгө татыктуу. Аталган очеркте да жазуучу өзүнүн сүйүктүү темасына — коомубуздун башкы күчү болгон жумушчу табынын өкүлүн сүрөттөөгө кайрылган.

Башкы каарман Токтогүл көптөгөн кыйынчылыктарды

башынан өткөргөн адам: фабрикага согуш мезгилинде кирет, элге түшкөн оор жүк аны да жабырлантат; күйөөсү Мамырдын таш боордугунун натыйжасында кичинекей уулу менен жалгыз калат, бирден-бир медери болгон апасынын өлүмү, ээн үйдөгү турмуш,— койчу: ушулардын баары аны турмушка, айлана-чөйрөгө, иштеген ишине жетик кароого үйрөттү. Ага жардам берчү күч, таянар тоосу фабриканын ынтымактуу коллективи болуп чыкты. Ушул коллективде гана өз бактысын эмгектен тапты.

«Мага мындай бир ой келди. Мен өзүм гана озуп, планымды ашыра орундата бербестен, артта калып жаткандарды сүрөөгө алууга, жардам берүүгө демдендим. Бул демилгемди цехтин жетекчилери, партком, местком кубатташты... Социалисттик мелдеште өксүп, планын аткара албай бүткүл бригаданы, цехти артка тартканы жаткандарды сүрөөгө ала баштады. Ким кайсы станокто, кайсы машинада иштеп, эмгектин кайсы процессин аткарып жатпасын кол кабыш кылып, ишин иштешип, үзгүлтүктөн чыгаруу колумдан келет. Неге десеңиз, цехте мен тейлей албай турган машина, мен кыла албай турган иш жок! Бул мактанганым эмес. Бул өз кесибимди жакшы билгеним».

Деле жасалмалуулуктун изи жок. Карапайым жумушчунун минтип өзүнүн граждандык милдетин сезе билгени өз сөзүнөн эле ачык байкалып турбайбы.

Очерктин негизги ийгилиги мында турат. Эмгек процесси, ийгиликтердин жаралышы, жеке адам менен коллективдин өз ара мамилеси, үй-бүлөлүк конфликт, анын чечилиши ишенимдүү, конкреттүү. Автордун көркөм каражаттарды колдоно билүүсү жетик. Үстүртөдөн сүрөттөөчүлүк, майдачылдык жок. Ырас, бир-эки жерде кездешүүчү кайталоолор очерктин тканына айтарлык так калтырбайт. Айтор, очеркисттин турмуштук көрүнүштү өз мүмкүнчүлүгүнө, өз талантына жараша тарта билүүсү «Эмгек жылдызынан» да ачык байкалат. Деги С. Сасыкбаевдин очерк жазуудагы тажрыйбасы белгилүү даражада жаш очеркисттер үчүн үлгү боло алат го деп ойлойбуз.

Кийинки кездерде көркөм адабиятыбыздын очерк жанрында болгон жаңылыктар мына ушулар. Ал эми мезгилдүү басма сөздө болсо, очерк деген тим эле жайнап кетти. Колунан келген да, келбеген да бул жанрга кайрылууда. Албетте, очерктердин болуп турганы жакшы. Бирок, бардык эле нерсенин саны эмес, сапаты өлчөнөрү белгилүү эмеспи. Биздин очеркисттерибизге сандык жогорулаш мүнөздүү болууда. Көптөгөн очерктер коёндой окшош, чыккан булагы бирдей десек да болот. Адатта андай чы-

гармалар «Баланча колхоз (Эмгектин баатыры, чабан, жумушчу, механизатор, педагог ж. б.) баланчадай ийгиликтерге жетишти» деп башталат да, чоң-чоң цифралар мисалга алынат, ийгиликтер жаралган жылдар белгиленет, анан «албетте, бул жеңиш тегин жерден чыга калган жок. Ал көптөгөн кыйынчылыктарды, талбас эмгекти талап кылды. Бирок эмгек азаматы мындай бөгөттөрдөн арнамыс менен чыкты. Ошентип сыймыкка бөлөндү» деген жыйынтык менен аяктайт.

Биз, окуучулар, дал ошол кыйынчылыктарды жеңе билүүнү, күрөштү, ийгиликке жетүүнүн азап-тозогун күтөбүз, андай кыйын (кээде кубанычтуу) жолду басып өткөн каармандан үлгү алууну каалайбыз. Бирок, очеркисттерибиз мындай моменттерди айланып өтүшөт да, күрөштү эмес, ийгиликтерди гана регистрациялоочу милдетти өтөп калышат. Айрым очерктер таптаза көркөмдүккө (ангемеге) өтүп кетет, демек, публицистикалык касиет эстен чыгарылат, же болбосо, көркөм изилдөө көңүлдөн чыгарылып, очерк газеттик-журналдык кейпин киет. Мындай очерктер адатта тил жагынан көбүрөөк аксайт. М. Горький бул көрүнүш туурасында 1939-жылы жаш очеркист И. Емельяновага жазган катында минтип айткан: «Тил жөнөкөй жана так болуш керек, бул ага (очеркке — А. Э.) күч, рельефтүүлүк, кооздук берет». Кыскасы, мындай очерктерди окугандан кийин таланттуу очеркисттерин чыгармалары, маселен В. Овечкиндин «Райондун демейдеги күндөрү» аттуу очерктер жыйнагы менен тааныштыгы бар китеп окуучу башты чайкоодон башка каннет ала албастыгы шексиз.

«Райондун демейдеги күндөрү» очеркинде башкы каармандар Мартынов менен Борзовдун ортосундагы конфликттин түйүнү мында турат, «Мына ал (Борзов — А. Э.) тоңдурма айдоону, эгин ташууну, ар кандай пландарды орундатууну ойлоп тынчсызданат, убара тартат, кысымга ала берет — булардын бардыгын тең чын көңүлүнө тутуп, аткара билеби? Өлкөгө эгин керек болгондо да өтө көп керек. Бир эле күн менен жашап жаткан жерибиз жокко — келерки жылы да эгин керек болор? Эгер кайсы бир колхоздо тоңдурма айдалбай калса, андагы адамдар жазында кандай кыйынчылыктарга дуушар болот? Биздин бардык сводкаларыбыз менен цифраларыбыздын артында жакшыдыр-жамандыр адамдардын тагдыры турбайбы?

...Бизде эмне болуп жатат? Биз эмне жөнүндө талашып жатабыз. Менимче, эң негизги маселе тууралуу... Эмне үчүн районубуз орто? Эмне, бизде бардык эле колхоздор орточобу? Андай болсо го, чыдайбыз деңизчи! Жок.

Райондо эң эле бай, кубаттуу колхоздор да бар. Ушул аргасыздыктардан улам орто болуп олтурабыз»[1].

Атаганат, биздин очерктерибиз да ушундай коомдук, чарбалык мааниси бар проблемаларды көтөрүп, аны окуучулардын эстетикалык табитине шайкеш келчү даражада сүрөттөп беришсе кана!

Искусствонун, көркөм адабияттын башка түрлөрүндөй, жанрларындай эле очерктин да башкы предмети бар. Ал — адам жана анын турмушу. Бүгүнкү күндүн каармандарын портретин тартуу — ошол адамды түрдүү турмуштук кырдаалдарда көрсөтүү дегендикке жатат. Ошондуктан очеркист үчүн эң башкысы — жылуу-жумшак мактай берүү эмес, өз каармандарын мүнөздөрүн, кылган ишин, тагдырын реалдуу көрсөтүү, эмгегин даңазалоо, муну менен масса арасында пропагандалоо болуп саналат. Адабиятчы М. С. Черепахов айткандай: «Жаңы нерсенин пайда болушун, калыптанышын, өнүгүшүн жана жаңы үчүн күрөш процессин көрсөтүүсүз очерк да болбойт»[2].

Жыйынтыктап айтканда, адабиятыбызда жана бүгүнкү күндөгү басма сөздө байкалып жаткандай «атка жеңил, тайга чак» деп, очеркке илеше берүүнүн ордуна, замандаштарыбыздын толук кандуу образын түзүү менен бирге окуучулардын эстетикалык моокумун кандырган очерктер жазылса. Бул үчүн кезегинде К. Асаналиев белгилегендей: «Очерк десе эле кургак фактылардын тизмегин берген жанр катарында түшүнбөстөн, ошол турмуштук кырдаалдардын маңызын өзүнчө көрсөткөн бийик искусствонун бир түрү катары караш керек».

1972.

АЗЫРКЫ АҢГЕМЕ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Биз төмөндө кеп кыла турган маселелерге түздөн-түз тиешеси бар экенин эске алып, сөздү бир аз алыстан баштоого туура келет.

60-жылдардын башталышынан тартып ушу бүгүнкү күнгө чейин борбордук жана ар кайсы республикалык адабий басма сөздө жалпы эле көркөм прозанын, анын

---

[1] В. Овечкин. Избранное. Госиздат художественной литературы. М., 1955, 410-бет.

[2] М. С. Черепахов. Работа над очерком. Изд. МГУ, 1966, 27-б.

та жүрүп, акыры бизге да келип жеткен романдын өлүмү тууралу талаштарды эстейличи. Кийинчерээк роман тек гана өзүнө-өзү көз жүгүртүп, кемчил жактарын кыя чаап, түрүн өзгөрткөнү, жаңы формаларга ээ болгону көрүндү жана ал өз өмүрүн уланта баштады.

Өзүмдү чындыктын билерманы катары көрсөтпөсөм да, баары бир мынабу сөздөрдү айтууга кудуретим жетет: аңгеме жашай берет, болгондо да жаңы сапаттык бийиктерди жеңип алууну улантат».

Баса, Чыңгыз Айтматовдун өзү да талкуунун аягында жарыяланган «Океандын тамчысы» деген макаласында мындайча жазбадыбы: «Бул жанрдын маданияты бизде кыйла жогору экендигин мен сыймыктануу менен белгилейм.

Адабият — океан болсо, аңгеме ошонун бир тамчысы. Аңгеме мага мезгилдин мозаикасын түзүп турган жанр сыяктуу да сезилип кетет. А мозаика болсо эң майда бөлүкчөлөрдөн турарлыгы белгилүү. Ошо бөлүкчөлөр чогулуп келип мезгилдин белгилүү бир бүтүн портретин түзүп турган сыяктуу. Биз азыркы учурда адабияттын өз доорун кеңирп чагылтууга болгон умтулуусунда аңгеме жанрынын да салымы бар, ал да алына жараша өсүп жатат деп айта алабызбы? Бул суроого жооп берүү милдетин мен өзүмө алгым келбейт. Мына ушунун өзү бизде чыныгы шедеврлердин бар экендигине карабастан мени кандайдыр деңгээлде тынчсыздандырат». Көрсө, СССР жазуучуларынын V съездинде сүйлөгөн сөзү да ушул мааниде айтылган экен.

Ошентип, азыркы учурда аңгеме жанрынын инфляциясы же жарамдуулугу жөнүндө кызуу талаш-тартыштар жүрүп жаткан кезде, коомдук-социалдык шарттардан улам өзүнүн «классикалык» тибин билбеген, мазмуну жана формасы жагынан жаңыдан гана баюу жолуна түшкөн кыргыздын көркөм прозасынын кенже формалары кандай абалда жатты экен? Жогоруда талкууга катышкан сынчы А. Жирков «Писательское порывы и читательские запросы...» аттуу макаласында («ЛГ», 20-июнь, 1973) менимче, абдан туура пикирди айтты: «Профессионалдык адабияттын жанры катары аңгеме Кыргызстанда 20-жылдардын экинчи жарымында гана өнүгө баштады. Биринчилерден болуп ага улуу муундун жазуучулары кайрылышты. Азыр болсо «кенже жанрдын» тагдыры үчүн негизги жоопкерчиликти орто жана жаш муундардын адабиятчылары алышты. Мындай көрүнүш эскирген фольклордук канондор менен баяндамачылыктан чечкиндүү кутулууга, адамдын ички дүйнөсүнө кызыгуунун күчөшүнө алып келди». Ушул

эле ойду сынчы «Литературный Киргизстанга» (№ 2, 1973) жарыяланган «Современный рассказ: споры, проблемы» деген макаласында да айтат. Биз сынчынын оюн дагы да терендетип, ушул көрүнүш жалпы эле кыргыз прозасына мүнөздүү экенин айта кеткибиз келет.

Чынында азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүн жакшылап байкаган киши мындай бир парадоксту байкабай койбойт. Эгерде биздин белгилүү болуп калган жазуучуларыбыз негизинен тарыхый, тарыхый-революциялык, Ата Мекендик согуш темаларын эстетикалык өздөштүрүүнүн үстүндө иштеп, буларды негизинен романдык формада иш жүзүнө ашырып жатышса, ал эми орто жана жаш муундун жазуучулары көбүнчө азыркы турмуштун маанилүү проблемаларына кайрылышып, негизинен повесть, аңгеме жанрларында иштеп жатышат. Мына ушул көрүнүштүн өзүн биз сөз кылганы жаткан «Жалбыз жыты» аңгемелер жыйнагынан да байкайбыз («Кыргызстан» басмасы, 1973. Түзгөн И. Мансуров). Авторлор дээрлик орто жана кенже муундарга таандык.

Экинчи бир маанилүү нерсе — конкреттүү бир жанрды же чыгарманы жандуу адабий процесстен бөлүп алып кароо изилдөө ишиндеги жакшы метод эмес экендигин ар убак эске тутуу. Биздин жеке көз карашыбызда, кыргыз адабий сынынын бир кемчилиги да ушул — тигил же бул көркөм чыгарманы баалаган кай бир сынчы (албетте, биз профессионал сынчы, адабиятчыларды көңүлгө алып жатабыз) көп убакта чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнө, образдар системасына, көркөм сөз каражаттарына гана көңүл буруп, акырында келип «дагы бир жакшы чыгарма пайда болду» дегендей бүтүм чыгарат. Болгону ушул. Ошентип, эстетикалык анализ жарым-жартылай гана ишке ашат. Ал эми ошол «жакшы чыгарма» адабий өнүгүшкө кандай жаңы нерсе алып келди, же мурдакы идеялык-эстетикалык бийиктиктен өтө албай, кайталоо, өз ордунан жылбоо абалында болуп жатабы, андай болсо себептери кайсылар, башка чыгармалар менен байланышы барбы, жокпу; деги, каяктан азык алып жатат деген сыяктуу суроолорду алдына койбойт. Буларды эске алган себебибиз, мейли бир гана чыгарма же жанр болсун, жаңы тенденциянын (оң же терс), жаңы форманын пайда болушу качан гана бүткүл адабиятты (адабий өнүгүүнүн азыркы этабы үчүн бир гана кыргыз адабиятынын практикасына кайрылуу жетишсиздик кылат — муну көңүлгө алган оң) көз кырына тартканда даана көрүнөт. Анын үстүнө азыркы прозанын жанрларынын структурасын аныктоо оңбогондой кыйын иш. Ошондуктан «Жалбыз

жыты» жөнүндө сөз кылганда бир гана ушул жыйнак менен гана чектелбестен, зарыл учурларда, бүткүл прозага, өзгөчө кийинки жылдарда жарык көргөн аңгемелерге кайрылып, жалпы эле азыркы кыргыз аңгемесинин абалына карата көз карашыбызды билдиребиз.

«Жалбыз жыты» аңгемелер жыйнагы белгилүү деңгээлде азыркы кыргыз аңгемесинин ал-абалы, өнүгүү багытынан кабар бере алат. Өйдө жакта айтылып кеткендей, жыйнакка бүт бойдон орто муундун жазуучулары менен жаш калемгерлердин аңгемелери топтолуптур. Мунун бир себебин да айтып өткөнбүз. Көпчүлүк аңгемелер бүгүнкү турмуштун түрдүү жактарын, көрүнүштөрүн чагылдырат. Ата Мекендик согуштун оор кайгысын, элдин ошол учурдагы баатырдык эмгегин көрсөткөн аңгемелер да арбын. Кыскасы, окурман бул жыйнактан мезгил кыймылын, элдик турмуштун ар кайсы учурда алынган көркөм сүрөттөлүшүн көрөт. Албетте, ар башка стилдик ыкмадагы, идеялык-көркөмдүк деңгээли да ар түрдүү сүрөттөлүштү көрөт.

Чынында эле азыркы кыргыз прозасы, анын кенже формаларынын тематикасы бай жана стилдик жактан ар түрдүү. Жакшылап көз жүгүртсөк, 60-жылдарда өз жүзүн көрсөткөн лирикалык башталышты, акырында фантастикалык чыгармалардын, шарттуу ыкмалардын кире башташын байкай алабыз. Жаштардын прозасында диалог куруу принциби күч алып жатат. Албетте, жаңы көркөм каражаттарды издөөдө бир катар оң көрүнүштөр жаралды, бирок өзүн актабаган бет алды тажрыйбачылыктын жагымсыз белгилери да байкалбай койгон жок. Койчу, кыргыз аңгемеси менен новелласы эч качан азыркысындай көп түстүү болгон эместир. Айтылгандардын баары түз же кыйыр түрдө биз сөз кылганы жаткан жыйнактан да, буга кирбей өзүнчө жарыяланган чыгармалардан да көрүнөт. Эмесе, конкреттүү анализге өтөлү.

Жыйнак Айым Айтбаеванын «Мезгил сыры» аңгемеси менен ачылат. Боорунда «Аскар. 1941» деген жазуусу бар мүштөк аркылуу автор эки тааныш аялдын бир жолку жолугушуусунда «мезгил сыры» — Ата Мекендик согушмен азыркы учурдагы бактылуу сүйүүнүн өз ара байланышын ачып берүүгө аракет жасайт. Бирок, алдыга коюлган ушул жакшы ниет аңгемеде нукура көркөм жалпылоого жетсин үчүн авторго идеяны дагы да терендетүүнү каалар элек.

Белгилүү прозачы Касым Каимовдун «Ак шоокум» аңгемеси «Жалбыз жытына» кирген жакшы аңгемелердин

бири. «Асман түбөлүктүү, ай түбөлүктүү болгон сыяктуу турмуш түбөлүктүү» деген гуманисттик пафос чыгарманын бүткүл тулкусуна сиңип, өмүр менен өлүмдүн ортосунда турган Кайырбектин философиясын, психологиялык абалын ишенимдүү, ары жогору чеберчиликте тартып берүүгө ачкыч болуп берген. Адеп биринчи сөз каткан кызга болгон каармандын мамилесин, экөөнүн жолугушууларын сүрөттөгөн эпизоддор реалдуу жана поэтикалык маанайга ээ. Ырас, көр оозунан кайра тарткандан кийин каармандын Айгүлгө жазган каты бир аз кургак патетикага өтөт, өзүнүн турмушу, алгачкы сүйүүсү жана үйлөнүүсү жөнүндөгү баянда изилдөөчүлүк пафос бошондоп кеткен, бирок ага карабастан, жалпы алганда, бул мотивдер аңгемени негизги өзөк идеясына баш ийдирилип, каармандын личносттук сапаттарынын калыптанышынан кабар берет. Белгилей кетүүчү нерсе, К. Каимовдун жазуучулук чеберчилиги улам өсүп баратат. Анын 1971-жылы «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган «Анарбайдын көпүрөсү» деген аңгемесинин да идеялык-көркөмдүк сапаты жогору. Анда мындай бир маанилүү эпизод бар. Жаңы көпүрө салып бүткөн куруучуларга арнап кымыз алып, козу өңөрүп келген Анарбай мындай дейт эмеспи: «Илгери көпүрө үчүн эки кырсык болгон: бири — жаатташуу, экинчиси — суунун ташкыны.

Көпүрөнүн биринчи кырсыгы түбөлүккө жоголду. Бирок, экинчи кырсыктан элүү жыл өтсө да кутула албадык. Эми, акыркы кырсыктан балдарым, силер куткардыңар». Чыгармада социалдык жана нравалык аспект өтмө катар жуурулушуп кеткен. Дал ушул сапат К. Каимовдун «Кыш ыргактары» («Ала-Тоо», № 5, 1973), аттуу жаңы повестинде да бар. Кыргыз чабандарынын кайраттуу эмгегин көрсөткөн бул повестте башкы каармандын бир күндүк, болгондо да катаал психологиялык моментинде алынган турмушу менен өткөн күндөрү автордук баяндоо менен Шакиндин эскерүүлөрү, ой жүгүртүүлөрү (ушул көрүнүш жогоруда биз сөз кылган «Ак шоокум» аңгемесинде да, бирок башкача планда берилгени байкалат) өз ара биримдикти түзүп, мезгил менен мейкиндиктин (географиялык чөйрөнүн) «концентрациясын» берет[1]. Ретроспеция бир эле К. Каимовдун көркөм тажрыйбасында байкалбайт, ал жалпы эле кыргыз прозасында ишенимдүү ордун таап

[1] Бул повесть жөнүндө «Повесть жанрынын кээ бир маселелери» деген макалабызда кеңирээк сөз кылганбыз («Кыргызстан маданияты» газетасы, 10-январь, 1974).

алды жана психологиялык анализдин мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө салып кошуп жатат.

К. Жапаровдун «Мээнет», жаш калемдер Ж. Мамбеталиевдин «Карагайчынын уулу», К. Бектенованын «Чаарчык» аңгемелеринде тематикалык жалпылык бар — жаратылышты коргоо идеясы, табиятка карата адамдын мамилеси. Чынында эле биосфераны коргоо азыркы мезгилде жалпы адамзаттык проблема болуп калбадыбы. Ошо себептүү көркөм адабият да кийинки убактарда ушу темага өзгөчө көңүл бура баштаганы белгилүү. Ушул мааниде Ч. Айтматовдун «Ак кеме» жана орус жазуучусу Г. Троепольскийдин «Белый Бим Черное ухо» деген окуучулардын кеңири чөйрөсүнө белгилүү болуп калган повесттерин, Е. Носовдун табият жөнүндөгү лирикалык аңгемелерин эске түшүрүү жетиштүү деп ойлойбуз.

К. Жапаровдун аңгемесинде: «— Бу карагайдын ээси жок дегенсип кыйып кетишет. Ээси жок болчу беле. Ээси эл. Бизбиз» деп, токой көрүп, ага көчөт отургузган мээнеткеч карыянын таасирдүү образы түзүлгөн. Жаратылышты коргоо жөнүндөгү идея Бекнияз карыянын образында ачылат, лирикалык каармандын мурдатан калыптанган мажес көз карашын кайра карап чыгууга түрткү берет. Чыгарманын акыры табигый түрдө публицистикалык мааниге өтүп кетет. Айтор, кургак сөздүүлүктүн айрым белгилерине карабастан, аңгеме максатына жеткен.

Ж. Мамбеталиевдин «Карагайчынын уулу» аңгемесинин финалы да ушундай. Жайкы отпускасын айылдагы курбусу менен чогуу өткөрмөкчү болуп, «Балыкты суу» жайлоосуна келген лирикалык каармандын жаратылыш байлыктары, жан-жаныбарлар жөнүндөгү түшүнүгүнө кичинекей Кайнарбек олуттуу өзгөртүү «киргизет».

Сюжеттин бышып жетилген жеринде «— Алар «Күмүш жонду» (балыкты ушундайча атайт — А. Э.) кармап кетишти... Кыл мурутту да... Баарын тең аманалы менен аттырышып, тор менен кармашты. Мен эми баарынан ажырадым. Чагырыктан да, «күмүш жондон» да... Таш боорсуңар. Жамансыңар...» деп, көз жашын көл кылып, браконьерлердин кылмыштуу ишин айыптаган наристени көрүп, лирикалык каарман «Өмүрүмдө биринчи жолу денемди ушундай укмуш ызалык тээп, алиге ушунчалык сезип көрбөгөн ажайып сулуу дүйнөнүн ыйык байлыгы үчүн күрөшкө чыккаңы» өзүн-өзү сүрөгөнү менен чыгарма да аяктайт. Сөз жок, бул жакшы идея. Жаш автор идеяны образдар аркылуу ачып берүүгө кыйла эле аракеттенген. Карагайчынын уулунун образы эсте каларлык түзүлгөнүн айтуу менен бирге лирикалык каармандын образы бир аз

үстүртөн сүрөттөлүп калганын да айта кетүүгө тийишпиз. Башка бир кемчилик — автордун тили жарды: чыгармада «кыргызчалаткан» сөздөр кездешет. Биринчи эле сөз тизмектерин окуп көрөлү. «Быйылкы отпускамды айылда курбумдун чакыруусу менен жайлоодо болуп өткөрүүнү чечтим. Ал чабандык кесипте болгондуктан, жайдыр-кыштыр көпчүлүк өмүрүн тоо арасында, түркүн ат коюлган өрөөн, өтөктөрдө жүрчү. Бул жылы «Балыкты сууну» жайламак. Эс алуу бактыма ушул жайлоо туш келиптир.» Биздин оюбузча, ушундай орусчадан которулгансыган сөз тизмектери, кээде бүтүндөй сүйлөмдөр, кыскасы, китептик таасир жаштардын чыгармачылыгында бир кыйла эле бар. Маселен ушул жыйнакка кирген Р. Рыскелдинованын «25-маршрутунда», Б. Сартовдун «Кызыл өрүк» фантастикалык аңгемесинде, жөндөмдүү аңгемечи А. Саспаевдин 1973-жылы «Ала-Тоого» жарыяланган эки аңгемесинде, жаш автор Ж. Шаршеевдин кай бир аңгемелеринде («Катаал операция», «Кыргызстан» — 1972) ушундай көрүнүш байкалат.

Жаш автор К. Бектенованын «Чаарчыгы» менен Т. Батыркуловдун «Балапандуу кекилик» аттуу аңгемеси («Тоо чымчык». Аңгемелер. «Кыргызстан», 1973.) сюжеттик-композициялык курулушу жагынан бири-биринен анчейин айырмаланбайт. К. Бектенова машинада бараткан жаштар чаарчыгына имерчиктеген эликти атмакчы болгон кишиге — «Сиздин ушундай жаңы төрөлгөн небереңизди бирөө ушинтсе, кантер элеңиз?» деп, аттырбай койгонун жазат. Т. Батыркуловдун «Балапандуу кекилигинде» да ушундай. Лирикалык каарман жайдын бир күнүндө ууга чыгат, эртеден кечке жүрсө да жолу болбойт. Кайтып келе жатып бир үйүр кекиликти көрөт да, дароо эле эне кекиликти кароолго алат. Анан балдарын коргоп калууга эне кекиликтин жан далбастап аракеттенгенин көрүп, каарман булардын абалын өз үй-бүлөсүнө салыштырат, акырында, эгер ок чыгарса чеки иш жасай турганын сезет. Ошентип, эки аңгемеде тең психологиялык предметтик параллель коюлат. Ырас, мындай ыкма каармандын ошол учурдагы абалын, психикалык процесстерди терең деп көрсөтүүгө шарт түзөр эле, бирок авторлор андан пайдалана алышкан эмес да, сырткы салыштыруу менен гана чектелишкен.

«Жалбыз жытындагы» мыкты аңгемелердин бири катары Ж. Шаршеевдин «Бир үзүм нанын» көрсөтүү зарыл. Чыгарманын көркөмдүк компоненттерин өз ара байланыштырып жана кыймылга келтирип турган негизги өзөк ой: «бир сындырым нан — бул өмүр, кубаныч, таалай» —

автордун концепциясы ушул. «Бир сындырым нан» — бул жазуучу үчүн социалдык кубулуштарды жана каармандын нравалык дүйнөсүн баалоонун эстетикалык ченеми. Айтор, Ж. Шаршеевдин анҗемеси Ч. Айтматовдун Толгонайынын «Нан өлбөйт экен го... Турмуш да, эмгек да өлбөйт тура» деген сөздөрү туюндурган гуманисттик пафостуу, же болбосо дагы бир мисалы, Р. Чхеидзенин жалпы журтка белгилүү «Солдаттын атасы» фильминдеги чууддаган октурго карабастан, колуна жүзүм кармап, дүйнөнүн жыргалын ошондон көргөн Махарашвилинин жаркын образын эске салат. Бул жерде түздөн-түз тууроо же окшоштук деп айтууга болбос, аның үстүнө жацыдан гана изденүү жолуна түшкөн автордун анҗемесин жалпы Элдин жактыруусуна ээ болгон тиги чыгармалар менен бир катарга коёлу деген пистибиз да жок, кеп — мурда жаралган мыкты көркөмдүк салттарды чыгармачылык менен үйрөнүп жаш автордун жеке көрүнүштөн көркөм жалпылоого өз алдынча барганында. Ырас, анҗеменин жалпы деңгээлинен кээ бир жекече эпизоддорго келгенде, батылдык сцена үстүрт жазылып калганы байкалат. Мунун себеби автордун чыныгы согушту башынан өткөрбөй, ал жөнүндөгү түшүнүктү башка булактардан (маселен, адабият, кино, оозеки баян) алганына байланыштуу го. Ж. Шаршеевдин 1972-жылы жарык көргөн «Катаал операция» жыйнагындагы бир катар анҗемелеринин идеялык-көркөмдүк сапаты талапка жооп берерлик. Өзгөчө, нравалык-этикалык проблемаларды көтөргөн «Абийир соту», жаш адамдын мүнөзүнүн калыптана баштаганын көрсөткөн «Ата-бала» ушундай анҗемелерден. Автордун жаш жумушчунун психологиясына көңүл буруп калганы колдоого арзыйт.

Биздин баамыбызда, жаш жазуучулар К. Жусубалиев, К. Жусупов, Ж. Шаршеевдердин стилдик изденүүлөрү бир багытта бараткансыйт. Биз мындай бүтүмдү К. Жусубалиевдин «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестин, каармандын ички дүйнөсүндөгү кубулуштарды бир кыйла так психологиялык анализден өткөргөн «Тоого жаз кеч келет» анҗемесин, К. Жусуповдун «Жүрөгүм менин тоолордо», Ж. Шаршеевдин «Катаал операция» аттуу повесттер жана анҗемелер жыйнактарын зор кунт коюп, сын көз караш менен окугандан улам айтып жатабыз. Талаш жок, азыр жазуучуларыбыз улуттук адабиятыбыздын кыртышында жаралган жогорку идеялык-эстетикалык баалуулугу бар чыгармалар, аны менен чектелбей, бүткүл союздук, дүйнөлүк адабият менен иши болуп отурат. Аталган авторлор көбүнчө баяндоонун диалогдук принцибинде жа-

зып жатышат. Ырас, бир топ ийгиликтери бар. Бирок, биздин айтар каалообуз башка — жазуунун техникасына эле кызыкпай, ички маани-мазмунду, подтексти ажырата, түшүнө билишсе. Андай болгондо К. Жусуповдун аңгемелеринде (биз буларга кийинчерээк өзүнчө токтолобуз) кургак салтанаттуулук азыраак болор беле, үчөөнүн тең чыгармаларында окуянын өнүгүшү логикалуу болуп, авторлор жарамсыз локализациядан — каармандардын кыймыл-аракети менен сезим-ойлорунун чектелген абалда сүрөттөлүшүнөн кутулушмак. Ырас, К. Жусубалиев менен Ж. Шаршеев кыргыз прозасындагы башка бир кемчиликтен — сюжетке тиешесиз болгон артыкбаш окуяларды киргизүүдөн, караманча баяндамачылыктан белгилүү деңгээлде арылышканын белгилей кетүү керек.

Бакай Сексенбаевдин «Күлүк алыска чуркайт» аңгемесиндеги бир катар сюжеттик мотивдер Ч. Айтматовдун «Жаныбарым, Гүлсарым» повестине үндөшүп турат. Бекташ менен Көк кашканын тагдыр жолу көп жагынан Танабай менен Гүлсары жоргонун тагдыр-тарыхын эске салат. Биз бул эки чыгарманы бир катарга коюп жаткан жеribиз жок. Реалисттик баяндоонун кан-жолунда баратkан Ч. Айтматовдун чыгармасындагы Танабай менен Гүлсарынын «өз ара мамилелеринин» тарыхы — бул, согуштан кийинки жылдардагы катаал турмуштун көркөм синтези экенин окурман жакшы билет. Б. Сексенбаев да Бекташтын конкреттүү образын түзүүгө бир кыйла далалаттанган, бирок аңгемеде окуя сүрөттөөчүлүк психологиялык анализге караганда басымдуу. Башка бир факт. Жазуучу Качкынбай Осмоналиев өзүнүн бүткүл ышкысын Карагердин күлүктүгүн көрсөтүүгө жумшаса да, биз аңгемеден бар болгону байгеге чуркаган «күлүк» менен байге албай калганына кейиген саяпкерди көрүп жатабыз (К. Осмоналиев, Күлүк. Аңгемелер. «Кыргызстан», 1973). Жазуучунун «Иш үстүндө», «Күчүк, «Көзөл» сыяктуу аңгемелеринде да турмуш-тиричиликтин майда көрүнүштөрү тизмектелгени болбосо, проблемалуу ойду, көңүл бурарлык көркөм идеяны жолуктуруш кыйын. Анан калса, авторго сөз менен иштөө маданияты жетишпегенсийт. Аңгемелеринде орус, өзбек сөздөрү арбын, бирок, түз эле айтып коёлу — көпчүлүгү өз маанисинен, түспөлүнөн ажырап калган. Бир-эки мисал келтирели: «Ушул убакыттын баарында дудук болбогон соң сөзсүз сүйлөшүштү», «загзилешкин» — автордун сөзү. «Подаждите... пожалуста!», «прёмник», «опут» — бул жаш адамдардын сөзү («Күчүк» аңгемесинен). Ал эми «Токтогул» аңгемесиндеги (чынында аңгеме деп айтууга болбойт, себеби автор Алымкул

төкмөнүн айтуусун, эч өзгөртүүсүз эле кагазга түшүрүп койгон) жарымы кыргызча, жарымы өзбекче сөз тизмектеринин ичинен бирөөсүн алалы: «— Молдо Тойчу акам поблап-поблап йибергенде... тамырларыңа зырпылдатып йибарады!» (69-бет). Деги, ошол тилдин лексикасын жакшы билбегенден кийин сүйлөөнүн, баарынан өкүнүчтүүсү, көркөм чыгармага бузулган калыбында киргизүүнүн зарылчылыгы канча? Бул бир гана К. Осмоналиевге тийиштүү болсо жарасы жеңил деңизчи. Же казакчага, же кыргызчага окшобогон, же болбосо грамматикалык сыпатынан айрылган орус сөздөрүн жайнатып салган авторлор азбы? Айтор, ушул маселени да ойлонуштуруп көрүү керек.

Акыркы он жылда адабиятыбызда (жалпы эле союздук адабий процессте) Ата Мекендик согуш темасын иштеп чыгуу тенденциясы күчөдү. Бул багытта айрыкча проза активдүүлүгүн көрсөтүп жатат. Чыныгы адабий окуя болуп калган роман, повесттерден айтпаган күндө да, аңгеме жанрында көптөгөн сапаттуу чыгармалардын жаралганы белгилүү. Маселен, негизинен орус деревнясынын турмушун, табиятты өтө лирикалуу сүрөттөп жүргөн Е. Носовдун согуш темасында жазылган эки аңгемесин эле алып көрөлүчү. Бул жазуучунун «Жеңиштин кызыл шарабы», «Шопен, экинчи номерлүү соната» аңгемелери адабий сында жогору бааланды. Аталышы эле айтып тургандай, биринчисинде кызыл шарап, экинчисинде Шопендин сонатасы согуш мезгилинин бүткүл драматизми менен героикасын көрсөтүүнүн, каармандардын реалдуу мүнөздөрүн ачуунун каражаты болуп берген. Муну менен, Е. Носов аңгеме жанрынын алгалаган кыймылын көрбөгөндөргө ишенимдүү аргументтер менен татыктуу жооп берди.

«Жалбыз жытына» да тылдагы турмушту, элибиздин патриоттук иштерин чагылдырууга арналган төрт аңгеме кирген. Алар өйдөжакта сөз болгон Ж. Шаршеевдин «Бир үзүм наны», Т. Мияшевдин «Кожо кыз», Ш. Келгенбаевдин «Ак из», А. Абакировдун «Өмүр үзүмү» аңгемелери. Мындан көрүнүп тургандай, жаштардын прозасында ачык байкалган согуш тематикасына кызыгуу аңгеме жанрынан деле байкалат. А. Абакировдун аңгемесиндеги окуялар бир кыйла курч, драматизмдүү. Тылдын турмушу, жаш балдардын патриоттук сезимдери, учурду туура аңдап-билүүсү ишенимдүү сүрөттөлгөн. Бакандын образы эсте каларлык. Т. Мияшевдин чыгармасында сентименталдуулуктун айрым белгилери менен бирге чиеленишкен окуя, ага жараша мүнөздөрдү ачуунун аракети бар. А. Абакиров менен Т. Мияшевдин ушул аңгемелеринде, Б. Кубат-

бековдун «Мен суктанган адамдарында», Ж. Мамбеталиевдин «Карагайчынын уулунда» кандайдыр жалпылык байкалат — буларда жаш балдардын кабылдоосу аркылуу окуя сүрөттөө (көбүнчө биринчи жактан»), турмуш көрүнүштөрүн, чөндордун өз ара мамилелерин, жамандык жана жакшылыкты алардын көз карашы менен берүү бар. Ушул көрүнүштүн өзү жаш авторлор Д. Казакбаевдин «Эне менен бала», А. Айдыралиевдин «Эстен кетпейт», А. Камаловдун «Биз атасыз өскөнбүз», Н. Атамкуловдун «Кара жаак» аңгемелеринде тике же кыйыр түрдө, негизги же көмөкчү милдет аткарып, ачык көрүнөт (бул аңгемелер аталган авторлордун 1972—1973-жылдары «Мектеп» басмасынан чыккан өзүнчө жыйнакчаларына кирген.) Албетте, бул авторлорду түпкүлүгүндө турмуштун өзү толкундаткандыр, бирок аны көркөм ой жүгүртүүдөн өткөрүп, эстетикалык принциптерди табууда белгилүү даражада Ч. Айтматовдун чыгармачылык тажрыйбасынын жагымдуу таасири барбы деп ойлойбуз. Ч. Айтматовдун чыгармачылык таасирин бир сөз менен айтып тим калуу ишти алга жылдыргандыкка жатпайт. Сөз таасир маселесин тактоо, конкреттештирүү жөнүндө баратат.

Таасир маселесин, адабий өтмө-катыштыкты таптаза сырткы белгилерден (тексттик, образдык окшоштуктардан же психологиялык үндөштүктөрдөн) издөө советтик адабият илими үчүн кечээки иш болуп калганы белгилүү. Ошондуктан маселени методологиялык жактан туура чечүү үчүн оболу изилдөө предметинин, сөз чеберлеринин чыгармачылык максаттарынын жалпылыгына, идеялык-эстетикалык принциптердин бирдейлигине же жакындыгына көңүл бөлүү зарыл деген пикир кийинки кезде көбүрөөк айтылчу болду. Ушул көз караштa алганда Ч. Айтматов сүрөттөгөн турмуш кыргыз прозасында мурдатан эле ишсүрөттөгөн турмуш кыргыз прозасында мурдатан эле иштелип келгени жана мындан ары да улантылышка ээ болору талашсыз чындык. Ал эми жазуучунун ошол белгилүүдөй болуп көрүнгөн турмушту образдуу чагылтуудагы жекече мамилеси, эстетикалык көрө билүүсү жана адабий салттарды өздөштүрүүсү жаңыча болду. Сөзсүз ар кандай жаңы көрүнүш, эгер прогрессивдүү болсо, адабиятта жандануу пайда кылат. Мына ушул жандануу, таасир процессинде бир гана оң көрүнүштөр жаралбастан, жармачтар да өзүн көрсөтөт. Деги, халтура адабияттын өзү менен бирге пайда болгон деген пикирде чындыктын үлүшү бардай. Дегеним, биздин прозада (аңгемеден романдарга чейин) Ч. Айтматовдун тигил же бул чыгармасынын — «Жамийланын», «Бетме-беттин», «Саманчынын жолунун», «Жаныбарым, Гүлсарынын», «Ак кеменин» тегерегинде

«калкып» жүргөн чыгармалар арбын эле жаралып жатат. Айтылган сөз «Жалбыз жытына» кирген бир катар аңгемелерге да таандык. Түз эле айтуу керек — көтөргөн проблематикасы, чечилиши, негизгисин айтканда, сапаты жагынан мындай чыгармалар айтматовдук чыгармалардын деңгээлине жакындай алдыбы, жокпу? Тилекке каршы, адабий тажрыйба буга тескери жооп берет. Кеп, мурда жетишилген идеялык-эстетикалык бийиктиктин тегерегинде кайталоо, токтоп калуу абалында турбастан, ошол бийиктикти тереңдетүү, жаңы чектерге чыгуу, чыгармаларга коюлуучу талаптарды, критерийлерди жогорулатуу жөнүндө жүрүп жатат. Бул басма кызматкерлеринин да, көркөм сөз чеберлеринин да граждандык милдети.

Бышып жетилген дагы бир маселе бар. Акыркы жылдары адабиятчылар менен сынчылар улуттук адабияттардын «теңелүүсү», адабияттын «ылдамдатылган өнүгүшү» тууралуу теориялык жоболорду айтып жүрүшөт. Айрыкча адабий өнүгүштүн азыркы этабы үчүн өнүккөн адабияттардын гана таасири жөнүндө эмес, кенже адабияттардын да башка улуттук адабияттарга, ал турсун өнүккөн адабияттарга тийгизген таасирин изилдөө маселеси күн тартибине коюлганы маанилүү болуп турат. Айталы, 60-жылдары бүткүл союздук адабий процесске жаңылык киргизген эстетикалык кубулуштардан өзгөчө белгилене турганы мына булар эмеспи: Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы, азыркы прибалтика (айрыкча, литов) романы, кенже жазма адабияттардагы роман жанрынын дүркүрөп өнүгүшү, чакан элдердеги поэзиянын жетишкендиктери. Белгилүү сынчы Л. Якименко Ч. Айтматовдун тажрыйбасы бир гана Орто Азия адабиятына эмес, «личносттук» башталыштын, лирикалык повесттин, «исповедальный» романдын калыптануусунда көптөгөн советтик адабияттарга, биринчи кезекте орус адабиятына, кеңирээк алганда, дүйнөлүк адабиятка да таасир тийгизип жаткандыгын жазат.[1] Баса, «Орто Азия жана Казакстан республикаларынын азыркы прозасы: проблемалар жана өсүш жолдору» деген темада Фрунзеде өткөрүлгөн регионалдык кеңешмеде ГДРден келген адабиятчы Р. Опитц Ч. Айтматовдун чыгармалары азыркы немец адабиятына чоң таасир тийгизип жатканы жөнүндө мазмундуу сүйлөп бербеди беле. Эмне десе болот, жазуу-

---

[1] Якименко Л. На дорогах века. Актуальные вопросы советской литературы. Издательство «Художественная литература», М., 1973, 155-бет.

чунун өзүнүн улуттук адабиятына тийгизген таасирин изилдөө иши болсо али колго алына элек.

Эмки сөз азыркы учур темасында жазылган аңгемелер туурасында болсун. Ушу темадагы кээ бир аңгемелердин идеялык-көркөмдүк дараметине жогору жакта токтолдук эле. Калгандарынын деңгээли кандай болду экен?

Шатман Садыбакасов жөндөмдүү жазуучу катары эчак эле таанылган. Бирок, «Жалбыз жытындагы» анын аңгемесинен («Ар кимибиздин жолубуз бар» деп аталат) окурман кандайдыр жаңы нерсе таба албайт. Чыгармада ооруканалык көнүмүш турмуш, бир палатада жаткан ооруулулардын «күлкүсү», «күндү тосушу», «тоону самагандыктары», акырында Мукаш Кулуевдин кекирейүүчүлүгү жөнүндө баян бар, тилекке каршы, ушулардын баары композициялык-сюжеттик курулушу жагынан бир бүтүндүктү түзө албаган. Биз композицияны көркөм чыгарманын кубулушу деген тар маанидеги аныктаманын чегинде калтырбай, бир кыйла кеңири мааниде, К. Федин айткандай, «идеянын өнүгүш логикасы», ошону менен бирге баяндоонун бардык формаларын, психологиялык анализди бир бүтүндүккө бириктирген, б. а. баяндоонун тоналдуулугун берген нерсе катары карап жатабыз. Тоналдуулук болсо көп жагынан «азбы-көпбү чыгармага катышып, аны менен бирге жашаган баяндоочунун өзүнүн образына байланыштуу» (Ю Суровцев). Дал ушул кемчилик Ш. Абдырамановдун «Ак жүрөк адамдар» жыйнагына («Кыргызстан», 1973) топтоштурулган бир катар аңгемелерине мүнөздүү. Ырас, жазуучунун «Буркан», «Чокондун ыйлагысы келет», «Мады» сыяктуу аңгемелеринин көркөмдүк сапаты азыркы окурмандын талабына жооп бере алат, бирок, булардын деле, кенже формада жазылган башка чыгармалары сыяктуу эле, бир нерсе — «бактылуу аякталыш» көлдөлөң туруп алат. Ал эми «Темирбай тукумунун баяны» аңгемесинин материалы бери алганда трилогия жазганга жетмек. Төрт муундун өкүлдөрүнүн тагдырын өз ыраттуулугунда бир аңгемеге батырып сүрөттөө оңой-олтоң иш эместир! Бир кездеги «жалгыз аттуу, жалгыз тондуу» бечара Темирбайдын тукуму азыркы күндө илимдин доктору болуп, Европаны аралап илимий доклад жасап жүргөнү менен аңгеме аяктайт. Жазуучу Темирбай тукумунун «көгөргөнүн» көрсөтөм деген жалган пафоско берилип, караманча эпигондуктун туткунунда калган. Чыгармада бир да психологиялык момент жок. Тилдик мүчүлүштөр арбын. Жок, турмуштун көп кырдуулугун көрсөтүү аракетине, сөздүн нукура маанисиндеги көркөм синтезге эч ким каршы эмес, биз сюжетти кур бекер чоюуга, окуялар-

ды кургак тизмектей берүүгө каршыбыз. Көптөгөн китептерде реалисттик менен жазылган дурус чыгарманын жанынан көркөмдүгү деги эле анын деңгээлине жакындабаган, кургак фактыларды гана тизмектеген экинчиси орун ала берет. Калыбы, авторлор өздөрүнө дайыма эле бирдей талапты коё бербейт көрүнөт. Анын үстүнө басмалар да чыгармаларды ирген алуудагы көркөмдүк ченемдерди жаңылай албай жатышат окшойт.

Башка бир маселе — жанрдын структурасындагы өзгөрүүлөр, чектеринин чаржайыт тартышы. Бул бир эле бизде байкалып жаткан жок — «Литературная газетадагы» талкууда да, андан мурдараак, 1967-жылы «Вопросы литературы» журналынын «тегерек столунда» аңгеме жанрынын абалын талкуулоого арналган жолугушууда да талашка түштү. Коңшу турган өзбек адабиятына эле кайрылып көрөлү. Мында кийинки мезгилде хикоя (аңгеме) жанры тездик менен дифференцияланып жатканын, хикоя менен повесттин ортосунда «кисса» деп аталган өз алдынча жанрдын пайда болгонун өзбек адабиятчы, сынчылары С. Мирвалиев менен М. Кочжанов белгилеп жүрүшөт. Албетте, бул адабиятчылардын көз карашына каршы тургандар да болбой койгон жок. Ошентип, аңгеме деп аталганы менен повесттик, романдык мазмунду берген чыгармалар жарык көрүп жатыптыр. А бизде болсо, чынын айтуу керек, айрым аңгемелерде ырасында эле ушул жанрлардын табиятына ылайык келген материал алынат, бирок аны повесттик, романдык мазмун менен каныктыруунун ордуна, кургак баяндамачылыктын чегинен чыгара алышпайт. Мунун тескерисинче, мыкты үлгүлөрү классикалык адабияттан белгилүү болгондой эпикалык жанрлардын новеллизацияланышын азыркы кыргыз прозасынан деле байкаларын көңүлгө алуу керек. Ойду конкреттештирип айтсак, кыргыз романистикасынын азыркы тажрыйбасында байкалып жаткан сюжетти куру бекер чоюунун, көлөмдүүлүккө кызыгуунун эсебинен «монументалдуулука», сериялар, көп китеп жазууга умтулуу тенденциясын башын аччудай. Ушундан келип чыкчу бир ой — бизде ар бир жанрдын поэтикасын, бир жанр менен экинчисинин өз ара аракеттешүүсүн изилдеген эмгектер жок. Эгер ушул маселеге жетиштүү көңүл бурулса прозабыздын жалпы картинасын аныктоо иши ар бир жанрдык кубулуштарды жалпылоонун эсебинен белгилүү деңгээлде оңойлукка турмак.

Жаш авторлор Ш. Келгенбаевдин «Ак из» жана жөндөмдүү жаш аңгемечи К. Акматовдун «Ак жарык» аңге-

мелеринде чоңоюп, үйлүү-жайлуу болуп алгандан кийин ата-энесин таштап, шаарга кетип калышкан жаштарга карата кары кишилердин нааразылыгын билдирген мотив бар. Ырас, ал сюжеттин өзөгүн түзүп турбаганы менен, башка жагынан алып караганда, биздин оюбузча, мындай бир кубулуш менен үндөшүп турат. 60-жылдардагы совет (айрыкча, орус) прозасында өзүнчө тематикалык-стилдик агым катары белгиленген «деревенская проза» жаштардын көпчүлүгү шаарга бет алып жатканын, айылкыштактарда болсо өндүрүш негизинен улгайып калган кишилердин колунда калганын көрсөтүүгө бир кыйла аракет кылганын айта кетүүгө болот. Бул тенденциянын социалдык-экономикалык себептери жөнүндө «Вопросы литературы» журналынын беттеринде жүрүп жаткан «Социологический аспект современной советской прозы» деген талкуунун жүрүшүндө ар түрдүү көз караштар айтылды. Биздин айталы дегенибиз, коомдук өнүгүүнүн азыркы этабы үчүн мүнөздүү болгон көрүнүшкө чыныгы маанисин түшүнүү менен өтө кылдат мамиле жасоо керек. Анын үстүнө, аталган аңгемелердеги дагы бир кемчилик — каармандардын иш-аракети, башкалар менен мамилелери көбүнчө сырткы белгилер аркылуу көрсөтүлөт, албетте, бүгүнкү күнгө ылайыкташтырылат деңизчи. Ал эми алардын аң-сезиминдеги, ой жүгүртүү маданиятындагы өзгөрүүлөрдү байкаш кыйын. А турмушта болсо экинчи көрүнүштү — баарынан мурда, жаңы адамдын психологиясынын, ойлоосунун өзгөргөнүн көрөбүз. Мына ушуну андап-билбөө айыл-кыштак турмушун чагылдырган көптөгөн чыгармаларга мүнөздүү кемчилик.

Акыркы жылдары «камерно-бытовая проза» деген термин көп колдонула баштады. Адатта, турмуш-тиричиликтин тар чөйрөсүн сүрөттөгөн, чоңураак социалдык проблематикасы жок чыгармаларды ушундай аташат. Бул жөнүндө Фрунзеде болуп өткөн проза боюнча регионалдык кеңешмеде сын пикирлердин көбүрөөк айтылганы маалым. Эмне десек, жалпы союздук прозада байкалган бул «илдет», бизде да болбой койчу беле. Конкреттүү фактыларга кайрылалы.

Медетбек Сейталиевдин «Кайнене» аңгемесинде квартира алуунун «тарыхы» баяндалат. Чынын айтсак, ушу квартира алганга чейинки «түйшүктүү турмушту» көрсөтүү кыргыз повесттери менен аңгемелеринде штамп болуп калды окшойт. М. Сейталиев ушул штамп менен барат (жаңыдан баш кошушкан эки жаш, болгондо да интеллигент, анан квартира чатагы башталат, аны көбүнчө гереоиня баштайт — ал адатта, романтик катары көрүнөт),

бирок көркөмдүк жагынан акталбаса да, маанилүү бир мотив — эсепчил кайненеинин аң-сезимиңде мещандыктын белгилери сакталып калганын киргизет. А жалпысынан алганда, автор турмуштук майда көрүнүштү ошол калыбында аңгемеге айландырып койгон. Ошондуктан чыгармада кандайдыр көркөм идея, толук кандуу образ, мүнөздөрдүн ачылышы, идеялык-көркөмдүк бүтүндүк бар деп айта алабыз. Ушул эле сөздөрдү Калкабай Турсалиевдин карандай кургак патетика менен жазылган «Өчпөс өмүрүнө» карата багыттоого туура келет. Коомдук проблематиканын, чыныгы көркөм идеянын, чыгармачыл айкын максаттын жоктугун А. Токтакуновдун «Жигит бедели» («Кыргызстан» басмасы, 1972), Т. Батыркуловдун «Тоо чымчык» жыйнактарынан да көрөбүз. Биринчисинде, мейли повесть, мейли аңгемелер болсун, сюжет бүтүндөй схемалуу, жасалма курулса, Т. Батыркулов (өйдө жакта сөз болгон «Балапандуу кекилик» аңгемесин эске албаганда) көргөнүн көргөндөй, билгенин билгендей жаза берет. Антпесе, болгону жүз беттен турган, көлөмү алакандай китепчеге отуз эки аңгеме каяктан батып кетсин! Бул аңгеме сөрөйлөрдө тиричиликтин майда-чүйдө көрүнүштөрү тизмектелет, окуучуга эчактан белгилүү, ал тургай баналдуу болуп калган чындыктар жаңылык катары сунуш кылынат. Кепти түз айткандан баасы кемибейт — көркөм чыгармачылыкка ушундай мамиле жасоо, колго алгыс полуфабрикаттарды окурманга сунуш кылуу аңгеменин кадырын кетирет, кенже прозанын мүмкүнчүлүктөрүнө ишенбөөчүлүктү пайда кылат. Аты аталган үч автордун «аңгемелери» «мен деле аңгеме жазып көрөйүнчү» деген бет алды тажрыйбачылыктын айкын күбөсү. Дагы бир ирет айталы, басмаларда идеялык-көркөмдүк критерийлерди төмөндөтүүгө эч убакта жол бербөө керек.

Сөз турмуш-тиричиликтин кандайча чагылдырылып жатканы тууралу башталып калган соң, бир талаш маселеге кайрылбай кетүүгө болбос.

Жаш прозачы Мурза Гапаровдун аңгемелери, «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Кыштакча» повести (№ 1, 1973) жөнүндө эки башка пикирлер айтыла баштады. Жазуучунун бир катар аңгемелерине адабиятчы К. Абдылдабеков, биздин оюбузча, негизинен объективдүү баа берген эле. (Аңгеменин каармаңы — замандашыбыз. «Ленинчил жаш» газетасы, 24-апрель, 1973). Макалада жазуучунун ийгиликтери да, кемчил жактары да көрсөтүлгөн. Көп өтпөй «Советтик Кыргызстан» газетасына (6-август, 1973) Б. Сексенбаевдин «Биздин күндүн каармандары ушундайбы?» деген репликасы жарыяланды. Чындыкты айтуу ке-

рек — Б. Сексенбаевдин пикирлери методологиялык жактан калпыс. Эгер анын логикасын жетекчиликке алсак, советтик адабият бир түстүү эстетикалык кубулуштардын суммасы болуп калар эле. Тескерисинче, бир гана чыгармачыл методду карманган көп улуттуу совет адабиятынын эстетикалык байлыгы кубулуштардын көп түрдүүлүгү, адабий-стилдик агымдардын жыштыгы менен өзгөчөлөнүп турганы белгилүү.

Б. Сексенбаев алдын ала жалган тезисти коюп алгандыктан М. Гапаровдун аңгемелерин туура эмес интерпретациялайт (тезис туура эмес болгондон кийин, аргументтери каяктан туура болсун,— логиканын закону ушундай эмеспи). Диалог куруу жагынан ийгиликке жетпегени менен жаш адамдын мүнөзүнүн калыптанышын реалдуу көрсөткөн «Турналар жазда келишет», психологиялык ассоцияларга бай «Жылына эки ирет гүлдөгөн алмалар», «Наташанын биринчи балы», «Газала» аңгемелерине кеңири токтолбой эле коёлу (ырас, буларда диалектилик сөздөрдүн арбындыгын, кээ бир артыкбаш эпизоддордун бар экенин, ал эми «Бегарстан тайчиси» элдик сюжетти кайталоодон ары узай албаганын кемчилик деп эсептөө керек), деги, «М. Гапаровдун издегени турмуштун көлөкө жагы болуп калганбы?» деп, Б. Сексенбаев чийип салган «Кара-Көлдүн кыздары», «Унутулган сокмо жол» чынында эле ошондойбу же андай эмеспи — ушул маселеге өзүбүздүн көз карашыбызды билдирүүгө туура келет. Эмне, «турмушунан бузулган, үй-жайынан безген, жаңыдан жаа бою качкан каармандар» (Б. Сексенбаевдин аныктамасы) бүгүнкү күндө жок бекен, аларды көркөм чыгармада көрсөтүүгө тыюу салыныптырбы? Тилекке каршы, коомубуздун алгалаган кыймылына кедерги болгон андай «каармандар» аз санда болсо да арабызда жашап жатат. Кеп ошол типтеги каармандарга жазуучу кандай мамиле жасаганында го. Б. Сексенбаев автордун чыгармадагы жекече позициясына, дүйнөнү өз алдынча эстетикалык көрө билүүсүнө көңүл бөлбөй эле, М. Гапаровду мезгил агымынан артта калган каармандардын турмушун көрсөткөн деген маанинде сындайт. Кыргыз аңгемесинин эволюциясын изилдеген адабиятчы Б. Кебекова да М. Гапаровдун «Турналар жазда келишет», «Карача торгой» («Газала») аңгемелеринин идеялык-көркөмдүк сапатын туура баалап келип, «Кара-Көлдүн каздарындагы» автордук позицияны так ажырата албастан, аңгемени бир жактуу, Б. Сексенбаев карагандай критерий менен карап койгон[1].

[1] Кебекова Б. Кыргыз аңгеме жанрынын өсүш жолдору. «Илим» басмасы, Фрунзе, 1967, 142-бет.

Чындыгында «Кара-Көлдүн каздарын» кунт коюп окуган эстетикалык табити дурус тарбияланган ар бир окуучу мына буларды байкай алат. Башкы каарман Каромшо өзүнүн алдында бийик максаты жок, көнүмүш болуп калган бечара турмуштан чыга албаган киши. Ал түзүлгөн кырдаалды байкап, ага активдүү күч-аракеттерди жумшай албайт, анте турган эрки да жок, кыскасы, өз тагдырына жетелетип алган. Каромшонун күнүмдүк турмушун сырттан гана баяндап жаткандай көрүнгөн менен, жакшыраак байкаштырсак, жазуучунун ушул манерасында терең гумандуу мотив бар экени даана көрүнөт. Кеп, М. Гапаровдун тагдырдын буйругуна моюн сунган мажүрөө адамдын ички дүйнөсүнүн жардылыгын ачып бергенинде болуп жатпайбы! Жок, М. Гапаров Каромшонун турмушун көкөлөтүп мактап жаткан жери жок, кайра андай абалдан суурулуп чыгуу керек деген ойду айтып жатат.

Дал ушундай көрүнүштүн эстон новеллистикасында бар экенин сынчы Х. Пухвал «Взгляд на современную эстонскую прозу малых форм» аттуу макаласында айтат («Дружба народов», № 3, 1972). Эки аңгемелер жыйнагынын автору болгон Арво Волтонду «карапайым адамдардын жарчысы («Певец маленьких людей) деп атаса да болот» деп жазат сынчы.

«Унутулган сокмо жолдо» поезддин келишин күтүп, разъезде отурган Самат шаарга окууга өткөнүнө бир жыл болуп-болбой «этеги тар кыска ак көйнөк кийген, чачын торгойдун таажысындай чокчойтуп туруп алган, балтыры жылаңач» Тазагүлдүн обу жок шайкелендигин көрүп, бүткөн бою дүркүрөйт, андан көңүл калат. Ушул момент тууралуу Б. Сексенбаевдин пикири мындай: «Аңгеменин каарманы көлөкөдө туруп алып Тазагүлдү айыптайт. Эскини эңсеп, өткөндү көксөгөн Самат да окумуштуунун (К. Абдылдабековдун — А. Э.) мактаган каарманы, замандашы». Эмне демекчибиз, айылдык турмуштан алыстап, маданий деңгээли жагынан интеллигенцияга карандай албаган, «өсүштү» жалаң сырткы турпатын жакшыртуудан көргөн, б. а. «эл катары кийинген» кыздын аң-сезиминде мещанчылыктын пайда боло баштаганын баамдаган Самат ушинтип «эскини эңсеп, өткөндү көксөгөн» каарман болуп чыга келди.

Жыйынтыктап айтканда, М. Гапаровдун аңгемелери чындыкты жымсалдап, каармандарынын сөзү менен иши кургак салтанаттуулуктан ары үзай албаган, же конфликттерди схемалуу чечкен чыгармалардан олуттуу айырмаланып турат. Тилекке каршы, «Кыштакча» повестинде

жазуучу турмуш көрүнүштөрүн жалпылаштырууда аңгемелериндегидей ийгиликке жетише алган эмес — одонороок айтканда, «ак паровоз бир нече боппоз, көрксүз вагондорду» каякка сүйрөп кетерин билбей, кайра алар менен бирге туруп калды. Мындай чечилиш социалдык пафостун бышып жетилбей калгандыгы, жалпылоо мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендиги, психологиялык мотивировкалардын бошондугу менен түшүндүрүлөт.

Айтылгандардан төмөнкүдөй бүтүм чыгарууга болот. М. Гапаров өз алдынча изденүү түйшүгүн башынан өткөрүп жаткан жазуучу. Анын чыгармачылыгына кылдаттык менен көз салып туруу керек, б. а. ийгиликтери менен кемчиликтерин абсолютташтырууга жарабайт. Ал эми турмуш-тиричилик көрүнүштөрүн, «карапайым адамдын» турмушун сүрөттөөдөн чочулабай койсо да болот. Кеп андай чөйрөдөн жазуучу социалдык өзгөрүүлөрдү, жаңылыктарды көрө алдыбы, жокпу-ошондо. Мындай мамиленин жакшы үлгүсүн «деревенская прозанын» белгилүү өкүлдөрү, маселен, биз өзүбүз окуган чыгармалардан айтсак, С. Крутилиндин «Липяги» романы, Г. Матевосяндын повесть, аңгемелери көрсөтүп турат. Анан көңүлгө алчу бир нерсе — ошо «деревенская прозанын» белгилүү өкүлдөрүнүн (айталы, Ф. Абрамовдун, В. Беловдун, В. Распутиндин, В. Астафьевдин) чыгармалары адабий сында аябай талашка түшкөн. Армян сынчысы С. Агабабяндын айтымына караганда Грант Матевосяндын «Биз, биздин тоолорубуз» повести адегенде өз республикасында эч бир оозго алынбай, ал турсун, азыркы цивилизациядан оолак калган Цмакут «автономиялык мамлекетин» сүрөттөгөн деп катуу сынга алынган экен. А борбордук басма сөздө болсо повесть жалпы эле советтик прозадагы жакшы көрүнүш катары бааланган[1].

Ырасында эле азыркы проза мещандыктын социалдык жана нравалык тамырларын ачып көрсөтүүгө айрыкча көңүл буруп жатат. «Вопросы литературы» журналы бекер жеринен орус жазуучусу Ю. Трифоновдун акыркы үч повестин талкууга алган жок. Мещанчылык өзүнүн табиятын бүгүнкү турмуштук шарттарга ылайыкташтырып жатпайбы. Аны ашкерелөө учурдун күн тартибинде тур-

---

[1] Агабабян С. Современность и литература. О проблемах армянской поэзии, прозы, критики. Изд. «Советской писатель», М., 1973, стр. 237—242.

ган орчундуу проблемалардын бири. Демек, дагы бир ирет кайталап айтабыз, кеп ошол көрүнүштү жазганында эмес, автордун коомдук позициясы кармана билгенинде. Ушул мааниде белгилүү прозачылар Ж. Мавляновдун «Турмуш», С. Сасыкбаевдин «Күркүрөөлүү жээкте» повесттеринде терс каармандар Калча менен Губаревдин образдары элестүү түзүлгөнү белгилеп кетүүгө арзыйт. Анткеме жаатында болсо бул милдетти сатирачылар дурус аткарып жаткандыгын С. Бөлөкбаев менен М. Турсуналиевдин жаңы аңгемелери күбөлөй алат. Мындай көрүнүштүн жанданып жаткандыгынын негизги себеби — азыркы адабият ар тараптан өнүккөн замандаштын калыптанып процессине өзгөчө көңүл бөлгөндүгүндө.

Сөз учугун кайрадан «Жалбыз жытына» буралы. Жыйнакта сүйүү жөнүндөгү аңгеме, новеллалар жетишерлик эле. Бирок бир да бирөөнөн чыныгы сүйүүнүн кайгысы менен кубанычын, адамдын адамдыгын ачуучу касиеттерин көрө албадык. Адабияттагы нукура сүйүү — бул баарынан мурда адамды ачуу эмеспи. Жамийланы да махабат ачкан.

Өйдө жакта К. Каимовдун «Ак шоокум», Т. Миняшевдин «Кожо кыз» аңгемелеринде да сүйүү бар экенин, тилекке жараша, ал каармандын башка сезим-туюмдары менен жуурулушуп кеткенин, дегинкисинде, сюжет драмалуу курулганын айтып өттүк эле. Роза Рыскелдинованын «25-маршрутунда» сюжет жасалма. Аңгемеде реалдуу мүнөз бар деп айтпай эле коёлу, сырткы турпатынан, сөзүнөн гана «интеллектуалдуу» көрүнгөн Алым бар болгону аялдарды остановкага узатуучу. Муса Мураталиевдин «Кечмелик», Токтош Абдиеваны «Мен да сагындым» новеллалары бири-биринен анчейин айырмаланбайт. Эки аңгемедеги эки кыз тең күйөөгө тие электигине кайгырат. Жактырган жигиттери болсо, сырткы турпаты жагынан «бир мүчөсү кем». Ары ойлонушат, бери ойлонушат, акырында, М. Мураталиевдин героинасы бүкүр жигит менен качып кетет, Т. Абдиеванын каарманы жигитин сагынып калганын айтат. Жашырганда эмне, сентименталдуу моменттерге бай, мындай мазмундагы аңгемелерди көп эле окуп жүрөбүз. Деги, канонго айланган адабий кубулушту ошол калыбында кайталап коюунун кандай зарылчылыгы бар. Ырас, М. Мураталиев новелла жазууга жөндөмү бар экенин көрсөтө калып жүрөт. Анын бир канча аңгеме, новеллалары мезгилдүү басма сөздө жарыяланды. Масселен, 1973-жылы «Ала-Тоо» журналына басылган үч новелласынын бирөөндө («Дөөтү») автор тигил экөөнө караганда кургак сөздүүлүктөн, кайталоодон конкреттүү-

лүккө, мүнөз түзүүгө умтулганы байкалат. Жаш калем Ж. Алыкулов («Күтүлбөгөн кабар») башкасын айтып отурбайлы, аңгеме жазуунун техникасын да өздөштүрө элек экен. К. Акматовду жогоруда сөз болгон аңгемесинин каармаңы дегеле колунан иш келбеген, кандай иш кылары билбеген студент. Ушу жерде К. Акматовдун «Ала-Тоо» журналына (№ 5, 1973) жарыяланган эки аңгемесин («Ала-Тоо кары») сөзгө ала кеткибиз келет. Чын пейилден айталы, аңгемелер автордун көркөм ой жүгүртүүсү бир кыйла жогору экендигин, адабий-эстетикалык тажрыйбасы да өсүп калгандыгын көрсөтүп турат. Сюжеттин ишенимдүү өнүгүшү, баяндоонун баштан аяк жумшак юморго каныкканы, автордун тилинин жетиктиги окурманды эч бир кайдыгер калтырбайт. Өзгөчө, Ой-бай экенин элестүү образы түзүлгөнүн белгилей кетүү зарыл.

Жетишерлик адабий тажрыйбасы бар К. Бектеновдун «Кыз менен кенчи жигити» (Досумдун күлкүсү. Аңгемелер. «Мектеп» басмасы, 1973) иш жүзүндө көркөмдүгү жагынан төмөн бойдон кала берген. Аңгемеден психологиялык моменттер, каармандардын ички уйгу-туйгуларын так ассоциацияланган эпизоддор жок, эски менен жаңы моралдын карама-каршылыгы схемалуу чечилген. А. Тезекбаевдин сатиралык багытты көздөгөн «Акыры үйлөнөм го» аңгемеси да мына ушу контекстте каралууга тийиш. Каармандын (баяндоо биринчи жактан жүрөт) жети досу бар экен, алардын аялдарынын баары тең терс кыялдуу. Ушуларды көрүп, анын чыгарган тыянагы бул болду: «Кызык, деги кимге, кандай кызга үйлөнүүгө болот? Акыры мен да үйлөнөм го...» Аңгемени окуп аргасыздан мындай бүтүмгө келесиң: автор турмуштук фактыларды туура иргей алган эмес, сюжет схемалуу, муну каармандардын ысымы менен аялдарынын кесиби тилдеги сингармонизм закону боюнча алынышы да бекемдей алат («Быржыбайдыкы — врач, Буланбектики — бухгалтер, Дүйшөндүкү — дүкөнчү, Мукаштыкы — мугалим, Боромбайдыкы — повар, Асылбектики — актриса, Карбаластыкы караманча үйдө отурган неме»). Сүйүүнү ушундай мазмунда көрсөткөн аңгемелердин ичинен эки аңгемелер жыйнагынын автору Аман Саспаевдин «Хадизаты» («Ала-Тоо», № 3, 1973) аз да болсо жаңыча мамиле, изденүүсү аркылуу айырмалана алат. Мында сүйүүнүн психологиясы романтикалык планда көрсөтүлөт. Форма жактан изденүү да көңүл бурарлык. Реалдуу окуялар менен каармандын кыялдануулары биримдикти түзө алган. Авторго айтар каалообуз — сүйүү сезимдери жалпы эле личносттук сапаттар менен биким-

дикте, анан чуулгандуу сөздөргө ашкере берилбестен, конкреттүү айкын мааниси менен сүрөттөлсө.

Кыскасы, көпчүлүк аңгемелерден сүйүүдөн башканы ойлобогон куру кыялкеч, пассивдүү каармандарды көрүп жатабыз. Айрымдарында болсо нравалык аспект белгилүү даражада ачылат, бирок социалдык проблемалар менен эриш-аркак байланыштыгы дагы эле жетишсиз көрсөтүлүүдө. Демек, көркөм сөз чеберлеринин милдети — замандаштын бай натурасын ар тараптан ачууда турат.

Б. Кубатбековдун «Мен суктанган адамдар» аңгемесинде жаш балдардын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, айланачөйрөнүн таасири менен мүнөздөрдүн акырындап калыптана баштаганы ишенимдүү мотивировкаланган. Бирок идеал катары алынган каармандар (Акай менен Анар) жаш балдар суктанарлыктай эч иш жасаган жок, а тургак, өз бактылары үчүн да күрөшө алышпайт. Автор ушул линияга көбүрөөк көңүл буруп, каармандардын образын эстетикалык бийиктикке (эстетическая возвышенность) көтөрсө жакшы болмок. Д. Садырбаев да кичинекей кыздын психологиясын жакшы билет, натыйжада сюжет табигый түрдө чыңалып отурат. Биз бул сөздөрдү автордун «Топчу» аңгемесине карата айтып жатабыз.

Макаланын баш жагында азыркы кыргыз аңгемесинде шарттуу формалар, фантастика да жок эмес деген ойду айткан элек. Жаш автор Э. Кудайбергенов («Карт бөрүнүн өлүмү» аңгемеси) каймана түрдө адамдардын мүнөзүн ачууга аракет жасаганын байкоого болот. Чыгарманын салмактуулугун арттыруу үчүн автор сырткы сүрөттөөдөн окуянын ички мазмун-маанисине сүңгүп кирүүсү керек. Ушул кемчилик Э. Кудайбергеновдун 1973-жылы «Мектеп» басмасынан чыккан «Өчпөс жазуу» жыйнагына топтолгон бардык аңгемелерине эле таандык. Ал эми И. Мусаевдин «Кек» аңгемесинин кандайдыр идеялык-көркөмдүк баалуулугу бар деп айтуу кыйын. Кашардын оозундагы турган чакадагы тунук суудан ичип койгондугу үчүн коркчу таргыл торпоктананын тумшугунан кан чыгара кесип койду эле, кийин, торпоктана чоңоюп тиги корукчуну кууп жүрүп сүздү да, бир кездеги «кегин» алды. Аргасыздан Э. Хемингуэйдин пикадорлор менен матадорлордун опурталдуу турмушун сүрөттөгөн аңгемелери эске түшөт. Аларда психологиялык жогорку чеберчиликте берилген бука менен каармандардын таймашуусу өзүнчө эле кызыктуу дүйнө эмеспи. И. Мусаев да бар ышкысын «буруйган булчундары» бар бука корукчуну кантип сүзгөнүн көрсөтүүгө койгону менен жасалмалуулук, баяндоо-

нун кургактыгы, сүйлөмдөр чоркок, анан суроо, илеп белгилери жыш! «Чыгармага» эч бир ажар бере албайт. Жаш прозачы Б. Сартов фантастикага кайрылып жүргөнү, бирок азырынча жарытылуу бир нерсе бере электиги адабий жүртчулукка маалым. Фантастикалык чыгарма жазуу үчүн илимий ой жүгүртүү менен образдуу ойлоонун синтези, өзүнчө поэтикалык тилдин, эстетикалык установкалардын болушу зарыл окшобойбу. Тилекке каршы, Б. Сартовдун тажрыйбасынан буларды азырынча байкай албай жатабыз. Айтылгандын баары «Жалбыз жытына» кирген «Кызыл өрүк» фантастикалык аңгемесине да тиешелүү.

Ошентип, биз «Жалбыз жыты» жыйнагына кирген, буга кирбей өзүнчө жыйнак болуп чыкса да, муну менен белгилүү деңгээлде байланышта турган аңгемелердин тегерегинде колдон келишинче анализ жүргүздүк. Эми конкреттүү анализди конкреттүү синтез менен алмаштырсак болор эле, бирок жалпы эле аңгеменин азыркы абалы, өнүгүш багыттары тууралуу сөз башталып калган соң, таанылып калган үч автордун аңгемелер жыйнактарына да кыскача токтолуп кетсекпи деп турабыз.

Орто муундагы белгилүү прозачыларыбыздын бири Ж. Мавляновдун ар кайсы мезгилде жазган аңгемелери 1973-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарыкка чыккан «Нан» деген жыйнагына топтолуптур. «Өргө», «Ачык кат», «Өксүк», «Нан», «Музыкалык салам», «Бекиш сага эмне болду», «Ника», «Ата» — бул аңгемелерди тематикалык-стилдик жактан бириктирип турган жалпылык — баарында тең сюжет азыркы турмуштук көрүнүштү сүрөттөөдөн башталат да, анан конкреттүү предметтик деталдардын (өргө, кат, түйүнчөктөгү нан, радиодон берилген музыкалык салам) жардамы менен автор согуш учурундагы кыргыз айлынын турмушун, аскерге узатууну, согуштан кайтпай калуу, анын азабын, акырында согуш тагы дале болсо кете электигин жекече алынган каармандардын тагдыры аркылуу ачып берүүгө аракет жасайт. Сюжеттин чыныгы турмуштан алынганы, жеке адамдын тагдырын жалпы элдик тагдыр менен байланыштыруу аракети, сөз-сүз, окурманды өзүнө тарта алат. Айрыкча «Өксүк», «Нан», «Ника», артыкбаш эпизоддордун бар экенине карабастан «Өргө» аңгемелеринде деталдар ыктуу пайдаланылган, мүнөздөрдүн өнүгүшү да кырдаалга байланыштуу болуп отурат. Тилекке каршы, ретроспекциялык сүрөттөө бардык аңгемелерде эле өзүн актай бербеген, тактап айтсак, көркөм ыкманын бир аңгемеден экинчисине ошол калыбында өтүп турушу, стилдик жактан алганда

өзүн-өзү кайталоого, белгилүү мотивдердин вариацияланышына алып келген. Бул кемчилик «Ачык кат», «Музыкалык салам», «Ата», «Бекиш сага эмне болду?» аңгемелеринин мисалында ачык көрүнөт. Акыркысында автор диалог куруу жагынан да ийгиликке жетише албаган. Бектен менен Кайнардын алмак-салмак «Анан эмне болду эле?» деп суроо сала бериши окурманды тез эле жадатып коёт. Ж. Мавляновдун ушул жыйнактагы аңгемелеринин ичинен эң мыктысы — «Келе колунду». Баарынан мурда аңгемеде реалдуу мүнөздүү, конкреттүү көркөм образдын бар экенин белгилешибиз керек. Биз Маманияздын образын айтып жатабыз. Башкысы — каармандын бүтүн мүнөзү, индивидуалдуу белгилери бар. Маманияз чыгармада ак ниет, эмгекчил, башкалар менен ынак мамиледе турган каарман катары көрүнөт. Анын сыр жашырбас ачыктыгы көптөгөн нерселерден кабар берет. Ой жоруулары публицистикалык маанайда чыгат, ары эмоционалдуу: «План эле керекпи силерге? Планды адам аткарабы? Эмне үчүн обол ошол адамдардын ал-жайын сурабайсыңар?..» Маманияздын мына бул ою да окурманды терең ойго салбай койбойт: «Мен дагы бир нерсеге түшүнбөй жүрөм, укалар. Бу колхоз кийин да болобу? Эгер болсо келечекте ким иштейт колхоздо? Мындай дегеним, жыл өткөн сайын бизге окшогондордун саны, колхоз жумушуна жарабай калгандардын, пенсияга чыккандардын саны көбөйүп жатат. Ал эми алардын ордун баскан жаштар көрүнбөйт. Алар эптеп онунчуну бүткөнчө кыштакта жашайт. Аттестат дегени колуна тийгенден кийин эле карасаң жок. Кайда кетти? Шаарга, окууга кетти дешет. Бардандарынын баары эле институт дегендерге өтө бербейт турбайбы. Анан алар кайда калат? Көрүнгөн ишке орношуп алат имиш, иши кылып айылга кайрылып келишпейт». Ш. Келгенбаев менен К. Акматовдун жогоруда сөз болгон аңгемелеринде көтөрүлгөн ушул проблема бул жерде автордук позициянын ачыктыгынан жана каармандын мүнөзүнүн реалдуу түзүлүшүнөн улам аңгемедеги негизги проблемалардын бирине айланып жатат. Бул көрүнүштүн себептик-натыйжалык байланыштарын иликтөө иши көркөм сөз чеберлигинин көңүлүнүн борборунда болууга тийиш. Себеби, прозабыз бул багытта азырынча контурларды гана коюп жатпайбы.

Башка жагынан алганда Ж. Мавляновдун «Нан» жыйнагына топтоштурулган аңгемелериндеги сюжеттик мотивдер тиги же бул деңгээлде, автордун «Ачык асман» дилогиясынын көркөмдүк тканына табигый түрдө кирип кеткенин байкоо кыйын эмес.

Бир аңгемедеги көркөм ыкманын башкаларында кайталана бериши И. Сулаймановдун «Ал кайра келет» жыйнагында («Мектеп» басмасы, 1971) да бар. Ж. Мавляновдун аңгемелериндеги ыкма композициялык-стилдик жагынан мында тескерисинче колдонулат: адегенде согуш окуялары, акырында каармандын бүгүнкү турмушу тууралу кыскача баян. Муну «Өмүр улана берет», «Ал кайра келет», «Альбом», «Мураттын ыры», «Автомат» аңгемелеринен көрөбүз. Бул аңгемелердин баарында тең негизги каарман — Мурат. Ал регулярдык армиянын катарында да согушат, партизандарга да кошулат, туткунга да түшөт. Ошентип, ар бир аңгемеде ар башка кырдаалда көрсөтүлөт. Батылдык эпизоддор бир кыйла ишенимдүү чыккан.

Мунун да себеби бар — согуш алааматын автор жеке ирет башы менен көрүп, колуна курал алып жүргөн. Демек, көптөгөн жаш авторлордон айырмаланып, сюжетти адабий булактардан эмес, реалдуу окуялардын өзүнөн алган. Өкүнүчтүү жери — И. Сулайманов көркөм жалпылоого чейин бара албайт, көбүнчө кургак тизмектөөлөр менен чектелет, өйдө жакта айтылып кеткендей, бир ыкманы кайталай берет, кээде чаржайыттуулук байкалбай койбойт. Принципте, бир каармандын ар башка аңгемеде көрүнүшүнө эч ким каршы эмес, тескерисинче, эгер ыктуу болсо, ал колдоого арзыйт. Биз андай аңгемелерде биримдиктин болушу, каармандардын иш-аракеттеринин психологиялык жактан акталышы тарабындабыз.

Жазуучунун башка бир аңгемесинде («Күрөш») Айдар деген каарман согуштан жарадар болуп кайтат. Тылда ачкачылык. Таякесинин үйүнөн келатып дезертирге жолугат. Тендешсиз кармашууда Айдар жеңип чыгат. Ушул эпизод психологиялык мотивдерге бай. «Ушу тылда уурданып жүргөн бирөөгө муш көтөрүп, адам өлтүргүч боломбу?» деген ой Айдардын аң-сезиминде көпкө чейин реакция жүргүзөт. Ш. Абдырамановдун «Буркан» аңгемесинин каарманы да жолдо дезертирге жолугат, кармашуудан кийин аны өлтүрүп алып, «Мен киши өлтүрдүм» деп тынчсыздана берет.

И. Сулаймановдун «Кечигип келген бакыт» аңгемесинен мындай сөздөрдү окуйбуз: «— Оо, жараткан, мени неге орто жолдо сар-санаага салдын? Деги, менде эмне үчүн өчүк бар? Жаштайыман атаман, анан агаман ажыраттың. Мына эми, алган тенимен ажыраттың... Бул эмне деген кордугун?» (191-бет). Ачык эле айталы, каармандын (Чынардын) ушул сөздөрү К. Баялиновдун «Ажарындагы» айтылуу монологду эске салып жаткан жокпу? К. Жантөшевдин «Каныбегиндеги» Анаркан ушундай сөз-

дөрдү айтпады беле? Биз бул жерде сырткы окшоштукту бетке тутуп жатканыбыз жок, баарынан мурда жазуучунун көркөм ой жүгүртүүсүндөгү инерттүүлүктү, эчак эле өзүн өзү актап бүткөн принципке жетеленгенин айткыбыз келет. Ошентип, бул жазуучунун жыйнагындагы аңгемелердин көркөмдүк сапаты да ар түрдүү: «дурусу да, бурушу да» бар.

«Жүрөгүм менин тоолордо» повесттер жана аңгемелер жыйнагы («Кыргызстан» басмасы, 1972) К. Жусупов жазуучу катары турмушту өз алдынча көрө билген автор экенин күбөлөй алат. Жаш прозачынын аңгемелерине окуяларды поэтикалык илепте сүрөттөө, сюжетти драмалуу куруу, кыскалыкка умтулуу мүнөздүү. «Көлдүн ээси», «Сары жалбыректар», «Эне кудурети» — ушундай аңгемелерден. Айрыкча, акыркысында согуш маалындагы элибиздин кайгысы менен жеңишке умтулуусу, бекем ишеними Батма эненин образында ишенимдүү берилген. Согуштан келген кара кагазды ээсине бере албай Батманын (почтальон) азаптануусу чебер сүрөттөлгөн десек болот. Калган аңгемелеринде болсо адабий сында туура белгиленгендей, тоону романтизациялоо, мүнөздүн ачылбай калышы, диалогдун орду менен пайдаланылбагандыгы, кээде логикалуулуктун жетишпегендиги бар. Автор тоого болгон кумарлануусу ошо тоода жашаган адамдарга болгон кумарлануу менен алмаштырса жакшы болор эле.

Акырында китеп чыгаруу жагынан дагы бир жакшы фактынын келип чыкканын айта кетүү керек. Кийинки эки жылда «Мектеп» басмасы «Жаш калем» деген сериядан адабияттын жаш талапкерлеринин китепчелерин чыгарып жакшы саамалык көрсөтүп жатат. Ушул сериядан Д. Казакбаевдин «Талаа ырдайт», А. Камаловдун «Дарман», А. Айдаралиевдин «Кайран досум», М. Өмүрзаковдун «Жетилүү аттестаты», Э. Кудайбергеновдун «Өчпөс жазуу», Н. Атамкуловдун «Балдар» аттуу аңгемелер жыйнактары чыкты. Албетте, китептин чыгышы жакшы дениизчи. Бирок экенин эске алыш керек. Мындай аспектиден караганда алгачкы эки автордун аздыр-көптүр адабий тажрыйбасы бар экени байкалат, калган төрт жыйнак идеялык-эстетикалык жогорку талаптарга жооп бере албайт.

Ошентип, синтезге өтөлү.

Азыркы кыргыз аңгемеси мурда эч качан болуп көрбөгөндөй көп түстүү, тематикалык-стилдик жактан бай. Көз алдыбызда жанрдын кыймылы, дифференциациясы, анын тескериси болгон, интеграция кубулушу жүрүп жатат. Мунун түпкү себебин баарынан мурда турмуш динамикасы-

нан издеш керек. Демек, ушул көз караш менен караганда, азыркы аңгеменин жетишкендиктери менен кемкарчтары турмушка, күн тартибинде турган коомдук проблемаларга ал канчалык деңгээлде жакындай алды — мына ушуга байланыштуу.

Улуу муундагы жазуучуларыбыз кийинки он-он беш жылда аңгеме жазбай калышты. Мындай көрүнүш жалпы союздук мүнөзгө айланып калганы жөнүндө жогорудагы талкууда тынчсыздануу менен айтылды.

50-жылдардын орто ченинен тартып өзүнүн өнүгүшүндөгү жаңы этапты баамдаткан аңгеме жанры адабиятыбыздын мыкты салттарын боюна сиңирип, ошону менен бирге эскирген фольклордук канондордон, караманча окуя каттоочулуктан четтөө жолуна түштү, аны реалдуу турмуштун жаңы катмарлары, курч конфликттер жана жаңы мүнөздөрдүн жаралышы, дегинкисин айтканда, каармандардын ички дүйнөсү кызыктыра баштады. Мындай маанилүү социалдык жана правалык мазмундун биримдигин берип жатты. Бул этаптын башталышы Ч. Айтматов, К. Каимов, Ж. Мавляновдордун аңгемелеринен ачык байкалат. Ушул жолдо Ш. Абдыраманов, А. Саспаев, С. Жетимишев, М. Байжиев, К. Жусубалиев, К. Жусупов, М. Гапаровдор изденип жатышат. Кийинки жылдарда кошулган жаштардын ичинен Ж. Шаршеев, М. Мураталиев, К. Акматов өздөрүн жөндөмдүү аңгемечи катары таанытa алышты. Кыскасы, адабиятка жаңы кошулган жаш прозачылар өзүлөрү менен кошо азыркы турмуштун курч проблемаларына жана терең психологизмге кызыгуу тенденциясын алып келгени бет алдыдагы факт болуп калды.

Баятан бери айткандарыбыздын баары аңгеме жанрынан ийгиликтүү өнүгүшүн шарттоочу бирден бир касиет— анын социалдуулугунда деген ойго келип такалат. Эчактан белгилүү ушул чындыкты кыргыз аңгемечилеринин мыкты чыгармалары да далилдеп турат. Тилекке каршы, моюнга алуу керек, мындай аңгемелер өтө эле аз. Чыныгы абалга көз жүгүртсөк, жарытылуу мазмуну жок, көркөмдүк жагы да төмөн, аты эле аңгеме аталган чыгармалар көп чыгып жатат.

Бир-эки кызыктуу фактыны келтирүүгө туура келет. 1972-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасына «Акыркы жылдардагы кыргыз прозасынын контент-анализи» деген социологиялык изилдөө жарыяланган. Анализди философия илимдеринин кандидаты В. И. Соковниндин жетекчилиги астында В. В. Маяковский атындагы кыргыз кыздар институтунун филология факультетиндеги социологиялык группа жүргүзгөн экен.

1960—1971-жылдарда кыргыз жазуучулары тарабынан жарыяланган 116 роман, повесттердин башкы катышуучулары — 553 персонаж. Алардын социалдык структурасы төмөнкүдөй болгон: жумушчулардын саны — 19, колхозчулар — 107, интеллигенттер — 148, студенттер — 55. Акыркы эки группанын өкүлдөрүн кошкондо — 203, б. а. бардык персонаждардын 36, 86 процентин түзөт экен. Ал эми жашы жагынан биринчи орунда 20—24 жаштагылар турат — бардык персонаждардын 19, 53 проценти. Мына ушундай көрүнүш аңгеме жанрында да бар деп болжолдосо болот. Маселен, «Жалбыз жытындагы» аңгемелердин он экисинин башкы персонаждары интеллигенциянын өкүлдөрү, бешөөнүкү — айылдык колхозчулар, калгандарыныкы — социалдык ал-абалы белгисиз жаш адамдар. Жумушчу бир да аңгемеге катышпайт. Айтканыбызды украин сынчысы Василь Фащенконун «Новелла из полуфабрикатов. К вопросу о социологическом анализе современной журнальной новеллистики» деген мазмундуу макаласы («Дружба народов» журналы, № 8, 1972) ого бетер ырастап коёт. Ал мындай деп жазат: «Мен украин журналдарынын акыркы жылдарда жарыяланган новеллаларынан 80 персонаж тандап алдым... Ошол 80 адабий каармандын бешөөсү гана коомдук олуттуу ниет менен жашап, алдыларына маанилүү турмуштук максат коё алышат. Калгандары социалдык жана моралдык чоң проблемалардан тыш, арабөк абалда турушат. «Суралгандардын» дээрлик үчтөн биринин турмушу эч бир кызыксыз, алардын бийик умтулуулары жана чыныгы духовный мактаждыктары жок. Ошо себептүү новеллалардын басымдуу көпчүлүгүндө сөздүн накта маанисиндеги каармандардын жок экенине таң калбай койсо да болот». Көп жагынан адилет сөздөр. Кыргыз аңгемеси мындан жакшы абалда эмес. Украин сынчысынын макаласынын пафосун өзүндөн өзүң эле бөлүшөсүң. Ошентип, бизде да эмгекти, эмгек каармандарын, айрыкча, жумушчуну көрсөткөн аңгемелер өтө аз. Бул бүткүл прозага мүнөздүү. Ырас, айыл турмушун, колхозчу дыйкандардын эмгегин чагылдырган чыгармалар көп эле чыгып жатат. Бирок көпчүлүгүндө тоого, айылдык тынч турмушка болгон кусалыктан башка эч нерсе жок. Милдет — айылдык турмуш-тиричиликтин же чарбачылыктын формаларынын өзгөрүшүн, жакшырып жаткандыгын сүрөттөөдө гана эмес, негизгиси, бүгүнкү күндүн дыйканынын ой жүгүртүү маданиятынын, правалык түшүнүктөрүнүн өзгөрүүсүн терең ачууда турат. Бул үчүн көркөм сүрөттөөнүн салтка айланган каражаттары жетишсиздик кылат, демек, жаңыларын издөө керек. Ал

эми жумушчу темасынын иштелбей жатышын эмне десе болот? Кантсе да, кыргыз прозасы эмгек каармандарынын, биринчи иретте, жумушчулардын образын түзүүдө өтө кашандыкты көрсөтүп жатат деп эчактан бери айтылып келе жаткан сөздү дагы бир ирет кайталайбыз да.

Жаш жазуучулардын көптөгөн повесть, аңгемелеринин каармандары социалдык активдүүлүктү көрсөтүү быякта турсун, өздөрүн түзүктөп аңдап-биле албайт. Демек, алар коомдук турмуш менен байланышта, коллектив менен өз ара мамиледе деп айта албайсың. Ушул көрүнүштүн себептери жөнүндө белгилүү советтик философ И. С. Кон мындайча жазат: «Өз ара байланышуу психологиясынын маанилүү фактору болуп өзүнө ишенүү жана өзүн сыйлай билүү эсептелет. Өзүнө ишене билүүсү начар өнүккөн адамдарда өзү жөнүндөгү пикирлери адатта туруксуураак болот, көбүнчө алар өздөрүн курчап тургандардан «жашырууга» аракет кылышат... Бул болсо, өз кезегинде, ичкеридеги кооптонууну, тынчы кеткендикти, психикалык обочолонууга баш койгондукту күчөтөт. Кишинин өзүн өзү сыйлай билүүсү канчалык төмөн болсо, ал жалгыздыктан ошончолук жабыр тартат... Өзүн өзү жогору баалай алган жана өзү жөнүндө туруктуу түшүнүгү бар киши өзүн толук баалай албаган кишиге караганда башкаларды бир кыйла өйдө кабыл алат жана баалайт».[1]

Жогоруда келтирилген мисалдар кыргыз аңгемеси майда темалуулуктан дагы эле чыга албай жатканын айгинелеп турат. Арийне, теманын майдалыгы аңгеменин сапатына, чеберчилик маселесине таасир тийгизбей койбойт. Кээ бир авторлордун бир аңгемесинде реалисттик стиль болсо, экинчисинде эпигондуктун үстөмдүк кылышы мына ушуну менен түшүндүрүлөт. Башка бир орчундуу кемчилик — кээ бир аңгемелерде сюжет жок. Бул айрыкча жаштардын чыгармачылыгынан даана көрүнүп жатат. Сюжет болбогондон кийин аңгеменин мазмундуулугу, мүнөздүн өнүгүшү каяктан болсун! Сюжетсиз аңгемелерде образдар да статикалуу болору белгилүү го. Сюжетсиз аңгемелер, акырында, коомдук маанини бар чоң проблемаларды көтөрүүгө каяктан мүмкүнчүлүк берсин.

Кээ бир аңгемелерде ойдон чыгарылган схемалар, литературщина дагы эле жашап жатат. Чынында схематизм кыргыз прозасынын кечээкиси болуп калганы белгилүү. Бирок ошого карабай айрым авторлор дале болсо көшө-

---

[1] Кон И. С. Психология юношеской дружбы. Изд. «Знание», М., 1973. стр. 88—89.

рүп жатпайбы. Ушу экөөнөн келип башка бир орчундуу проблема көлдөлөң туруп алды. Биз жанрдын чектеринин өтө эле чаржайыт тартып кетишин, аңгеме эзелтен бери келе жаткан белгилеринен — кыскалыктан жана жыйынтыктуулуктан кай бир учурларда ажырай калып жатканын көңүлгө алып жатабыз. Бул жалпы союздук адабий процесске мүнөздүү көрүнүш экени белгиленип жүрөт.

Албетте, аңгеменин азыктандырган бирден бир булак — турмуштун өзү. Бирок турмушту чагылдыруу түрдүү формада ишке ашырылат — бул материал менен жазуучунун талантынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу иш. Көркөм чагылтуу тикеден-тике (зеркальное деген мааниде) эле болбойт, турмушту реалисттик планда көркөмдөп сүрөттөөнүн башка ыкмалары да болушу мүмкүн. Ошондуктан шарттуулук көрүнүштөрүнүн, каймана баяндоонун, фантастиканын аңгемеге аздап болсо да кире баштаганына көңүл буруп туруу зарыл. Анан эске сала кетчү дагы бир нерсе — жазуучулар (айрыкча, жаш авторлор) аңгеме жазуунун «технологиясын» да өркүндөтүп турушса жакшы болор эле. Себеби, айрым аңгемелердин кемчил жактары жазуучунун турмушту таанып-билүүсүнөн эмес, профессионалдык чеберчилигинин жетиле электигинен келип жаткансыйт.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз аңгемесинин белгилүү жетишкендиктери да, чечүүнү тездик менен талап кылган орчун проблемалары да бар. Анын жандуу күбөсү болуп колубуздагы «Жалбыз жыты» жыйнагы эсептелет. Деги, «Кыргызстан» басмасы ушундай жыйнакты жыл сайын же эки жылда бир жолу чыгарып туруунү салтка айлантса жакшы болор эле. Анда азыркы кыргыз аңгемесинин кыймылынан, өнүгүү багытынан аздыр-көптүр кабардар болуп турмакпыз.

1974.

ПОВЕСТЬ ЖАНРЫНЫН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыргыздын көркөм прозасы кийинки он жылда тематикалык-эстетикалык чектерин кеңейтти жана көркөм ой жүгүртүүнүн, традициялардын жаңыланууу процессин башынан өткөрүп жатат деген ойду көп эле угуп калабыз. Арийне, мындай тыянак прозабыздын бүгүнкү абалын, өнүгүш закон ченемдерин жалпы союздук адабий процесс менен тыгыз байланышта караганда ого бетер ырасталат.

Анткени, азыр көп улуттуу совет адабиятында өз ара карым-катнаш, баюу, таасир өтө тездик менен жүрүп жатат. Демек, кыргыз прозасы жөнүндө сөз кылганда анын улуттук ацызы менен бирге мына ушул факторлорду эске тутуунун зарылчылыгы чоң.

Менимче, жогорудагы бүтүм жалпы эле проза тууралуу айтылат. Ал эми конкреттүү бир жанрдын тегерегинде мындай бирдиктүү ой-пикирлер али жок. Маселен, айрым сын макалаларда 60-жылдары кыргыз адабиятындагы романдык форма сан жагынан дүркүрөп өсүп, сапат жагынан алганда мурда жетишилген идеялык-эстетикалык бийиктиктен узай албай жатат; жок, романдын өнүгүшүндө сан менен сапат бирдей эле, романдын айтарлык ийгиликтери бар; роман жанр катары кыргыз адабияты үчүн али көпүмүш эмес деген түрдүү пикирлер айтылып жүргөнү жашыруун эмес. Прозадагы повесть, аңгеме, көркөм очерк сыяктуу кенже формалар канчалык деңгээлде өздөштүрүлдү — бул маселе жөнүндө азырынча олуттуу ой жүгүртүүлөр байкалбагансыйт. Жаштардын прозасы жөнүндө да ушул эле ойду кайталоого болот. Ырас, жаш жазуучулардын чыгармаларын талдаган бирин-серин макалаларды окуп жүрөбүз, бирок, түз айтып коёлу, ал макалаларга жаштардын жанрдык-стилдик изденүүлөрүн, жацы табылгаларын терең анализдеп жана жалпылап чыгуу жетишпейт. Кыскасы, кыргыз прозасынын жацы сапаттык тепкичке көтөрүлгөнү жөнүндө чоң-чоң сөздөр болгону менен ошол тепкич (сөз идеялык-эстетикалык бийиктик жөнүндө баратат) кантип жаралды, жазуучулардын көркөм ой жүгүртүүсүндөгү жана чеберчилигиндеги жаңы белгилер, чындыктын көркөм элесин түзүүдө карманган принциптер кайсылар, деги, чыгармачылыктын өсүш диалектикасы кантип жүрүп жатат — мына ушул орчундуу проблемаларга адабий сын жеткиликтүү жооп бере элек.

Мен бул макалада акыркы жылдарда жазылган повесттердин идеялык-тематикалык табияты жана көркөмдүк күчү, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө сөз козгогону турам. Албетте, бардык повесттерди сөзгө алуу мүмкүн эмес. Ошондуктан кээ бир чыгармалар менен чектелүүгө туура келет.

Конкреттүү сөзгө өтүүдөн мурда бир нерсени эске салуунун зарылчылыгы туулат. 1972-жылы «Дружба народов» журналынын «Тегерек столунда» «Азыркы тажик прозасынын проблемалары» деген темада талкуу өткөнү белгилүү. Ошондо көрүнүктүү тажик сынчысы М. Шүкүров тажик прозасынын бүгүнкү абалы тууралу айтып келип,

мындай бир кызыктуу көрүнүштү сөз арасына кыстара кеткен эле: «Азыр биздин машыккан тажрыйбалуу жазуучуларыбыз негизинен тарыхый, тарыхый — революциялык жана биографиялык проза менен алектенишүүдө. А азыркы учур бүт бойдон жаш авторлордун колунда калды. Албетте, жаш прозаиктер өздөрүнүн чыгармачылык жолун ацгемелерден жана очерктерден башташканы менен алар үчүн башкы жанр болуп повесть эсептелет жана алардын нйгиликтери да, кем-карчтары да ушул жанрдан ачык көрүнөт. Азыр повесть тажик прозасында башкы орунда турат. Азыркы турмуштун проблемалары дал ушул жанрда көтөрүлүүдө».

Тажик сынчысынын бул байкоосу белгилүү деңгээлде кыргыз прозасынын азыркы практикасына да мүнөздөй алат. Себеби, кыргыздын белгилүү жазуучулары негизинен романдык формада ат салышат, көбүнчө тарыхый, тарыхый-революциялык, Ата Мекендик согуш темаларына кайрылып, өткөн күн менен бүгүнкү күндүн байланышын көрсөтүүнүн аракетинде. Азыркы учурду көрсөтүү кыргыз романистикасында артта калып жаткансыйт. Повесть жанрында деле өткөндүн көркөм элесин түзүүгө кызыгуучулук бар, бирок негизги көңүл азыркы турмушка бурулуп жатат. Бул айрыкча жаш прозаиктердин чыгармачылыгынан даана көрүнөт.

* * *

Социалисттик коомдун өнүгүшүндөгү жаңы этап, турмушубуздун ылдамдатылган кыймылы биздин замандаштын дүйнөсүн көп кырдуу кылат, коллектив менен жеке адамдын ортосундагы жаңы мамилелерди, жаңы конфликтерди жаратат. Демек, көркөм адабияттын эстетикалык чектери жана проблематикасы кеңейет, жаңы мазмун жаңы форманы талап кылат.

Кыргыз адабиятында магистралдуу тема болгон жумушчу темасы талаптагыдай иштелбей жатат, азырынча бул багытта жигердүү иштеп жаткан жазуучуларыбыз өтө эле аз, алардын ири алдында Саткын Сасыкбаев баратат деп адабий журтчулук дайыма белгилеп келет. Бул айтылгандардын бардыгы чындык — муну адабий тажрыйбанын өзү ырастай алат. Жазуучу айрыкча кийинки мезгилде активдүүлүгүн күчөттү, прозанын бардык жанрларында жумушчу табынын өкүлдөрүн сүрөттөөнүн аракетинде болду. Бул, албетте, кубанарлык көрүнүш. Бирок, адабиятыбыздын азыркы өнүгүш этабында тигил же бул темага кайрылуу анчейин эле резонанс туудурбайт, кеп

ошо кайрылган темасын жазуучу кеңири изилдеп бергенинде. Мындан, жазуучу реалдуу чындыкты кантип изилдеп берди, турмуштук материалды кандайча пайдаланды жана кандай каражаттар аркылуу көркөм жалпылоо милдетин ишке ашырды деген орчундуу маселелер келип чыгат. Эмесе, ушул көз карашта туруп, С. Сасыкбаевдин 1972-жылы жарык көргөн повести жөнүндө сөз баштоо менен конкреттүү талдоого өтөлү.

«КҮРКҮРӨӨЛҮҮ ЖЭЭКТЕ» повести Токтогул ГЭСин куруучулардын турмушунан алынып жазылган. Демек, жазуучу эмгек жөнүндө, совет адамынын эмгекке кандай мамиле жасаары жөнүндө баяндоону максат кылыптыр. Максат ишке кандайча ашты экен? Бир аз артка чегинүү жасайлы.

Бизге белгилүү, эмгек темасындагы чыгармаларды негизинен эки типке бөлүп жүрүшөт. Биринчи типтеги китептер панорамалуу болот: каармандардын өндүрүштөгү ишмердүүлүгү, коллектив менен жеке адамдардын мамилелери, үй-бүлөлүк турмуш мындай чыгармаларда кеңири сүрөттөлөт. Ошондой эле завод, курулуш объектиси менен катар шаардык турмуш, эс алуучу жайлар, жумушчунун үйү, койчу, майда деталдарга чейин эстен чыгарылбайт.

Ал эми башка типтеги чыгармалардын мазмуну белгилүү бир өндүрүштүк конфликтиге негизделет, анын чечилиши менен окуя да бүтөт.

С. Сасыкбаевдин повести биринчи типтеги чыгармалардан. Мында ГЭСти куруу жөнүндөгү чечимдин кабыл алынышынан тартып, Нарын дайрасын бөгөө салтанатына чейинки узак мезгил өз ырааттуулугунда берилген. Повесттен көптөгөн катмарларды: ГЭС куруучулардын каарман эмгеги, көп кырдуу турмушун, өндүрүштүк жана моралдык келишпестиктерди (Губарев менен Авакумовдун образдары аркылуу берилет), жаштардын ынак мамилелерин (Бектур менен Чынарды, Сергей менен Валяны эске түшүрөлү) көрөбүз. ГЭС менен поселокту куруудагы кыйынчылыктар, аларды жеңип чыгуу да бир топ элестүү. Жакшы жери, жазуучу ушуларды баарын чет жактан туруп баяндабайт, куруучулардын турмушун жакшы билгендиктен, өзү сүрөттөгөн көрүнүштөр, каармандар менен бирге жүргөнсүйт. Бул жумушчу темасында жазган жазуучулардын баарына эле мүнөздүү касиет эмес.

Чыгармада негизинен сюжеттик үч линия бар. Биринчиси чоң курулуштун жүрүшү жөнүндөгү автордук баян. Албетте, курулуш өзүнөн-өзү бүтпөйт. Аны куруп жаткан советтик адамдар. Болгондо да адамдардын чоң тобу, коллектив. Коллектив жеке адамдардын белгилүү бир

багытта баш кошуусунан түзүлөт жана коомдук талам-дардын алып жүрүүчүсү болгондон кийин, жеке адамдарга белгилүү талаптарды коёт. Өз кезегинде жеке адам да коллективге таасирин тийгизет. Ошентип, жеке адам менен коллективдин ортосунда өз ара мамилелер, конфликт-тер келип чыгат. Ошондуктан эмгек темасына кайрылган жазуучу так-таза «өндүрүштүк» теманын чегинде калбай, ошо өндүрүштүн кыймылдаткыч күчү болгон адамдарды, алардын тагдырын, коллектив менен өз ара мамилелерин изилдеши зарыл.

Сөз учугу экинчи бир сюжеттик линияга өтүп барат. ГЭСтин курулушунда эмгектенген көптөгөн каармандардын ичинен жазуучу өзгөчө Бектур, Семён, Чынар, Валянын образына көңүл бөлөт. Алардын эмгеги, мамилелери, сүйүүсү бир кыйла көркөм чагылышка ээ. Жазуучу эң негизги сүрөөго — өз ишине адам кандай мамиле жасайт, өзүнүн бүткөргөн жумушу канааттануу сезимин туудура алабы? Ушул сүрөөго аталган каармандын мүнөзүн, айлана-чөйрөгө, коллективге болгон мамилесин сүрөттөп жатып жооп берет. Алар эмгекке өндүрүштүк проблема катары гана мамиле жасашпайт, нравалык-этикалык проблема да адамдын адамдык жүзүн ачкан башкы критерий катары көрүнөт.

Каармандардын өндүрүштүк жана нравалык мамилелерин айкалыштырып көрсөтүүгө жасалган аракетти жакшы башталыш катары белгилөө керек. Бирок, чыгарманын бир кемчилиги — дал ушул жакшы башталыш көбүнчө автордук баяндоо аркылуу берилет, ал эми эмгек процесстин өзү, каармандардын мүнөзү, психологиялык процесстер эстетикалык аспекттен жеткиликтүү өтпөй калган. Эгерде мүнөз дегенибиз, көркөм чыгарманын идеялык-эстетикалык мазмунун ачуунун өзгөчө бир формасы экенин, ар бир эле каарман мүнөздү түзө албастыгын, ал эми мүнөз дайыма индивидуалдуу адам катары көрүнөөрүн эске алсак, «Күркүрөөлүү жээкте» повестинде мүнөз түзүү жагынан автор анча ийгиликке жете албагандан кийин, типтештирүү жана жекелештирүү маселеси да чыгармада ушундай абалда калганын моюнга алуунун зарылдыгы келип чыгат. Маселен, Бектур, Семен Самтырларды бири-бирінен айырмалоо өтө эле кыйын. Айрыкча Бектур менен Семёнду сырткы турпатынан гана айырмалабасак, экөөнүн мүнөзүндөгү улуттук белгилерди, адамдык сапаттарын, мамилелерин окшош десек да болот. Бектур менен Чынардын, Семен менен Валянын сүйүүсү романтикалык пафоско өтүп, көбүнчө бири-бирине жалынып-жалбаруудан ары узай албайт. Жазуучу аларга канчалык кооз

сөздөрдү, күйүп-бышууларды айттырса да, окуучу ал сөздөрдөн эмоцияга жетүүчү чыныгы поэтикалык демди сезбейт.

Экинчиден, автор курулуштун бүткүл картинасын тартып берүү аракетинде болуп, башкысы эмне, экинчи даражадагысы эмне экенин ажырата албайт, көргөнүн көргөндөй, билгенин билгендей жаза берген. Негизинен турмуш көрүнүштөрүн каттоо бар, бирок ошол көрүнүштөрдүн көркөм жалпыланышы; көтөрүлгөн конфликттердин көркөм чечилиши, коллектив менен жеке адамдын ар тараптуу мамилелерин көрсөтүү жетишсиз. Дал ушул акыркы ой Губарев менен Авакумовдун, бул экөө менен жумушчу коллективинин мамилелеринин сүрөттөлүшүнө терең көз жүгүртүп байкагандан улам айтылып жатат.

Илимий-техникалык прогресс, бүгүнкү күндүн өндүрүшү жетекчи менен анын карамагындагылардын, коллектив менен жеке адамдын өз ара мамилелерин кескин өзгөртөт. Мына ушул закон ченемдүү көрүнүш коомдук жана нравалык мүнөзгө ээ. Өндүрүштүк маселелерди туура чечиш үчүн негизги таяныч — коллектив, анын ар бир мүчөсүнүн өзү ишине жооптуулук, сүймөнчүлүк жана чыгармачылык мамилеси зарыл го. Авакумов (ГЭСтин курулушунун начальнигинин орун басары) менен Губаревдин (курулуштун начальниги) ортосундагы конфликт — бул жөн гана бирин-бири жактырбоо же жекече мамиледен улам келип чыккан кагылышуу эмес, анын сыры терең, тактап айтканда, биринчиси жетекчи менен жумушчунун, жалпы эле коллективдин өз ара тыгыз мамиледе болушун жактаган, экинчиси кыйкырык менен буйрукка, башкаруунун административдик принцибине баш койгон кишилердин бири-бирине дал келбес көз караштардын күрөшү. Бул конфликт эски менен жаңынын, коммунисттик моралдын күрөшүн көрсөтөт.

Тилекке каршы, чыгармада коомдук-саясий мааниси бар ушул конфликттин чечилишине реалдуу жол табылбаган. Алдыңкы көз караштa турган Авакумов (автордун да, жумушчу коллективинин да симпатиясына ээ) администратор, майда мүдөөчүл Губаревдин алдында алсыздык кылды. Авакумов реалдуу күчтөргө — партия уюмуна, жумушчу коллективине таяна албады. Муну Авакумов ГЭСтин курулушунан биротоло кетип бара жатканда автордун өзү да Самтырдын мамилеси аркылуу туура көрсөтөт:

«— Туулуп өскөн жердин, элдин, жумушчу коллективдин кызыкчылыгы үчүн кандай болбосун бардык кыйынчылыктарга, кедергилерге чыдашыбыз керек деп бизге өзүңүз үйрөтчү эмес белеңиз! Чыдап, бекем туруп, кайра

Губарев сыяктангандарды мындай майдандан, эмгекти сүйгөн мыкты, таза, ак ниет кишилердин арасынан арылтып, кубалаш керек да. Же мындайлардан жупуну, ак ниет кишилер алсыздык кылабызбы!

— Алсыздык кылганыбыз ушул да! — деди Авакумов бир жагынан эреркеп, бир жагынан ызаланып.

— Көңүлүңүзгө кетпесин, Георгий Тимофеевич! Сиз бул сапарга таарынып, ызалангандыктын кесепетинен гана аттанып-сыз. Сабырдуулук кылып, дале болсо чыдап иштей беришиңиз керек эле. Сиздин жолуңузга түшүп, бул жумушчу коллективден, бул чоң курулуштан биз дагы кетип калалыкпы? Сиз, өзүңүз айткандай, үйүр алышкан, эмгектеш бизди кыйып, Губаревдин колуна таштап, керт башыңызды гана алып бараткандай түшүнүп жатам,— деди Самтыр рулду чукул буруп».

Көп жагынан туура айтылган сөздөр. Айрыкча, Авакумовго карата алганда. Ал эми Губаревдин алдында жумушчу коллективин төмөн коюшуна кошулууга болбойт. Анткени, коллектив — тигил же бул жетекчини баалоодогу салмактуу күч, чечүүчү критерий. Жумушчу коллективинин Губаревге карата мамилеси жазуучу үчүн Губарев-дин нравалык дүйнөсүн изилдөөнүн булагы болмок. Бирок С. Сасыкбаевдин повестинде коллектив андай күчкө ээ эмес. Жумушчулардын Губаревди жактырбоосу бурчтагы күбүр-шыбырдан ары узабайт. Анын үстүнө партиялык кызматкерлер көркөм образ деңгээлине көтөрүлө албаган. Повесттин дагы бир кемчилиги — тили, автордун баяндоосу супсак, ашыкча баяндоолор, орунсуз колдонулган сөздөр арбын. Деги повесттин көркөмдүк жагы төмөн. Жалпы жонунан алганда, «Күркүрөөлүү жээкте» повести бүгүнкү күндүн материалын өздөштүрүүгө жасалган аракет катары баалоого болот, бирок толук иштелген, идеялык-эстетикалык баалуулугу бар чыгарма деп эсептөө кыйын.

Жаш прозаик К. Сактановдун «Үчөөнүн жүрөгү» повестинде («Мектеп» басмасы, 1968-жыл) да шахтада эмгектенген жаштардын турмушун сүрөттөөгө аракет жасалат. Чыгармага Гетенин «өмүр менен эркиндикке алар үчүн күн сайын күрөшкө чыккан гана татыктуу болот» — деп айтканы эпиграф кылып алынган. Дал ушул ой повестте негизги өзөк идея катары көрүнөт жана автор бүткүл ышкысын ушуга коёт. Натыйжада, шахтада иштегендердин күрдөөлдүү эмгеги экинчи планда калып, көбүнчө али турмуштан туруктуу ордун таба элек каармандардын жекече мамилелерин, ой-сезимдерин көрсөтүүгө өзгөчө көңүл бурулат.

Баш каарман Мундуз жазуучу болууга көп күч жумшайт. Көп окуйт, көп жазат — ийгиликсиз. Сүйлөгөн сөздөрүндө, оюнда Пушкин, Лермонтов, Бальзак, В. Скотт, Гончаров, К. Брюллов, Флобердин ысымдары аталат. Бирөөлөр менен сүйлөшө келсе — билимдүү, турмушту да жакшы билгендей көрүнөт. Бирок чыгармачылыкка канчалык киришсе да, оңчулуктуу натыйжа чыкпайт. Ал баарын таштап, Кавказга кетүүгө кам көрүп жатканда бир аңгемеси республикалык газетага чыга тургандыгы жөнүндө кабар алынат. Мундуз колуна кайрадан калем алат: үмүт оттору кайрадан жанат. Бир убактарда таарынышып кеткен сүйгөн кызы Дарыяга кат жазат, анда түз эле мындай деп айтат: «Менин өмүрүмдү, турмушумду жана келечектеги чыгармаларымды сактап калчу бир гана сенсиң». Дарыя жооп катында Мундузга шарт коёт: «Мейли, сактап калуу милдетим болсун. Сен азыркы жумушчу жаштардын турмушунан алып бир чоң чыгарма жаз. Жазганда да жөн эле жазып коюу эмес, жарык көрсүн, чоң баага ээ болсун. Жазып бүттүм деген күндүн эртеси сени чоң сагыныч, кубаныч менен күтүп алам». Мындан кийин Мундуз «Шахтада», «Жаштыктын жылдары» деген повесттерди жазат, бирок аракети дагы эле ийгиликсиз. «Өмүр артка чегинип, а мен ой фантазиясы менен гана жашап, бардык нерсеге бейгам жүргөнсүйм. Жыйырма үч жаш... Көп жашап койдум. Ушу жашка келип эмне иш аткардым?! Эч нерсе? Бул өмүрүмө канааттанбайм. Жашоого турбайм! Демек, мен эмгексиз, күрөшсүз жашай албайм». Ошентип, каарман биринчи жолу өзүнө-өзү отчёт берип, өмүр жолуна бир серп таштап көрдү. Көрсө, ал «ой фантазиясы менен гана жашап» жүргөн экен. Анын монологунда тааныу бар, бирок мындан ары кантип эмгектениш керек, кантип күрөшүш керек — ушул жок. Ага зарыл учурда жардамга келчү жолдоштору, коллектив жок. Ошондуктан Мундуз андан аркы күрөштүн жолун биле албады, кайра эле мурдагы жолуна, «ой фантазиясына» түштү. «Отузга чыкканча дүйнөлүк аренага белгилүү романист катары кошулам. Сөзсүз ошентем. Же жеңиш, же өлүм» деп чыгармачылыкка катуулап киришет. Бирок ал «дүйнөлүк аренага белгилүү романист» боло албады. А тургай, анын чыгармасын белгилүү жазуучу Исабеков «чоң кейиш» менен зорго окуп чыкты. Повесттин акырында гана каарман өзүнүн чыгармачылыгында ийгиликке жетише албаганынын түпкү себебин туура боолголойт: «...азыр жүрөгүмдө да, эркимде да кандайдыр бир башкача ой, башкача күрөш уялагансыйт. Ал ой искусство менен нагыз турмушту үйрөнүү». Адилет сөздөр. Мундуздун

байсалсыз жолу дал ушул нагыз турмушту билбегенинде эле. Каармандын мындай абалда калышына эмнелер себепкер болду?

Бир-эки моментке токтоло кетсек болот.

Повесттеги окуялардын бүткүл өнүгүш логикасынан жана каарманды сүрөттөөгө карата автордун мамилесинен бир нерсе айкын байкалат — каарман өзүн курчап турган чөйрөдөн обочолонгон абалда. Анын коллектив жана жолдоштору менен байланышы, мамилелери көркөм изилдөөнүн объектисине алынган эмес. Мундуздун көп күндөрү өзүн-өзү кыйноо, азаптануу менен өттү. Өзүнүн алдына перспективалуу айкын максатты коё албады. Кой-со да, аны жүзөгө ашыруунун жолдорун билген жок. Анткени, чыныгы турмуштук мектептен, турмуштук кырдаалдардан өткөн жок. Акырында каарман өзү түшүнүшү, бир чечимге келиши керек деген ой боюнча, автор сюжетти бир жактуу түзүп алган. Кичине тереңдетип айтсак, повесттеги сюжеттик кээ бир учурларында жасалмалуулукка өтүп кеткени байкалат. Бул жазуучу өзүнүн алдына чыныгы эстетикалык идеалды коё алдыбы, жокпу, ал көркөм чыгармада кандайча реалдуулукка айланышы керек экенин билеби, билбейби — ушуга байланышкан болучу. Тилекке каршы, К. Сактановдун повестинде коммунисттик идеалды алып жүрүүчү бүгүнкү күндүн каармандын ички бай дүйнөсү ачылбастан мажүрөө абалда калган. Айтмакчы, повесть эмне себептен «Үчөөнүн жүрөгү» деп аталганын билүү да кыйын. Кайсы үчөөнүн? Бир топ эле каармандар бар. Негизгилерин алганда деле төртөө болуп чыгат (Мундуз, Дарыя, Салим, Сүйдүмхан). Айтор, чыгарманын ички мазмуну автордун атоосуна жооп бербейт. Повестти окуп бүткөндө бир нерсе эске түшөт. Сынчы С. Жигитов өзүнүн бир макаласында мындай деп жазган: «сөз кезеги келгенде айта кетүүчү бир нерсе: биздин жаш прозачыларда анча деле айыбы жок «балалык» мүнөздүү кемчилик бар. Алар дүйнөлүк искусство менен адабияттын тарыхын олуп-чолуп окуп алгандарынын баарын өз каармандарына зордоп таңуулап, аларга ыгы келсе-келбесе деле айттыра берет, бир чети каармандарынын бүгүнкүчө көз карашы бар жана интеллектүү экенин баса белгилеши үчүн айттырса, бир чети өздөрүнүн да көп нерсе билерин жарыя кылышат». Чын эле бул чыгармада Мундуздун ой-сезимдер дүйнөсүндө К. Сактановдун өзүнүн сезим-ойлорунун берилиши барбы? — деп да ойлоп каласың. Дүйнөлүк адабияттын классиктерин басса-турса оозунан түшүрбөгөн Мундуздун турмуштук жолунун перспективасыз болушу көбүнчө жаш жазуучунун идеялык-

эстетикалык концепциясынын бышып жетиле электигине, каарман менен өзүнүн ортосундагы белгилүү дистанцияны сактай албагандыгына байланыштуубу дейм.

Өзбек сынчысы Сабир Мирвалиев «Изденүү жана ачылыштар» деген макаласында өзбек прозасына обзор жасап келип, мындай дейт: «Өзбек адабиятында, ал турсун, жалпы эле Орто Азия элдеринин адабияттарында «повесть» жана «кисса» деген терминдер көп убактарда бирдей мааниде колдонулуп жүрөт. Бирок «кисса» барган сайын повесть менен аңгеменин ортосунан орун алуу менен өз алдынча жанрдык көрүшкө айланып баратат. Повесттин өзү болсо көбүнчө романга ыктайт. Бир эле өзбек адабияты эмес, Суровцев белгилегендей, жалпысынан алганда, адабияттын азыркы абалы үчүн жанрлардын чектеринин кээ бир чаташуулары мүнөздүү. Адабиятта жанрлардын өзүнчө бир «аргындашуусу» («гибридизация»), өз алдынча жанрлардын касиеттеринин кошулуусу (маселен, очерк менен аңгеменин жанрдык белгилерин бириктирген аңгеме-очерк кеңири колдонууга ээ болду) пайда болууда. Жанрлар барган сайын татаалданып, көп кырдуулукка өтүп, кээде жаңы сапаттарга ээ болуп жатат. Айталы, өзбек аңгемесинде бир канча негизги жанрдык көрүнүштөр «шицгил хикоя», лирикалык аңгеме, «кичик хикоя», «томчи хикоя» айкындалууда» («Звезда Востока», № 5, 1973-жыл, 153-бет).

Өзбек сынчысынын бул пикирин түздөн-түз эле кыргыз прозасынын бүгүнкү практикасына алып келүү деле туура эмес. Бирок өзбек адабиятында өз алдынча эки жанрдын келип чыгышы, терминдер («кисса», аңгеме-очерк, «хикоянын» дифференцияланышы) менен белгилениши бизде байкалбаса да, кай бир чыгармалардын жанрдык табиятын аныктоо кыйындаганын айтпай кетүүгө болбос. Ушул пикирибизди бекемдей алчу дагы бир нерсе — адабий жанрлардын чектерин аныктоо иши (мейли, проза, драма болсун) жалпы эле союздук адабий процессте кыйындап жатат (бул жөнүндө толугураак караңыз: Конференция о проблемах литературных жанров: «Вестник Московского университета, филология». № 5, 1973 стр. 89—93).

Бизде болсо К. Баялиновдун («Ажары» (аңгемеби, повестпи) менен М. Элебаевдин «Узак жолун» (повестпи, романбы) деген талаштарды эске түшүрөлү. Азыр болсо сынчылар, адабиятчылар Ч. Айтматовдун «Жаныбарым, Гүлсарым» чыгармасын повестке да, романга да ыйгарып жүрүшөт.

Кыргыз романдарынын алиге чейин курулай баяндоочулуктан (описательность) кутула албай жатканы жөнүн-

дө айтып келип, мен «Кыргыз романдарынын контрасттары» деген макалада («Ала-Тоо», № 5, 1973) сынчы Г. Бровмандын пикирине бир шилтеме берген элем: «Турмуштук материалдары повестке гана жете турган, бирок автору өзүнүн колунан чыккан нерсесин роман деп атап жана аны көлөмүнүн ныксыз эле көбөйтүлгөнү менен атоого тырышкан чыгармалар пайда болууда». Ырас, мындай көрүнүштүн тескериси да жолугуп калат. Кээ бир чыгармаларда кеңири масштабдагы окуялар менен чиеленишкен тагдырлар синтетикалык баяндоого негизделип, өтө эле локалдык мүнөздө чечилип калышы мүмкүн. Чыгарманын тигил же бул жанрга ыйгарылышы белгилүү деңгээлде автордун субъективдүү мамилесине да байланыштуу. Эгерде көркөм адабияттын жанрлары, түрлөрү эчактан эле бири-бирине таасир этип, «кызматташ» болуп келгенин эске алсак, азыркы учурда мындай жакындашуу бир кыйла интенсивдүү жүрүп жатат деп түз эле айтса болот. Демек, кыргыз прозасы да бул көрүнүштөн четте калмак эмес. Мунун жаңы мисалы катары биз жазуучу А. Стамовдун «Кеч күздө» повесттин көрсөткөн элек («Интеллектуалдуу каармандын дүйнөсү», «Ала-Тоо», № 9, 1973).

* * *

60-жылдары кыргыз прозасынын жеңип алган бийиктиги бул болду — ал «окуялуулуктан» каармандын ички дүйнөсүн сүрөттөөгө багыт алды. Ошондуктан адабиятка жаңыдан кошулган жаштардын көбү чындыкты образдуу көрсөтүүнүн ыкмасын дал ушул багытта издөөнү ылайык көрүшкөнү табигый иш эле. Бирок, алардын ар бирине өзүнүн ачык-айкын чыгармачыл позициясын, жеке стилин табуу зарылдыгы турган. Изденүү ар түрдүү багытта жүрдү. Прозабыздын улуттук кыртышында топтолгон идеялык-эстетикалык тажрыйбага, айрыкча, Ч. Айтматовдун повесть жазуудагы чебрчилигине назар салып, аны чыгармачылык менен өздөштүрүү жасап, прозанын азыркы деңгээлине үзөнгүлөш кете алганы да, даяр тапталган жолго түшүп алып, андан кантип чыгуунун жолун ушу күнгө чейин билбей жүргөндөр да болду. Башка бир жаш прозачылар Хемингуэй, Ремарк, Сэлинджердин көркөм техникасын өздөштүрүү менен алектенишип, ал ыкманы улуттук турмушубузду сүрөттөөгө түздөн-түз көчүрүп келишти. Үйрөнүү, өздөштүрүүгө (эгер ал чыгармачылык менен болсо), албетте, эч ким каршы эмес, Тескерисинче, андай үйрөнүү улуттук адабияттын адабий-эстетикалык фактыларын

эсепке алуу менен жүрсө кана! Мындай дегенибиз, жаштардын чыгармачылыгында бир катар үзгүлтүктөр дале болсо орун алып келе жатат. Окуя куруучулуктун айрым көрүнүштөрү менен катар, башка бир чыгармалардан реалдуу турмушту таанууда, адам мүнөздөрүнүн диалектикасын көрсөтүүдө өтө эле сыйымдуулукту, жандуу көркөмдүк күчү чабал орунсуз синтетиканы көрүп жатабыз. Қаарман өтө эле тар чөйрөдө, кысылыңкы абалда калып жаткансыйт. Баяндоонун мындай ыкмасы жанрдын көркөмдүк структурасына да таасир тийгизет экен. Адабий сын мындай көрүнүштү өз учурунда К. Жусубалиевдин «Күн автопортретин бүтө элек» повестинен байкаган болучу. Ж. Шаршеевдин «Катаал операция» деген повестиндеги («Кыргызстан» басмасы, 1972) стилдик изденүүлөр белгилүү даражада К. Жусубалиевдин тажрыйбасын эске салып жатат. Бул эки автор тең диалог куруунун кээ бир принциптерин батыш жазуучуларынан, өзгөчө Хемингуэйден үйрөнүшү мүмкүн. Бирок алар Хемингуэйдин чыгармачылыгындагы башкы ыкманы — подтекстти өздөштүрө алышкан эмес деп түз эле айтууга болот.

«Катаал операция» повестинде башкы каарман Мурат «Операция столунда ким жатканы менен ишим жок болууга тийиш» деп энесине операция жасап жатат. Мындай сөздөрдү айтканынын жөнү бар — Мурат али бала кезинде энеси өз үйүн, балдарын таштап, Бердикожо деген башка кишиге кетип калган. Қаарман ошол зар какшаткан оор күндөрдөн тартып азыркы операция жасап жаткан учуруна чейин басып өткөн турмуштук жолунан окуучуларга кабар берет. Энесинин тагдыры менен өзүнүн жолунун кайчылаштыгын ассоциациялайт, бирок анын себептерин ачып бере албайт. Операция канчалык «катаал» болбосун, каармандын ошол учурдагы абалы, ички дүйнөсүндөгү психологиялык күрөш көркөм ракурстан өтпөй, көбүнчө сезим ченеминен ары узай албай жатат.

Эми башка бир кеп. Чыгарманын көркөм структурасы бир кыйла драмалуу курулган сюжет менен учташа албаган. Кыскалыкка, «бир кайрууларга» ашкере берилип кеткендиктен, окуянын логикалык өнүгүшү жок да, автордун өзү окуяны ээрчитип алгансыйт. Қаармандын дүйнөсүнө сүңгүп кирген, же турмуш-тиричиликтин көрүнүштөрүн иликтеген эпизоддор жокко эсе. Монологдорду да издеп таба албайсың. Образдуу салыштыруулар, эпитеттер жана метафоралар сейрек. Диалог курууга көңүл көп бурулганы байкалат. Қаарман жада калса жаз менен, дудук атасы Шапен менен диалог курат, кээ бир жерлерде драманын ыкмалары колдонулат. Бир караганда мын-

дай ыкма өтө тыкан, жыйынтыктуу көрүнөт, карандай баяндамачылык, кургак сүрөттөөчүлүк, кыскасы, «бал тилге салуу» жок десе да болот. Бул жерде жаш прозачы бир кемчиликти айланып өткөнү менен экинчисине жеңдирип койгон — повестке логикалуулук жетишпейт, окуянын «эркин» өнүгүшү жок, каарман да тар чөйрөдө калып, аны талкалап тээп чыгууга дараметсиздигин көрсөттү.

Көркөм проза өнөрү баяндоосуз эч убакта мүмкүн эмес. Баяндоо — бул объективдүү дүйнөнү, каармандын реалдуу натурасын, конкреттүүлүктү таамай сөздөр менен кайра жаратуу. Албетте, мен реалисттик баяндоону көңүлгө алып жатам. Баяндоонун башка түрү бар экени да белгилүү — ал куру бекер божурай берүүчүлүк. Ал мазмун менен көркөмдүктү жардылантат, китептин көлөмүн чоңойтот. Ж. Шаршеевдин повести баяндоонун экинчи түрүн айланып өткөн.

Бирок, чыныгы мазмундун ажарын ача турган реалисттик баяндоого да жете алган эмес.

* * *

60-жылдары орус прозасында өзгөчө көзгө көрүнүп, талаш-тартыштардын тынымсыз чыгышына түрткү берген эки көрүнүш болду окшойт. Биринчиси — өзүнчө бир стилдик агым катары белгиленген жаштардын прозасы эле. (Адабий сында «исповедальная проза», «молодая проза», «городская молодёжная проза», ал турсун, «төртүнчү муундун адабияты» деп, түрдүү аталышка ээ болду.) Кылдат баамчыл, таланттуу сынчы А. Макаровдун ою боюнча, повесть мына ушул агымда «өзүнчө бир бүткөн линияны жаратты». Коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир учурунда жаралып, социалисттик турмуштун өзүнөн байкалган жаңы белгилерди көрсөткөн ушул стилдик агым адабий процесстин моменти катары өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн түгөттү жана азыр дискуссия жүргүзүүгө алы келбейт деген пикир азыр барган сайын даана угулуп жатат (бул жөнүндө толугураак караңыз: В. Ковский. Жизнь и стиль. Образ молодого человека и художественно-стилевые искания прозы 60-х годов. Китепте: «Жанрово-стилевые искания в современной советской прозе». Изд. «Наука», М, 1971).

Экинчи кубулуш — тээ 50-жылдары В. Овечкин, Е. Дорош, Г. Троепольский, В. Тендряковдордун чыгармачыл тажрыйбасынан улам өз бийлигине жеткен «деревенский очерктин» 60-жылдары «деревенская прозага» өсүп жети-

ши эле. Себеби, бул жылдары айыл-кыштакта адамдардын жаңы тиби — азыркы өндүрүштү башкаруу маданиятын билген, духовный дүйнөсү бай, интеллекттүү өнүгүүгө ээ адамдар, алардын жаңы мамилелери калыптанып жатты. Социалисттик коомдун өнүгүшүндөгү азыркы учур үчүн мүнөздүү болгон конфликттер да жаралбай койгон жок. Кыскасы, адабияттын алдында ушул теманы эстетикалык планда өздөштүрүүнүн бай перспективалары ачылган болучу. Коюлган милдетти проза белгилүү деңгээлде аткара алды. Буга М. Алексееев, Ф. Абрамов, В. Белов, В. Распутин, В. Астафьев, В. Лихоносов, С. Крутилин, Е. Носов, Ю. Галкин, В. Шукшиндердин көркөм тажрыйбасы күбө. Экинчиден, «деревенская проза» ушу азыр да канат жайышы аркылуу адабий сындын көңүл буруусуна арзып, түрдүү аспекттен каралып, талаш-тартыштарды туудуруп жатат. Бул жерде «Вопросы литературы» журналында жүрүп жаткан «Социологический аспект современной деревенской прозы» деген талкууну, «Новый мирге» жарыяланган Л. Якименко менен Ф. Кузнецовдун макалаларын эске түшүрүү жетиштүү. Буларды айткан себебим, биздин коомдо социалисттик чындыктын жалпылыгы (ар бир республикада өзгөчө шартта өтөрүн эске албай кетүүгө болбойт) болгондон кийин, советтик адабияттын чыгармачыл методу бир, ал эми ички өз ара таасир, баюу процесстери жүрүп жаткандан кийин, кыргыз прозасы да жогорудагы адабий кубулуштардан четте калмак эмес. Бирок тактап кетүүчү нерсе — бизде айылкыштак турмушун сүрөттөөдө өзүнчө эле айырмаланып, адабий чөйрөдө дүң салган тематикалык-стилдик агым жаралган жок.

Т. Сыдыкбековдун белгилүү романдарынан кийин кыргыз прозасында айыл турмушун чагылдыруунун эң сонун үлгүсүн көрсөткөн чыгарма Ч. Айтматовдун «Жаныбарым, Гүлсары» болду. Реалисттик баяндоонун кан жолунан өткөн чыгармадагы Танабай менен Гүлсарынын «өз ара мамилелеринин» тарыхы — бул баарыдан мурда согуштан кийинки жылдардагы катаал турмуштун көркөм синтези. Чыгарманын архитектоникасын түзүп турган негизги предмет — Танабайдын тагдыры — канчалык драматизмдүү болбосун, баары бир, образ терең оптимизмге, философиялык мааниге сугарылган. «Ак кеме» повести болсо башкача планда чечилген. Азыр көркөм адабиятта өтө курч коюлуп жаткан жаратылыш менен адамдын өз ара байланыштуулугун көрсөткөн негизги идея нравалык принциптин чегинде ачылган. Орозкул менен жети жашар баланын образы — жазуучу изилдеп жаткан турмушту ча-

гылдыруунун бир формасы, өзөк идеяга карата эки башка көз караштын алып жүрүүчүлөрү. Ал эми повесттин структурасы жөнүндө кеп башка. «Ак кемеде» сюжеттик структуранын негизинде жаткан миф азыркы турмушту таанып-билүүнүн каражаты, куралы болуп берген.

Айылдык турмушту көрсөтүүгө аксакал жазуучулар деле, жаңыдан жазып жаткандар деле кызыгып жатышат, бирок көтөрүлгөн конфликттер, проблемалар ар башкача чечилишке ээ болууда.

Кенеш Жусуповдун «Жүрөгүм менин тоолордо» аттуу аңгемелер, повесттер жыйнагы жөнүндө адабий сында сөз болду (А. Садыков, «Бир жылдын прозасы», К. Кушубеков, «Жыйнак жана окуучулук ой»). Бул эки макалада тең К. Жусуповдун «Айылым жөнүндө баян» документалдуу повести тууралу эч сөз айтылбайт. Мен бул повесттн төрт тарабынан тегеретип, ийгилик, кемкарчына кеңири токтолуп отурбайм, тек гана өзүм козгоп жаткан аспектиге байланыштуу учурларына кайрыла кетем.

«Куштар айылдан минтип кетишет: «Жылуу жай кайда болду экен? Жигиттер минтип кетишет: «Жылуу жер сени таштадым, кайрылып сага келермин!»

Повесттин жыйынтыкталышы ушундайча. Тереңирээк караштырып көрсөң, ар бир кыргыздын кан-жанына терең сиңген мына ушул ой чыгарманын бүткүл сюжеттик-композициялык түзүлүшүн, окуялардын логикалык өнүгүшүн, образдар системасын кызыл сызык менен сызгандай аралап өтөт. Автор «киндик каны тамган айлынын» тээ атам замандан тартып бүгүнкүсүнө чейинки тагдыр тарыхынан кабар берет. Совет бийлиги жеңип, колхоздошуу мезгили, анан каардуу согуш жылдары, азыркы бейкутчулук турмуш, айылдын алдыңкы адамдары, койчу, баары тизмектелет. Ал тургай, географиялык мүнөздөмө да өз ордун тапкан. Бир жакшы жери — ушунун баары элпек тил менен жазылган, повесть лирикалуу. Айрыкча колхоздун азыркы турмушуна, алдыңкы адамдардын ишине автор өзгөчө көңүл бурат. Мындай эпизоддорду окуп отуруп, кыргыз айылында болгон коомдук-социалдык өзгөрүүлөргө сыймыктанасың. Бул жагынан жазуучунун адресине бир катар жылуу сөздөрдү айтса болот. Бирок «медалдын экинчи жагы бар» эмеспи.

К. Жусупов айлындагы өңчөй оң жактарды көрөт, ошолорду баяндайт. Чыгарманы окуп «бу айылда баары эле оң, телегейи тегиз экен го» деген ойго кетесиң. Чынында турмуш андай эмес да. Азыркы айыл турмушунда канча бир чечиле элек проблемалар жатат. Көркөм адабияттын бир милдети да чечилип жаткан проблемаларды,

чечиле элек проблемаларды көрсөтүп, турмуштун татаалдыгын, турмуш — күрөш экендигин миллиондогон окуучуларга айтып берүү го. Башкача айтканда, адабият фактыларды бир беткей каттоочу курал эмес, ал — турмушту, анын өзгөрүшүн изилдейт. Биз ошо себептен адабияттын таанып-билүүчүлүк, таалим-тарбиялык күчү бар деп айтабыз. Мындай касиет көркөм адабияттын бардык түрлөрүнө, жанрларына таандык.

Башка бир маселе — повесттин жанрдык табияты. Чыгарма келки-келки аңгемелерден (мен көбүнчө очерктерден деп айтар элем) турса да, негизинен окуялардын логикалык биримдиги сакталган. Бирок «Адамдардын сүйүүсү» деген главадан тартып окуя өтө эле майдаланып, жалпылаштыруу иши кыйындап кеткен. Кээ бир эпизоддор сюжетке пайдасыз, ашыкча көрүнөт. Мындай майда-баратка кызыгуу образ түзүүдө авторго жолтоо кылгансыйт. Адатта документалдуу жанрда публицистикалык пафос өз ордун тапчу эле. Бул повестте публицистикалуулук анча байкалбайт. Менимче, ал чыгарманын көтөргөн проблематикасына көптөн-көп байланыштуу.

Белгилүү прозачы К. Каимовдун «Кыш ыргактары» деген жаңы повести малчылардын турмушуна арналган. («Ала-Тоо», № 5, 1973). Чыгарманын негизги каарманы экөө — Апсамат, анын аялы Шакин. Бир күндүн ичинде Шакиндин эскерүүлөрү аркылуу көптөгөн жылдардын окуялары көз алдыга тартылат. Күйөөсү кыштоого кетип, тоодо жаш балдары менен жалгыз калган Шакин көбүнчө «өз өмүрү жөнүндө ойлоно баштайт». Тээ кыз курагынан берки турмушу менен ушу күнү толгоосунун кармашы улам кайчылашып каармандын аң-сезиминдеги процесстердин жаңы кырларын ача берет. Эң оболу каармандын мүнөзүндөгү өсүш баамга урунат, бирок бул өсүш бир жактуу эмес, анын карама-каршылыктары бар. Чыгармада коюлган суроолор көп, чечилишинде баарына эле жооп табылбаган.

Окууга өтпөй калган Шакиндин алдында «эми эмне кылуу керек?» деген суроо турган эле. Ары ойлонду, бери ойлонду, анан «баарын коюп, күйөөгө тийип алсамбы?» — деп да ойлойт. «Кимге? Кандай кишиге?..» Айтор, ушундай дүйүм ойлорду мурда ойлобогон Шакин акырында «жоош момун, кишиге залалы жок» карапайым жигитти — чабан Апсаматты көбүрөөк ойлоочу болду, «бирок эмне үчүн кой багат? Эмне үчүн окууга кетпейт? Аны аяды, келечегин ойлоп, боору ачыды. Мүмкүн Апсамат ата-энеси болбогондуктан, каралашары, жардамдашары жоктуктан окуудан баш тарткандыр».

Тез эле эки жаш турмуш курушту. Эми Шакин «кандайдыр башка турмушка, орчундуу сыноолорго туш болорун сезди». Турмуштун, шарттын өзгөрүшү Шакиндин адамдык сапаттарын калыптандырып жатты. «Максаттын орундалганы ушул,— деп ойлоду аялы (Шакин — Э. А.) өзүбүз аман-эсен, корообуз кырсыктан тышкары болсо, мындан чоң бакыт болобу? Үшинтип, эл катарына кошулуп кетсек, бирөөдөн илгери, бирөөдөн кийин болуп, оокат өтөр». Алар «кийин» болушкан жок. Апсамат алдыңкы чабан аталып, коомдук ишке да активдүү катыша баштады. Бул турмуштун логикасы эле.

Бирок Шакин турмуштан өз ордун таап, очор-бачар болуп калганы менен дагы эле «башкаларга тиешесиз жашырын ички дүйнөгө» жакшы түшүнө албай жүрөт. Анан эчак эле сүйүүнү башынан өткөрүп, бала-чакалуу болгондон соң: «Мен чыныгы махабатымды таптымбы?» — деп беймазалана берет.

Апсаматтын жеке адамдык сапаттары, аткарган иши, көз карашы, башкаларга жасаган мамилелери автор менен Шакиндин кабылдоосу аркылуу берилет. Көбүнчө анын сырткы иш-аракетинен кабардар болобуз, ал эми жекече позициясы, ички дүйнөсүндөгү кубулуштар көмүскөдө калгансыйт. Автор повесттин экинчи жарымында сырткы сюжетине, мүнөздөрдү ачууга эмес, окуяларды баяндоого көбүрөөк көңүл буруп койгондой.

Дегинкисинде айтар сөз — повесттен бүгүнкү кыргыз адамынын турпаты, «чоң дүйнө» — коомдук турмуш менен байланышы көрүнүп турат.

«Бүткүл дүйнөдө эч жаңылык, эч өзгөрүү болбогон сыяктанат. Балким, өзгөрүүлөр болсо деле биз үчүн аларды билүү кыйын да. Биздин радиоприемник батереянын жоктугунан бирде сүйлөсө, бирде сүйлөбөйт. Ал эми газета жөнүндө да айтпай эле коёюн. Газета биздин Көк-Ташка айына эки жолу гана келет. Андыктан ааламдын ар бир бурчунан алынып жарыяланган жаңылыктар жомоктор сыяктанат. Ал жомокторду уксак да, укпасак да болот — биздин турмушка эч тиешеси жоктой сезилет».

Бул сөздөрдү жазуучу Абдыкалый Молдокматовдун «Жоогазын» повестинин (Ала-Тоо, № 6, 1972) башкы каарманы Ороз айтып жатат. Аталган повесть менен К. Каимовдун өйдө жакта биз сөз кылган повестин салыштырып көрсөк, эки чыгарма тематикалык, образдык курулушу жагынан бир катар аналогияларды берет.

Өз ишинен башкага кызыкпаган үч чабан жигиттин койгон максаттары бирдей — «Ар бир жүз тубар койдон көбүрөөк козу алыш жана аларды-аман эсен сакташ, ба-

пестеп багыш» (К. Каимовдун повестиндеги Шакиндин сөздөрүн эстеңиз). Ырас, бул куру сөздөр эмес. Эмгектеги ийгиликтери үчүн Ороз грамота, баалуу сыйлыктарды алып, райондук-комсомолдук конференцияда жаштарга үгүт-насыят сөздөрдү айтат, чакырык таштайт. Айтор, каармандын эмгекти сүйө тургандыгы жөнүндөгү ой повестте негизги өзөк, идея катары алынган.

Ороздун турмушундагы ушул жакшы башталыш тез эле бузулат. Жекече кызыкчылыгы үстөмдүк кылып, берген комсомолдук убадасын жерге тээп: «Үч жылы бою тоодо телпейип жүрдүм. Мен үчүн жетишет. Мен тоодо темпейип жүрө беришти каалабайм!» — деп Ороз Асянын артынан Фрунзеге жүрүп кетет. Издеп келген кишисинин айткан сөзү бул: «Кулап калдым? Ороз, сен эмне жөнүндө айтып жатасың? Сен да экзамен тапшырдыңбы?» Бул жерде жактырбоонун да, мыскылдоонун да илеби сезилип турат. Муну Ороздун өзү да сезди. «Арадан эки ай — араң гана эки айдан кийин — Ася мен үчүн баягы периште эмес, жөнөкөй гана кыз болуп калды. Аны мен эч өзгөчөлөнтпөй көчөдөн, кинодон, өзүм жүк ташуучу болуп иштөөгө орношкон тигүү фабрикасынан күндө көрүп жүргөн көп кыздардын бириндей эле көрө баштадым. Асяга болгон кайран сүйүүм. Буга чейинки менин ага болгон мамилемди эми сүйүү деп айтуудан уялам. Ал айыптуу. Ооба, анын жеңил кыялдуулугу айыптуу...» Ошентип, башкы каарман айыпты Асяга, анын жеңил кыялдуулугуна жүктөйт. Шаарда бир канча убакыт иштеп жүрүп, Асядан биротоло көңүлү калгандан соң кайрадан айылга, өз кесибине, медсестра Турсунга, ал сүйгөн жоогазынга кайтып келет. Баса, Турсун демекчи. Ал малчыларга медициналык жардам көрсөтүү үчүн келген. Адегенде жактыра бербеген Ороз бара-бара Турсунду сүйүп калат. Кийин Ася менен таанышкан мезгилинде Ороз бул эки кызды салыштырат, кантсе да, оюу Асяга жетелеп кетет. Шаарга барып, акырында Асядан көңүлү калганда гана «Баса, Турсун бар эмеспи. Эми ошого барбасам, мурдагы ишимди улантпасам болбос» деген үмүттө айылга келип жатпайбы. Ороздун «духовный жетилүүсү» ушундайча болду.

Арийне, кеп каармандын шаарда же айылда калышында эмес. Мындай болуунун деле социалдык себептери бар. Ал эми жаш адамдын турмушунда адашуулар, жоготуулар, жаңы белгилер жүрүп турары белгилүү. Кеп ошол процесстерди, мезгилдин талабына үзөнгүлөш кетүүчү күрөштү өз түсүндө, реалисттик планда чагылдыруу жөнүндө болуу керек.

А. Молдокматовдун повестинде Ороздун образы, биз-

дин оюбузча, өтө эле жөнөкөйлөштүрүлүп берилген, тактап айтканда, бүгүнкү күндүн адамынын турмуштук тажрыйбасы, дегинкисинде, интелекттүү дүйнөсү көркөм сүрөттөлүшкө ээ боло албаган.

Кыштоодогу үч жигит койдон башка эч нерсе ойлошпойт. Чыгарманы окуп олтуруп, «булар эмне сыртқы дүйнөдөн оолак калышканбы» деген ойго да кетет экенсиң. Ороздун шаарга келиши да бир кызык. Жыйырмалар чамасындагы жаш жигиттин куржун көтөрүп университетке келиши, шаардын ар бир кыймылына, көрүнүшүнө таңыркашы, анан комсомол көлүнүн боюндагы кыялдануулары... Кыскасы, автордун чыгармачыл ниетиндеги (ал айкын сезилип турат) турмушту түшүнүп, духовный өсүштү башынан өткөрүүчү каарман чыгармада өтө эле ацкоо, али балалык сезимдерден арыла элек каармандын кейпин кийип калгандай түрү бар.

Эми дагы бир кейиштүү фактыны айтпай кетүүгө болбойт. 1972-жылы А. Токтакуновдун «Жигит бедели» аттуу повесть, аңгемелер жыйнагы чыкты. Сөздү түз айткандан баасы кемибейт — жыйнак бүгүнкү кыргыз прозасынын деңгээлинен, жаштардын чыгармачылыгындагы изденүүлөрдөн ат чабым алыс турат. Бул жөн гана «проза жазып көрөйүнчү» деген максаттын ишке ашышы.

Повестте сюжеттик эки линия бар. Башкы каарман Эсенбектин сүйүп алган жары Айжаркын менен өткөргөн кунарсыз турмушу биринчи, негизги линия болсо, экинчисинде анын илимий иш менен алектенүүсү көрсөтүлөт. Түз эле айтуу керек повестте ушул эки линия өз ара эриш-аркак байланыша албай, көркөмдүк жагынан алганда төмөнкү деңгээлде кала берген. Чыгармада жазуучу тарабынан алынган окуялар турмуштук көрүнүштөрдүн логикасынан келип чыкпайт — схемалуулук, жасалма фабула үстөмдүк кылат. Демек, чыгарманын курулушу ушундай болгондон кийин, бир эпизод менен экинчисинин байланышын, алардын психологиялык изилдөөдөн өткөнүн көрүүгө болбойт. Муну повесттин бүткүл тулкусунан байкайбыз. Мисалы, Эсенбек Айжаркын менен чатакташып үйдөн чыгары менен эле Аныйпаны жактырып калат, Кулубектин Эсенбекке айтып берген аналогиялык окуясы, Айжаркындан кечирим сурап кат жазышы, Аныйпа менен Эсенбектин «Манас» кинотеатрынын «Бортниковдун үй-бүлөсүнө кайтып келиши» деген кинофильмди көрүшү, үй-бүлөсүн таштап кеткен журналист жөнүндөгү Аныйпанын баяны, Сыргабек менен Айжаркындын качып кетиши, койчу, көп эле эпизод, мотивдер психологиялык жактан актапбайт, повесттин көркөмдүк тулкусуна коошо бербейт.

Образдардын иштелиши да өз максатына жетпей калган. Бүткүл симпатиясын Эсенбекке берсе да, автор аны ички дүйнөсү бай толук кандуу адабий каармандын деңгээлине көтөрө албаган. Айжаркындын нравалык дүйнөсүнүн жардылыгы ишенимдүү деталдар менен ачылган эмес. Аныйпа, Акжолтоев, Сагымбектер туурасында да ушул эле пикирди айтууга болот.

«Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган «Кыштакчада» социалдык активдүү каарман болсо деген сын-макалада жаш прозачы Мурза Гапаровдун «Кыштакча» повестине байланыштуу бир катар адилеттүү пикирлер айтылды. Макаланын автору чыгармадагы негизги кемчиликти — социалдык изилдөө пафосунун бошоңдугун ишенимдүү көрсөтүп бере алган, бирок себебин ачып көрсөтө алган эмес. Мен дагы азыноолак пикиримди кошумчалап кетейин.

Мурза Гапаровдун чыгармачылыгынын тегерегинде бир катар карама-каршылыктуу пикирлер айтылып жүрөт. М. Гапаровдун чыгармачылыгына байланыштуу өзүбүздүн жекече көз карашыбыз мындайча.

М. Гапаровду баарынан мурда бүгүнкү күндүн карапайым адамдары (муну тар мааниде түшүнбөө керек), алардын турмуш-тиричилиги (быт) кызыктырат. Дал ушул турмуш-тиричиликтен ал советтик чындыктын жаңы белгилерин, жаңы мамилелерди тапкысы келет. Мурдакы аңгемелери сыяктуу эле, «Кыштакча» повестин да ушул планда карoo керек. Мындан кандайдыр идеялык каталарды издөө, автордун социалдык позициясы жок деп айтуу дегеле туура эмес. Ал чыгарманын социалдык мазмунуна, контекстке жеткире маани берилбегендиктен чыккан пикир. Ушу жерде орус жазуучусу С. Крутилиндин «Липяги» аттуу лирикалык повести (роман деп да жүрүшөт) эске түшөт. Повестте Ляпяги селосунун турмушу, адамдары жөнүндө автордун баяны бар. Ушунчалык ачык, ушунчалык лирикалуу! Китепти окуп жатып, орус селосунда дыйкандар менен кадимкидей аралашып жүргөндөй болосуң. Эмгегине бешенең жарып, чечиле элек проблемаларына (алар канча дейсиң) күйүп бышасың. Анда деле сыртта көтөрүп келатышкан өлүктү көрүп, окуучулар коңгуроого карабай, эшикке чү коюшпадыбы. Жазуучу так ушу село турмушундагы өзгөрүүлөрдү, шаар менен, чоң дүйнө менен байланышын толкундануу менен бытовой аспектиде эле лирикалык планда ачып берет. Повесть адабий сында жогору бааланды. Же болбосо Г. Матевосяндын повесть, аңгемелерин эске түшүрөлүчү.

«Кыштакчада» мындай бир символикалык образ — ак паровоз бар. Акундун актап койгон үйү «өзүнүн актыгы менен жанындагы тамдардан даана бөлүнүп, бир нече боппоз, көрксүз вагондорду сүйрөп бараткан паровозго окшойт». Менимче, чыгарманын кан тамырларын кыймылга келтирип турган негизги ой, өзөк идея, автордун «бактысыздыгы» ушу жерде жатат. «Бактысыздык» дегеним, жазуучу бир айылдагы кызыксыз турмушту, тиричиликтин майда жактарын «бир нече боппоз, көрксүз вагондор» деп туура аныктады, «өзүнүн актыгы менен» ошол «тамдардан даана бөлүнүп», кайра аларды алга «сүйрөп бараткан паровозду» көрө алды, бирок паровоз көрксүз вагондорду ордунан кантип, кандайча козгоп, кантип алга сүйрөп кеткенин биле алган жок. Оригиналдуу табылган ой оригиналдуу көркөм чечилишке жетпей калды. Күжүрмөн паровоз менен көрксүз вагондор мурдагы ордунда аралашып кетти.

Ошентип, биз акыркы жылдарда жазылган бир канча повесттин «тараза ташын» тегеретип, чыгарган «продукциясын» колдон келишинче анализдедик. Эми кээ бир жалпы бүтүмдөрдү айтууга убакыт жетти окшойт.

Баарынан кубанычтуусу, азыркы повесть бүгүнкү турмуштун маанилүү проблемаларын аналитикалык изилдөөдөн өткөрүүгө умтулуп жатат. Бул тенденция, ал тургай, ийгиликсиз чыккан чыгармалардан да байкалат. Макаланын башталышында белгилегендей, азыркы турмуш негизинен повесть жанрында чагылдырылууда. Жаш прозаиктердин умтулуусу да ушундай. Алар көбүнчө турмуш-тиричилик көрүнүштөрү, адамдардын өз ара мамилелери жөнүндө жазып жатышат. Бул закон ченемдүү көрүнүш: эмгекке, үй-бүлө күтүүгө карата эзелтен бери калыптанган көз караштын азыркы мезгилде өзгөрүп жатышы, жаңы мамилелер, жеке адам менен коомдун кызыкчылыктарынын ортосундагы күрөш — ушулардын баары биздин бет алдыбызда өтүп жатпайбы.

Тилекке каршы, кыргыз повесттеринин көпчүлүгүндө оң каарман маселеси ийгиликтүү чечилбей жатат. Көпчүлүк каармандардын өзүнөн башкаларга, курчап турган чөйрөсүнө активдүү таасир этмек турсун, өзүнүн турмуштагы ордун таба албай, тапса да эмне кылууну билбей мажирөө абалда жүрүшүнүн бир себеби — өзүлөрүнүн алдына активдүү эстетикалык идеалды коё билбегендигине же реалдуу турмуштан ажырап, абстракттуу жашаганына байланыштуу. Повесттердеги стилдик изденүүлөр, баяндоонун формалары жөнүндө болсо, иш мындайча: чыгармалардын, образдын көркөм структурасы бир кыйла та-

тааланып кетти. Автордук баяндоо менен бирге окуянын лирикалык каарман тарабынан сүрөттөлүшү повесттерде үстөмдүк кылып баратканы, 60-жылдары прозада психологиялык анализдин терендешинен улам монолог, диалогдун (реплика, подтекстн менен) кеңири колдонула башташы, ушулардын таасиринен, повесттин жанрдык чектеринин да өзгөрүшү айкын эле байкалат. Айтылгандарга кошуп кетүүчү дагы бир кеп — бизде жанрлардын поэтикасын жана стилистикасын изилдеген эмгектер жок. Муну ойлонуштуруп көрүүгө убакыт жетти.

Акырында айтарыбыз, көптөгөн чыгармаларда сүрөттөөнүн, каармандардын речин кура билүүнүн, психологиялык анализ жүргүзүү чеберчилигинин бай мүмкүнчүлүктөрүнүн тигил же мунусу бар. Бирок, ошол мүмкүнчүлүктөрдү бири-бирине органикалык түрдө байланыштырып, идеялык-эстетикалык концепциясы бар бүтүн чыгарманын деңгээлине жеткирүү иши китеп окуучулардын бүгүнкү талабын канааттандыра албайт.

Кыргыздын көркөм прозасы өзүнүн эң мыкты үлгүлөрү аркылуу 60-жылдардын башында жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөнү белгилүү. Роман менен повесттердин өнүгүшүнүн азыркы практикасы ошол бийиктиктин айланасында кызыктуу кубулуштар жүрүп жатканын айгинелейт. Прозабыз, анын ичинде азыркы повесть коомдук турмуштун объективдүү өнүгүшүн, динамикасын чагылдырууда улам терендикте баратат.

1974.

80-ЖЫЛДАРДАГЫ ПОЭЗИЯБЫЗДЫН АРЫМЫ

Кыргыз жазуучуларынын VII съезди (1981-жыл) азыркы адабиятыбыздын, анын ар кайсы түркүмдөрү менен жанрларын ар тараптан талдап, милдеттерин аныктагандан бери төрт жыл өттү. Бул аралыктын ичинде адабияттын маанилүү бир тармагы болуп саналган поэзия кандай өнүктү? Анда кандай жылыштар, өзгөрүүлөр, окуялар (эгер болсо), тенденциялар байкалды? Анын жалпы эле абалы азыр кандай? Проблемалары барбы? Болсо кайсылар? Акырында, поэзиянын эртеңки — жакынкы перспективалары кандай көрүнөт?

Сөздү зарылдыгына ылайык башкараак өнүттөн баштоого туура келет.

Биринчиден, ушул өндүү суроолорго жана жалпы эле азыркы кыргыз поэзиясына улуттук адабий сын кийинки

жылдарда кызыкпай келгенин алдын ала айта кетүү ылайык. Бул жагынан республикабыздагы орус сынчыларынын ынтызарлыгы атайын белгиленип кетиши абзел. Маселен, өткөн жылы белгилүү адабиятчылар М. А. Рудовдун «Ленин кыргыз поэзиясында», Е. К. Озмителдин «Улуттук поэзиянын жаңыланышы» аттуу китептери жарык көрдү. Эгер биринчи китеп конкреттүү материалдарга негизделип, улуу жолбашчынын кыргыз поэзиясындагы образын тарыхый планда ынанымдуу ачып көрсөтсө, Е. К. Озмителдин китеби, тилекке каршы, конкреттүүлүктөн алыстап, карандай жалпы ой жоруулар менен чектелиптир. Башкача айтканда, анда теориялык туура жоболор бар, бирок кыргыз поэзиясынын конкреттүү тажрыйбасы жок. Ошон үчүн буга окшогон кенемтени дале болсо биз, кыргыз сынчылары толтурат көрүнөбүз.

Экинчиден, азыркы поэзияга методологиялык кандай позициядан келүүнү тактап алуу зарыл.

Баарыбызга жакшы белгилүү: өткөн төрт жыл өлкөбүздүн коомдук-саясий турмушундагы зор окуялар менен белгиленди. КПССтин XXVI съезди, партиянын Борбордук Комитетинин соңку пленумдары өнүккөн социалисттик коомубузду мындан ары өркүндөтүүнүн стратегиясы менен тактикасын аныктаган бир катар принципиалдуу чечимдерди кабыл алды. Бөтөнчө адабият ишмерлерининн азыркы учурдагы башкы милдеттерин аныктоодо КПСС Борбордук Комитетинин июнь (1983) Пленуму, «Адабий-көркөм журналдардын коммунисттик курулуштун практикасы менен чыгармачылык байланыштары жөнүндө» деген токтом чоң мааниге ээ. Партиялык бул документтер учурдагы адабий-көркөм процессти андап-билүүгө, анын коомдук турмуш менен байланыштарын ачууга, жаңы адамды тарбиялоого кошкон реалдуу салымын көрсөтүүгө, бул иштеги жетишкендиктер менен кемчиликтерди белгилөөгө, милдеттерди аныктоого саясий жана философиялык так компас болуп берет.

Дегеле, азыр поэзиябыздын кадырлуу аксакалдарынан, Кыргыз ССРинин эл акындарынан тартып жаш талапкерлерге чейин ыр китептери үзгүлтүксүз чыгарылып жатат. Атап айтканда, жалаң кыргыз тилинде жыл сайын жарык көрчү ар түрдүү көлөмдөгү китептердин орточо саны балдарга арналгандарын кошпогондо элүүнүн тегерегинде болуп, төрт жылдык эсеби эки жүздөн ашат. Албетте, алардын баарын сөзгө тартып, ар бирине токтолуу мүмкүн эмес. Ошентсе да поэтикалык кыймылдын жалпы панорамасын, анын негизги тенденцияларын так элестетиш үчүн колдон келишинче фактыларды кеңири камтууга аракет

кылган оң болот. Бирок мындай учурда дагы бир кыйынчылык бүткүл кейпи менен алдыга тартылат: эгер адабий процессти, андагы тенденцияларды аныктоо азгырса, акындардын жекече чыгармачылыгы көздөн далдада калат, кийинки көрүнүшкө кызыксаң адабий процесстин закон ченемдери ачылбайт. Айтор, мүмкүн болушунча экөөн тең эске алуу, бири менен экинчисин байланыштыруу, демек, жекелик менен жалпылыкты диалектикалык тастыктоо милдети туулат. Ошондо да азыркы адабиятка кандай талап, кайсы чен-өлчөм менен кароо керек деген суроо пайда болот. Ага өйдө жакта аталган партиялык документтер «терең идеялуулук, граждандуулук жана көркөм чеберчиликтин бийик деңгээли — партиянын, элдин искусство ишмерлерине койгон башкы талабы ушундай» деп жооп берет. Эмесе, биз дагы так ушул башкы талап менен 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясына мамиле жасайлы.

Аксакал акындарыбыздын жана аларга үзөңгүлөштөрдүн акыркы жылдарда жарык көргөн «Тандалмалары» жана жаңы китептери көргөзүлгөн талаптын ар кайсы жактарына, айрыкча, терең идеялуулук менен граждандуулукка айкын далил. Ушул мааниде Кыргыз ССРинин эл акындары А. Токомбаевдин, А. Токтомушевдин, С. Эралиевдин, С. Жусуевдин Фрунзеде жана Москвада чыккан «Тандалмаларын» бөлүп карооого болоор эле. Аталган акындарыбыздын поэзиядагы түйшүктүү да, байсалдуу да жолун күзгү сыңары чагылткан томдуктар белгилүү сынчы Т. Аскаров (А. Токомбаевдин Москвадан чыккан «Тандалмаларына»), адабиятчы С. Жигитов (С. Эралиевдин кыргызча эки томдугуна), балкардын акыны К. Кулиев (С. Жусуевдин Москвада жарык көргөн «Алтын чынар» аттуу китебине) жазган баш сөздөрүндө туура талданып, жогорку баага ээ болгондуктан, аларга кайрадан кайрылуу эп көрүнбөйт. Тек гана өзүмдүн окурмандык жеке кабылдоомду, кесиптик кызыкчылыгымды кошо кетсем, С. Эралиевдин кыргыз тилиндеги эки томдугу учурдагы поэзиябыздын уруттуу окуяларынын бири катары туюлат. Бирок «Тандалмалар» кантсе да акындарыбыздын мурдакы жылдардагы поэзиясын жыйынтыктагандыктан, алардын сөз болуп жаткан мезгилдеги жаңы чыгармаларына көңүл буруу пайдалуу. Бул жагынан А. Токомбаевдин, А. Токтомушевдин, С. Эралиевдин, С. Жусуевдин жаңы ыр китептери чыкпаганын көрөбүз. Ал эми мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган чыгармалардан ирдүүлөрү деп А. Токомбаевдин «Кызыл мүштөк»; С. Жусуевдин «Белгисиз солдат» поэмаларын айтуу керек. Биринчиси — ак-

сакал акыныбыздын пролетариаттын улуу жазуучусу Горькийдин жаркын элесин тарткан мурдакы бир поэмасынын кайрадан иштелген варианты. С. Жусуевдин «Белгисиз солдаты» болсо жаңы поэма. Ошентсе да темасы, образдык мазмуну жана структурасы боюнча ал чыгарма акындын мындан жыйырма жыл мурда жарык көргөн «Тирүүлөргө», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмалары менен түздөн-түз өзөктөш, тутумдаш. Башкача айтканда, автор мында да өзү баштан кечирген Улуу Ата Мекендик согуштун темасына кайрылат. Бирок поэмада согуш окуялары баяндалбайт, анын бар көңүлүн, бүткүл максатын, чыгармачылык ниетин белгисиз жоокердин (айтмакчы, солдат дегенди ушинтип эле алса болмок) образы аркылуу азыркы учурдун эң чоң, номер биринчи проблемасын — согуш жана тынчтык маселесин көтөрүүгө арнайт. Негизинен реалисттик ойлонуунун закондору боюнча жазылган бул чыгарманын образдык структурасы, көркөм ыкмалары, курулушу көңүл бурарлык: анда реалисттик образдар менен катар жалпыланган, символ тарыздуу образдар бар. Айталы, поэманын идеялык-көркөмдүк уюткусун символдуу образ — белгисиз солдат түзүп, ага жалпыланган жана реалисттик өң-түстөгү башка образдар (согуш майыбы, эне, маршал, космонавт, Керимбүбү Шолукту) байланышат. Актуалдуу ойлору, оригиналдуу көркөм ыкмалары, элестүү каражаттары бар бул поэма жалпысынан ийгиликтүү чыккан жана типологиялык планда М. Каноаттын «Сталинград үндөрү» же жакында эле Е. Исаевдин «Правдага» жарыяланган «Жыйырма бешинчи саат» аттуу поэмалары менен үндөшөт.

Жалындуу граждандуулук, публицисттик пафос, оптимисттик маанай Кыргызстандын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгын алышкан республиканын эл акындары Т. Үмөталиевдин «Тоо гүлдөрү», М. Абылкасымованын «Тандалмалар», «Гүлдөр суу сурайт» аттуу китептеринен кашкайып көрүнөт. Ооба, аталыштары поэтикалуу көрүнгөн бул китептердин ички мазмунун биринчи иретте граждандык, коомдук-саясий тематика аныктайт. Ушул маанide, айталы, М. Абылкасымованын китебинин аталышын талаа, табият, айыл чарбасы, акыры келип, адамдын өзү суу сурайт деп окуса болот. Аталган жыйнактарда жана белгилүү акын-жазуучу Н. Байтемировдун ошол эле сыйлык менен белгиленген «Махабатым-канатым» китебинде татынакай арзуу лирикасына да кеңири орун берилген. Бул жагынан айрыкча Н. Байтемиров соңку он жылда махабат темасына баш-оту менен өтө өжөрлөнө киришип,

«Махабат жазы», «Махабат дастаны», «Махабатым-канатым» китептерин удаама-удаа чыгарды жана акыркы жыйнагында мээнетинин акыбетин кайтарды. Жыйнак чынында да атына жараша заты бар болуп чыкты. Башкача айтканда, ал акындын өзүнүн:

Акын болсоң, ынак болгун, накта бол,
Борчук болбо, дөбө болбо, аска бол.
Өткөндөрдүн куллук урбай бирине,
Өзүңчө бол, бөтөнчө бол, башка бол. —

деген саптарын иш жүзүндө айныксыз далилдей алды. Мындай өзүнчөлүк, бөтөнчөлүк, башкалык — Н. Байтемировдун махабат темасына жаңыча бурулуш, өзүнчө кубултуу таба билгенинде, ачык айтканда, кары кишинин жүрөгүнүн жаштыгын көрсөткөнүндө. Жок, Н. Байтемировдун махабат ырлары — куру кыйкырыктар, карандай кагылып-жалынуулар, өпкө кагуулар эмес. Алар — чыныгы сүйүүнүн, толгонуулардын, санаркоолордун, назик асыл сезимдердин, демек, махабат чындап канат байлагандыктын туундулары. Бул ырлар акындын өзүнүн «Мен ыр болуп туш тарапка шарпылдап, эми гана тегиз чечтим бүчүмдү» дегениндей эле бар.

Н. Байтемировдун көпчүлүк ырлары форма, ритм, өлчөм, интонация, музыкалуулук жагынан да купулга толорлук, көңүлгө аларлык: алар ар кыл жана бай. Акын демейде кыскалыкка, ойдун тактыгына, терендигине, учкулдугуна умтулат. Дегеле «Махабатым — канатымдагы» ырлары жана «Анархай баяны», «Ак башат» аттуу чакан поэмалар устаттык менен жазылганын белгилөө керек.

Турмуштук терең ой толгоолор, философиялык-элегиялык мүнөздөгү санаркоолор Кыргыз ССРинин эл акыны, маркум Тенти Адышеванын «Менин күнүм» (1983) деген жыйнагында да бар. Мында да оптимисттик маанай, жаркын сезимдер үстөмдүк кылат. Буга «Жалган дүйнө», «Бакты эмей эмине», «Сагынам мезгилдерди», «Мен бактылуу» аттуу ырлары күбө. Граждандык пафос, публицисттик темперамент «Тынчтык жүрүш» (аялдардын ракеталык-ядролук согушка каршы күрөшүн туюнтат), «Эмне үчүн?» (согушту, фашизмди айыптайт) ырларында күчтүү. Көрсөтүлгөн пафос «Отузунчу жылдардын комсомолу», «Эстелик» (Ч. Валихановго арналган) поэмаларында андан ары терендетилген. Тарых менен азыркы учурдун, өткөн муундар менен азыркылардын байланыштары жана айырмачылыктары ал поэмалардын мазмунун аныктайт, идеялык уюткусун түзөт. Т. Адышеванын ырлары

менен поэмалары чубалжыган саптардан тыш, кыска жана сыйымдуу, көркөмдүк деңгээлдери жалпысынан дурус.

Белгилүү акын Т. Байзаковдун алтымыш жылдыгын белгилеген «Тандалмалары» (1982) өзүнчө көңүл бурууга арзыйт. Адегенде эле китептин курулуш принциби (архитектоникасы) оригиналдуу экени баамга урунат, ал «Жашоо шары», «Согуш тагы», «Сүйүү табы», «Кыял шагы» деген тематикалык бөлүктөрдөн жана «Дастандар багына» окурманга мурдатан белгилүү «Паризат», «Ленин атам сүйлөдү», «Патрондогу каттар» поэмалары кирген.

Биз алгачкы ыр китеби 1960-жылдардын башында чыккандыктан улам Т. Байзаковду поэзияга кеч келди деп эсептеп жүрчүбүз. Көрсө, акын поэзияга жаш кезинен тарта кызыгып, ырлар жазып жүрчү экен. Мунун далили — «Тандалмалардан» орун алган. «Алгачкы дептерден» деп берилген жана «Согуш тагы» бөлүгүнө кирген ырлар. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жазылган ал ырлар өздөрүнүн көркөмдүк деңгээли боюнча (эгер акын кайра иштеп, оңдоп чыкпаса) Т. Байзаковдун акыркы мезгилдеги ырларынан эч кем калышпайт, азыркы окурмандарга да мурда жана кийин жазылган ырларынын мыкты дегендерине гана тийиштүү. Аларда элдик оозеки чыгармачылыктын салттарына берилгендик (ассонанстардын, аллитерациянын арбындыгы, ыргактуулук, сүрөткерлик, традициялык образдар), ойдун учкулдугу, сезимдердин чындыгы бар. Акыркы касиет (сезимдердин чынчылдыгы, нукуралыгы) атүгүл Т. Байзаковдун адамдык жана акындык башкы өзгөчөлүгү катары көрүнөт. Бул туурасында акындын өзү да төмөнкүчө сыр ачат:

Ким ыйласа, — мен да кошо ыйладым,
Күлкүсүнө күлкүм менен кошуллум.
Жакшылыкты жаным менен сыйладым,
Жамандыкка каным менен тосулдум!

Келтирилген саптар тек декларация, куру сөз эмес, тээ түпкүрдөн, ички жактан, «жүрөктөн» чыкканын биз акындын өмүр баянынан жакшы билебиз. Бирок бул жолу акындын «Жашабай өмүр баянда, жашагым келет ырымда» деген максаты да ишке жөндүү ашып жатканын кошумчалай кетүү артыкбаш болбойт.

Өз мүмкүнчүлүгүнө жараша чыгармалары аркылуу коомго, мезгилге кызмат кылуу далалаты Кыргызстандын эл акыны М. Жангазиевдин «Керме тоо» (1983), карыя акындарыбыздын бири Т. Шамшиевдин тандалма мүнөз-

дөгү «Турмуш таасирлери» (1983), акын Н. Жүндүбаеванын «Үмүтүм түгөнбөйт» жыйнактарынан байкалат. Үч жыйнакта тең коомдук-саясий тематика, граждандык пафос басымдуулук кылат. Бул аталган акындарыбыздын социалдык активдүүлүгүн, граждандык позициясынын тактыгын аныктайт.

Мындай баалуу сапаттар баятан бери сөзгө тартылып жаткан көрүнүктүү, белгилүү акындарыбыздын дээрлик бардыгына мүнөздүү экенин айттык. Айрыкча, жоокер акындарыбыздын согушту жек көрүүгө, тынчтыкка чакырган чыгармалары Улуу Жеңиштин 40 жылдыгынын алдында актуалдуу кабыл алынарын баса көрсөткүм келет. Ушул мааниде дагы бир жоокер акындын — А. Күрүчбековдун «Адамзатка кайрылуу» аттуу ачыктан-ачык публицисттик пафостогу жаңы поэмасы (1984) жакшы жышаана катары көрүнөт. Поэманын идеялык өзөгүн, борбордук проблемасын согуш жана тынчтык, негизги конфликттин азыркы замандагы карасанатай (согушчан) күчтөр менен Советтер өлкөсү башында турган алдыңкы адамзаттын күрөшү түзөт. Мезгилдин татаалдыгын, күрөштүн курчтугун, каршы тараптардын келишпестигин конкреттүү образдар, сүрөттөр аркылуу ачып келип, акын бул күрөштө бейтарап болбоого, реакциячыл, империалистчил, согушчул күчтөргө активдүү каршы турууга чакырат. Анын адамзатка кайрылуусу ушул. Түзүлүшү чыйрак, сүрөттөөлөрү элестүү, публицисттик илеби күчтүү бул поэма Б. Карагуловдун 70-жылдары жаралган «Аалам Магелландары» аттуу белгилүү поэмасындагы изденүүнү андан ары улантып тургансыйт.

Бирок партиялык документтер темасынын маанилүүлүгү үчүн гана адабий чыгармаларга жылуу ырай менен караш керек деген бир беткей талапты койгон жок. Тескерисинче, алар адабият менен искусствodогу ийгиликтин эң так өлчөмү элдин идеялык-нравалык турпатынын, эстетикалык табитинин калыптанышына тийгизген таасирдин реалдуу даражасына байланыштуу болорун баса көрсөттү. А мындай таасир берүү даражасына жогору жакта айтылган башкы талапка (анын ажырагыс, бөлүнгүс бир бөлүгү — көркөм чеберчиликтин бийик деңгээли эмес беле) жооп берген чыгармалар гана жетише алары айтса-айтпаса түшүнүктүү. Ал башкы талапка ылайык келчү чыгармаларды жаратуу биздин шартта эл акынынан тартып жаш талапкерге чейин күтүлөт. «Сынчыл талдоонун алдында «принципте» жаш талапкер да, аты искусство тарыхына жазылып калган устат да бирдей»,— деп айтылат КПСС Борбордук Комитетинин «Коммунист» журна-

лына жарыяланган «Сындын бийик жоопкерчилиги» аттуу редакциялык макалада (1983, № 18). Бул азыр партия жумушчудан министрге чейин бирдей талап койгондуктун көркөм чыгармачылык тармагында чагылышы.

Мына ушундай бийик талаптан туруп караганда, биздин атактуу, көрүнүктүү, белгилүү, наамдуу аксакал жана салыштырмалуу жашыраак акындарыбыздын чыгармаларында, китептеринде, тилекке каршы, ар кайсы өлчөмдөгү өксүктөр, кемчиликтер көзгө чалдыгат. Маселен, Т. Үмөталиевдин «Ыр түнөгү» жыйнагында кээде дидактикалык ыр саптары жолугат. М. Абылкасымованын «Гүлдөр суу сурайт» жыйнагы профессионалдык чеберчиликтин бир деңгээлде кармалбагандыгын, ыр саптарын жөнү жок жерден эле сындырууну айгинелеген фактыларды берет. Эгер С. Жусуевдин «Белгисиз солдат» поэмасынын бардык эле бөлүктөрү бирдей деңгээлде жазылбай («Солдат» бөлүгү реалисттик ой толгоодон өтпөгөн жана психологиялык жактан ишенимсиз), тили баяндоо манерасы кургак болуп калса, Н. Байтемировдун «Махабатым — канатым» китебинде тамтыгы чыккан ойлорду (банальности) поэтизациялоо, жеңил-желпилик, карандай устаттык менен жазылган ырлар аз эмес. Мындай мүчүлүштөр жана үстүрт санаркоолорго, желдирме баяндоолорго жол берүү, фольклордук салттарга чыгармачылык менен мамиле жасабоо Т. Байзаковдун «Тандалмаларынан» да кездешет. Дегеле Т. Байзаков менен Н. Байтемировдун акындык табиятына ойку-кайкылык, өйдө-төмөндүк, бир кылка эместик мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Ушул өндүү кемчиликтер М. Жангазиевдин, Т. Шамшиевдин, Н. Жүндүбаеванын китептеринде да көп өлчөмдө учурайт. Анан калса, бул акындардын ырларында жалган пафос, декларативдүүлүк күч.

Алардын чыгармачылыгынан улам дагы бир нерсени айтууга туура келет. Биздин аксакалда граждандуулукту эмнегедир бир жактуу, карандай салтанаттуулук, тиги же бул коомдук-саясий окуяга, датага үн кошуу кейпинде түшүнүшөт. Чындыгында граждандуулук деген кеңири көп катмарлуу түшүнүк. Ал жазуучудан ийгиликтерге кубануу менен бирге коомубуздагы татаал көрүнүштөрдү, турмушубуздагы кемчиликтер менен карама-каршылыктарды таамай чагылта билүүнү талап этет. Жазуучунун граждандык эрдиги, принциптүүлүгү, активдүү позициясы дал ушундан айкын байкалат. Албетте, бул учурда башка бир чектелүүчүлүккө, карандай кемчиликтерди «казып» жатып алууга азгырылуу жарабайт. Биздин улуу, сыймык туудурчу жетишкендиктерибизди төмөндөтүүгө да, чындыкты

кооздоп шөкөттөөгө да, мүчүлүштүктөрдү драматизациялоого да жол берилбейт, бирден бир туура, реалисттерче ойлоо тандалып алынышы керек — партиянын адабият менен искусство ишмерлерине айткан акылман насааты ушундай.

80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясынын «кырманына» кошкон салым орто муунга кирчү, б. а. элүү менен кырктын тегерегиндеги акындарда бараандуу көрүнөт. Бул, бир чети, түшүнүктүү: алар азыр адамдык (граждандык) жана акындык көкөлөө курагына кириштн, өмүрдүн бир ашуусуна, белесине жетишти. Муну элүүнүн тегерегиндеги акындардын жаңы же тандалма тариздеги көлөмдүү китептери куп гана ырастайт: «Ашуудан берген отчетум» (Б. Сарногоев), «Ашуу» (С. Урмамбетов), «Белес» (Э. Ибраев), «Элүүнчү жаз» (Б. Абакиров), «Белгим» деген жыйнагына кирген «50 жаш, келе колунду!» аттуу ырында акын С. Шатманов да: «Эл-журтка эсеп берем сен аркылуу, 50 жаш келе колунду!» дейт. Ушул жашка арналып же анын тегерегинде И. Исаковдун «Ата журт толкундары», Р. Рыскуловдун «Ырлар», Ж. Садыковдун «Аккан суу», О. Султановдун «Чарчоонун жүзүнчү ыры», Т. Молдобаевдин «Ой кербени», Ж. Алыбаевдин «Күлкү аралаш күйдүргү» аттуу көлөмдүү китептери, М. Турсуналиевдин, Э. Турсуновдун, С. Абдыкадырованын, Г. Момунованын, Ж. Абдыкалыковдун жыйнактары чыкты. Мына ушундан улам төмөнкүдөй суроо салуу жөндүүбү деп ойлойм: кана, ашуудан берген отчеттор кандай экен?

Арийне, бул багыттагы сөздү баштоону Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчётум» (1982, 1984) аттуу китеби өзүнөн өзү сурап турат. 19 миң нускада чыккан бул китеп чындыгында азыркы эле эмес, кыргыз совет жазма поэзиясынын бүткүл тарыхында мурда болуп көрбөгөн, б. а. уникалдуу окуя болду: эч бир акындын китеби мынчалык, атүгүл анын жарымынчалык нускада чыгып көргөн эмес. Баарынан кызыгы: «Ашуудан берген отчетум» чыгары менен тез сатылып, таланып кетти. Бул эмне деген көрүнүш? Анын сырлары кайда? Себептери эмнеде? Дегеле китептин өзүнүн поэтикалык көрк-өлчөмү кандай?

Ушул өндүү суроолорго биринчилерден болуп сынчы К. Даутов Б. Сарногоевдин 50 жылдыгына арналган «Акындын акындыгы» («Кыргызстан маданияты», 1982, 4-ноябрь) аттуу макаласында жооп берүүгө аракет жасады. Макалада акындын поэзияга келүү жолу, таланты-нын табияты, чыгармачылыгынын жана жалпы эле акындык тагдырынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир катар таа-

май пикирлер бар. Ошентсе да мен К. Даутовдун башкы тезистерине, Б. Сарногоевдин чыгармачылыгына, анын ичинде «Ашуудан берген отчетум» жыйнагына берген жалпы баасына, акынды кыргыз, орустун классикалык, советтик көп улуттуу жана чет элдик прогрессчил поэзиясынын классиктери менен салыштырууларына макул болгум келбейт. Сөз жок, Б. Сарногоев тубаса таланттуу, ал гана турсун ашкере таланттуу. Анын акындык тагдырынын өзгөчөлүгүндө, элдик поэтикалык салттарга берилгенинде, улуттук колоритти, юморду мыкты туюнта билгенинде, песня жанрына жаңыча өмүр тартуулаганында да эч талаш жок. Талаш башка жакта, атап айтканда, Б. Сарногоев «фольклор менен ырчылар поэзиясынын нускалуу салттарын профессионал поэзия менен, орус жана дүйнөлүк поэзиянын салттарына кыябын келтирип жалгаштырып, синтездеп чыккан», «көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүсү — классикалык жөнөкөйлүккө» жетишкен, ал «ар кандай көрүнүшкө улуттук мүнөздүн стихиясынан караган нукура элдик акын», ушул мааниде ал «А. Осмоновго, Р. Бернс менен Байронго, Пушкин менен А. Кольцовго, С. Есенин менен А. Твардовскийге, М. Исаковский менен Р. Гамзатовго окшош, алар жеткен бийиктикте турат» деген тезистерде жатат. Демейде кылдат көркөм табитти, эстетикалык катуу талаптуулукту, теориялык чоң камылгалуулукту өтүнүп жүргөн К. Даутов бул сапар ошол күүсүнөн тайып, салыштыргыс көркөм кубулуштарды бир тактага коюп отурат. «Ашуудан берген отчетумдун» өзүнө кайрылсак, өйдө жакта белгиленген жакшы сапаттарды жаземдебей көрөбүз, алардан чындап ырахат алабыз. (Маселен, «Аялдар жөнүндө термеден», «Мидинге кат» поэмасынан жана көптөгөн башка ырлардан). Бирок жыйнактан ошончолук эле өлчөмдө көңүлдү кайт кылган жорго сөздөрдү, желдирме уйкаштыктарды, үстүрт баяндоолорду, кургак санактарды кулакка өөн учуроочу одоно туюнтмаларды, атүгүл коомдук-саясий кругозордун кең эместигин, жалпы маданияттын төмөндүгүн тастыктаган мисалдарды көрөбүз. («Чаткал баяны» поэмасы, «Кочкор», «Жумгал» деген узун ырлары, көпчүлүк каалоолору, арноолору жана башка ырлары буга кепил). Акыркыларды жалпылаштырып келип, мен Б. Сарногоевдин «поэзиядагы жөнөкөйлүгү кээ бирөөлөр ойлогондой примитизм эмес, ал чеберчиликтин бийик үлгүсү, классикалык жөнөкөйлүк»,— деген К. Даутовдун оюндагы «кээ бирөөлөрдүн» бири болуп кала береримди айтмакчымын. Ооба, Б. Сарногоевдин поэзиясында К. Даутов катар койгон улуу жана атактуу акындарга мүнөздүү ойдун терен-

диги, кенендиги жана учкулдугу байкалбайт, тескерисинче, андан айрым учурларда тайыздык, примитивдүүлүк оркоюп турат. Ал эми поэзиядагы жөнөкөйлүктүн (классикалык дегенин азырынча коё эле туралы) жөнү болсо — таптакыр башка. Ага мисал келтирүүнүн зарылдыгы туулса, ошол эле А. Осмоновдун, азыркы акындардан С. Эралиевдин поэзиясына кайрылуу жетиштүү. С. Эралиевдин поэзиясындагы жөнөкөйлүк, С. Жигитов таамай белгилегендей, «азгырмалуу жөнөкөйлүк, асыресе сүрөттөө предметин эң жакшы билгендик, ийине жеткен акындык өнөр менен шартталган жөнөкөйлүк». Мындай жөнөкөйлүккө көрсөтүлгөн жагдайлардан жана элдик оозеки поэтикалык салттардан тышкары орус жана дүйнөлүк поэзиянын жетишкендиктерин терең өздөштүргөндө гана жетүү мүмкүн. Ал эми Б. Сарногоевдин поэзиясынан андай чыгармачыл синтезди, жалгашууну көрүү кыйын. Акын көбүнчө фольклордук салттардын нугуна ооп кеткен.

Б. Сарногоевдин мисалынан улам Ж. Садыковдун «Аккан суу» аттуу китеби (1984) жөнүндө сөз кылуу кызыктуу көрүнөт.

Баарыбызга жакшы белгилүү, Ж. Садыковдун 1960—70-жылдардагы поэзиясы көп жагынан Б. Сарногоевдикине окшош болгон: бул акын дагы фольклордук салттарга жакын болуп, анын сюжеттерин, образдарын, жанрларын, айрым структуралык элементтерин уланткан. Эми анын «Аккан суу» жыйнагы менен таанышып көрсөңүз таптакыр башкача атмосферага, жаңы маанайга кабыласыз. Китепке профессионалдык көркөм ойлоонун мөөрү даана басылган. Ал гана турсун мында Ж. Садыков өзүнүн мурдакы чыгармачылык принциптерине полемикага чыккан десек да жаңылбайбыз. Мына анын «Аккан суу» поэмасында ачык билдирилген төл сөздөрү:

Каламым,
жазып жаткан дастаныңды
Аккан суу, ак мөңгүдө баштадыңбы?
Токтоткун андай болсо санамайды,
Токтоткун алдын ала чапканыңды!

Жалпы сөз жадаттырма кургак санат
Бул күндө кимге керек? Кимге жагат?
Издебе оңой жолду, штамптарды,
Оңой жол халтурага алып барат.

Андан төмөнүрөөктө: «Эми сен аккан суунун баарын эмес, миңинен тандап туруп бирин алгын»,— деп, кале-

мине кайрылат да, акыры алп Нарынды тандап алып, анда курулган Токтогул ГЭСинин реалисттик картинасын, эмгек эри, белгилүү курулушчу М. Сабировдун реалисттик жана психологиялык так талдоодон өткөрүлгөн образын тартат. Мындай стиль жыйнакта үстөмдүк кылып, ырлардын көпчүлүгүнө да изин түшүргөн. Бирок ушул жыйнагында Ж. Садыков мурдакы китептериндеги айрым кемчиликтерден толук кол үзүүгө жетишкен деп айтыш азырынча эрте. Жыйнакта жеңилирээк же үстүрт жазылып калган, бирин-бири кайталаган, баяндамачыл манерага азгырылып кеткен ырлар да жок эмес. Ал эми «Кездешүү» поэмасы бир болгон махабат окуясын кайра баяндоо менен гана чектелген. Ошентсе да, жыйнактагы жетектөөчү тенденция — реалисттик ой жүгүртүү, фольклордун таасирин сыртқарыга чыгарбай, чыгарманын ичине сиңирүү (китептин жана андагы поэманын аталышы эле муну ырастап турат) көңүл бурарлык көрүнүш, колдоого аларлык жышаана.

Ушундай ойго адатта традициячыл акындардын арасында саналып жүрүүчү С. Шатмановдун «Белгим», Т. Молдобаевдин «Ой кербени» деген китептери да алып келет. Ырас, баягы бир жылы сынчы С. Байгазиевдин «Кыргызстан маданиятына» жарыяланган «Поэзия — тагдыр» аттуу макаласында С. Шатмановдун акындык ойлоосундагы штамптар, жарамсыз традицияларга жетеленүү негиздүү сынга алынганы эсте. «Белгим» жыйнагы — акындын өзүнө өзү талап коюусу күчөгөнүнүн, чыгармачылык өз алдынчалыкка, изденүүгө умтулуусунун жакшы көбөсү боло алат. Ырасында эле аталган жыйнактагы ырлар, «Солдат жесири» поэмасы мазмун жана форма жактан жаңыча жазылган: мурдакы чубалжыган саптар, ыксыз салыштыруулар, дидактика кейпиндеги ырлар жок. Алардын ордун ойдун сыйымдуулугуна, метафоралуулугуна бет алган, муун өлчөмдөрү кыска, композициясы жыйынтыктуу ырлар ээлеген. Дыйканчылыкты, пахтакерлердин каарман эмгегин даңазалаган ырлардан куралган «Ак чанактар поэмасы» жана согуштун кайгысын, турмуштун диалектикасын реалисттик планда ачкан «Солдат жесири» оригиналдуу чыккан. Жалпысынан, жыйнактын атын мындайча түшүндүрүүгө болор эле: акындын белгиси — жаңылыктын, өзүнчөлүктүн белгиси.

Т. Молдобаевдин «Ыр кербени» бөлөкчөрөөк стилди, башкачараак ыкмаларды айкындайт. Мында сюжеттүүлүккө, окуя баяндоого, чоң тематикага, жайбаракат сүрөттөөлөргө кызыгуу жок. Акын адамдын жан-дүйнөсүн, башкаларга жасаган мамилесин, сүйүү сезимдерин, та-

бият көрүнүштөрүн зарыл штрихтер, уруштуу деталдар менен берүүгө маш. Ошол себептүү ырлары экспромт, миниатюра, куплет, афоризм түрүндө. Буга караганда китептин «Ой кербени» деп аталышы жөндүү да, орундуу да. Бирок сезим өлчөмү сакталбай калган учурларда афоризм сентенцияга өтүп, ырлардын таасирдүүлүгүн төмөндөтөт. Мындай кемчилик С. Шатмановдун «Майда ырлар» түрмөгүндө да кездешет.

Эгер Т. Молдобаевдин китеби «Ой кербени» болсо, Р. Рыскуловдун «Ырлар» аттуу жыйнагын сезимдердин ташкыны деп атоого болор эле. Чынында да азыркы кыргыз акындарынын көбү Р. Рыскуловдой күчтүү, ар түрдүү, көбүнчө шаттуу сезимдерге ээ эмес. Экинчиден, ырды миң түргө салып, миң кубултуу жагынан да ага ар ким эле тең келе бербейт. Бул анын акындык таланты-нын кайталангыстыгын аныктайт. Эстетикалык планда алганда ырларынан эки башат — улуттук фольклор менен дүйнөлүк поэзия даана көрүнөт. Эгер биринчиси кыргыз окурмандарына айдан ачык байкалса, экинчи жагдайды символисттик жана авангардчыл (П. Верлен, А. Рембо, Г. Аполлинер ж. б.) таасири менен түшүндүрүү керек. Бирок бири кем дүйнө дегениң өз ишин иштейт тура: Р. Рыскуловдун ырларында кээде логика жетишпейт, түшүнүксүз, ойку-кайкы саптар пайда болот. Анткени менен «Ырлар» деле акыркы жылдарда жарык көргөн китептердин мыктыларынын бири катары кабыл алынат.

Жаңы жышааналар, изденүүнүн белгилери С. Урмамбетовдун «Ашуусунда» да бар. Акын бул жыйнагында 60—70-жылдарга караганда алга чечкиндүү кадам таштаганы шексиз. Китептин көп кырдуу мазмуну, ой-сезимдердин чындыгы дүйнөгө карата көз караштын кеңдиги, чыгармалардын көркөмдүк жактан чыйрак иштелиши минтип айтууга кадимкидей мүмкүндүк берет. Поэмаларынан «Жыйырманчы кылым», «Пайгамбардын үч шарты» дегендерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Биринчисинин проблематикасы А. Күрүчбековдун «Адамзатка кайрылуусундай», бирок образдык өрчүтүлүшү жана чечилиши, көркөмдүк жалпы деңгээли андан өйдө. «Пайгамбардын үч шарты» — философиялык икая.

Орто муун эле эмес, бардык кыргыз акындарынын арасынан 80-жылдардын биринчи жарымында жаңычыл кубулуш жараткан, менимче, О. Султанов болду. Анын «Чарчоонун жүзүнчү ыры» деген китеби ушундай аталууга акылуу. Муну орустун белгилүү акыны Л. Васильева да өзү орусчага которгон жыйнакка («Песни усталости») жазган баш сөзүндө белгилеп отурат.

Албетте, О. Султановдун бул китеби жөн жерден пайда болгон жок. Ал акындын «Тоо күндөрү» деп кунарсыз аталган алгачкы жыйнагынан (1961) тартып «Дүйнө» (1979) деген философиялык аталыштагы китебин камтыган адамдык, чыгармачылык өмүрүн (айылынан тартып ааламга чейин аңдап-билген деңгээлге көтөрүлүшүн) кайрадан кыскача жыйнактап, мурдакы чыгармачылыгынын (акындык, жазуучулук, котормочулук) жаңы деңгээлде жалпыланган көрүнүшү, жан-дүйнөсүнүн кардиограммасы боло алды. Кандай гана болбосун Р. Рыскуловдун «Ырлары» менен О. Султановдун «Чарчоонун жүзүнчү ыры» кыргыз поэзиясында эркин ырдын мүмкүнчүлүгү түгөнбөстүгүн, жаңы изденүүлөргө дарбаза ачыктыгын дагы бир мерте ырасташты.

«Чарчоонун жүзүнчү ыры» адаттагы бир ыр жыйнак эмес. Ал белгилүү чыгармачылык ниетке, идеялык-көркөмдүк принциптерге негизделген өзүнчө китеп. Анын мазмуну бай, интонациясы бекем, поэтикалык тили жугумдуу.

Экинчиден, китеп поэтикалык эпостун — романдын айрым структуралык элементтерин эске салат. «Ала-Тоонун» өткөн жылкы акыркы санына акындын «Адамдын турмушу» аттуу ыр менен жазылган романынан үзүндү жарыяланды. Бул күтүлбөстүк эмес болучу.

Эске ала кетчү нерсе, өткөн жылы С. Токомбаеванын «Концерт для скрипки с оркестром» деген сентименталдуу романы чыкты. Аны менен О. Султановдун китебинде айрым үндөштүктөр жок эмес. Ошентсе да аларда айырмачылыктар көбүрөөк: С. Токомбаеванын китебинде мазмун менен интонация сарсанаачыл кыязда, камерный мүнөздө болсо, скрипканын, лирикалык каармандын үнү мундуурааак келип, оркестр (чоң, татаал дүйнө) менен байланыш түзө албаса, О. Султановдун китеби кайгы менен шаттыктын, лирика менен эпостун, жекелик менен жалпылыктын диалектикасын чагылтат.

Деген менен «Чарчоонун жүзүнчү ыры» мүчүлүштүктөрдөн таптакыр тышкары эмес. Анда карандай күч, акыл менен жазылган ырлар, адабий таасирге жетеленген саптар бар. Эркин ырдын поэтикасы да дайыма эле ийгиликтүү өздөштүрүлө бербеген. (Дегинкисинде китеп атайын сынчыл талдоого муктаж.

Орто муун акындарынын арасында сатира жанрында үзүрлүү эмгектенгендер — Ж. Алыбаев, Э. Ибраев, М. Турсуналиев. Алардын кийинки жылдары «Күлкү аралаш күйдүргү», «Ток этер жери...» (Ж. Алыбаев), «Белес» (Э. Ибраев), «Ой тобоо», «Кудалар» (М. Турсуналиев) аттуу жаңы жыйнактары жарык көрдү. Саналган жый-

нактардагы башкы пафос — коомубуздагы кездеше калып жүргөн «илдеттерди», былык-чылыктарды ашкерелөө, күйдүргү күлкүгө калтыруу, кай бир адамдардын кулк-мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы терс көрүнүштөргө карата сын мамилени өнүктүрүү. Демек, буларда социалдык анализ, публицисттик курчтук, жумшак юмор жанрдык белгилер катары өздөрүн актайт жана Б. Сарногоевдин ушул тараптагы ой тажрыйбасы менен биригип, М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун сонун салттарын жаңы шарттарда ийгиликтүү улантат.

Бирок биздин белгилүү сатирачыларыбыздын чыгармаларында бир катар кемчиликтерге жол берилүүдө. Баарынан мурда алардын көркөм лирикасы жарды, чыгармалар кургак, үстүртөн баяндалган мүнөздө болуп, образдуу ойлоонун гротеск, гипербола, фантастика сыяктуу таасирдүү ыкмаларын пайдаланбайт. Экинчиден, китептерине кээ бир сезондук, күнүмдүк кызмат аткарчу, демек, газета-журналда кала берүүчү каалоо, арноо, азил сындуу ырларын кошо беришет. Акырында сатирачыларыбыздын башка жанрга — лирикага (граждандык махабат, пейзаждык, философиялык ж. б.) өтүү далалаттары көбүнчө оңунан чыкпайт. Буга мүнөздүү мисал Ж. Алыбаевдин «Күлкү аралаш күйдүргүсү» менен Э. Ибраевдин «Белеси»: биринчи китептин лирика бөлүгүндө ошол эле кургактык, баяндамачылдык, декларативдүүлүк (а булар лириканын табиятына жат) кашкайта мөөрүн басса, экинчисиндеги лирика бөлүгү дидактикага (бул дагы лириканын душманы) көбүрөөк оогон. Ушундан улам ой туулат экен: мүмкүн, акындын табиятына туура келген жанрда иштөөсү эле жакшыдыр? Анткени адабияттагы ар бир жанр турмуштун тиги же бул көрүнүшүн чагылдырууга ылайыктуу эмеспи. Ошон үчүн жанр форманын гана эмес, эң оболу мазмундун категориясы болуп эсептелет.

Көркөм туюнтууга байланышкан мындай кемчиликтерден башка Э. Ибраевдин махабат лирикасында мазмун жактан кеткен дагы бир осолдук сөзсүз белгилөөнү талап этет. Ал — лирикалык каармандын кээде экстаз абалына түшүп, атүгүл этикалык нормаңы сактабашы («О карындаш», «Конбосо экен», «Мен жыгылдым», «Не чара» деген ырларды караңыз).

Эгер бул көрүнүш Э. Ибраевдин китебинде кантсе да аз кездешип, эпизоддор сыңары болсо, элүүгө барып калган бөлөк бир акыныбыз Э. Турсуновдо ал көптөн бери туруктуу «прописка» алып калды. Адабий сын убагында калыс көрсөткөнүнө карабастан, Э. Турсунов өз «салтын» улантууда. «Чексиз сүйүү» аттуу китебинде муну кайра-

дан да ырастайт: «Мурдагы эле бир милдетти аткарып, махабатты күүгө салам кайрадан». Албетте, акындын «махабатты» кайрадан күүгө салышына, чексиз сүйүүгө берилгендигине эч каршылык жок. Бирок махабатты (асылдыкты, тазалыкты, назиктикти) анын кайрадан да анатомиялык көрүнүш, эротизм кейпинде түшүндүрүшү чечкиндүү нааразылык туудурат. (Эгер ал акындын чөнтөк дептеринде кала берсе бир жөн эле, а калың окурмандарга таралышы дал ушундай позицияны ээлөөгө мажбурлайт). Анан калса, акындын турмуштагы көп кырдуу көрүнүштөргө назар салбай, олуттуулукка берилбей, кайра-кайра эле боз баладай «махабат» деп боздой бериши — анын граждандык позициясынын жогору эместигин далилдейт.

Ошентип, биз орто муундагы акындардын принциптүү сынга муктаж өкүлдөрүнө өтүп баратабыз. Андай өксүктөр жана алардын китептери төмөнкүлөр: Б. Абакиров — «Элүүнчү жаз», Т. Мияшов — «Алтын аймак», А. Белеков — «Өчпөс от», Т. Арыков — «Комуз», «Көңүл», М. Буларкиева — «Кер өзөн», М. Сейталиев — «Күү сырлары», Аталган авторлордо акындык шык, көрөңгөсү бар деп айтууга айрым дурус саптар, ал гана турсун ырлар кадыресе негиз берет. Бирок өкүнткөн, көңүлгө көк таштай тийген көрүнүш — алардын китептеринде көркөм ойлонуунун жаңыланышын, өзгөрүшүн белгилеген жышааналардын жоктугу, өсүштүн тек сандан-санга (сапаттан-сапатка эмес) өтүшү. Айталы, Барктабас Абакировдун «Элүүнчү жаз» деп аталган көлөмдүү жыйнагынын үчтөн экисин ой жагынан да, форма жагынан да эч жаңылык жок, караманча кайталама, үстүрт баяндама же декларация түрүндөгү ырлар түзөт. Бул ар кайсы темага (коомдук-саясий, граждандык, турмуш-тиричилик, махабат бирдей тиешелүү). Жалгыз гана дурус түрмөк — «Волгоград дептериндеги» «Жаралуу дарак» «Согуш тагы», «Ыйык дөбө» деген ырлар. Аларда кантсе да конкреттүү деталдар менен ойлонуу бар. Таң каларлык нерсе: Б. Абакиров өзү жакшы билген, аралашып жүргөн турмуштук кубулуштарды үстүртөн, маңызына кирбей сыпаттайт да, өзү көрбөгөн согушту элестүү, драмалуу маанайда чагылдырат. Лирикалуу, драмалуу маанай «Апа жана бак», «Тагдыр» аттуу поэмалардан айкын сезилет. Дегеле ушул жыйнагына караганда, Б. Абакиров лирикага эмес, баяндамачы жанр — поэмага жөндөмдүүдөй туюлат. Бул гана ал эмес, бизде көп акын-жазуучулар өздөрүнүн шыгы кайсы жанрга ылайык экенине олуттуу маани беришпестен ар кайсыга уруна беришет. Муну прозага жөндөмдүүрөөк Т. Мия-

шевдин карандай баяндамачыл (демек, прозалык) мүнөздөгү ырлары да оңой далилдеп турат. Баяндамачылык, ар нерсени сыпаттап санай берүүчүлүк, сюжеттүүлүк, чубалжыгандык жогоруда аталган акындардын китептериндеги да айрым кемчиликтерден.

Тилекке каршы, поэзиядагы оңой жолго, орто, а түгүл андан да төмөн деңгээлге убагында жаңычыл белгилери бар чыгармаларды жаратышкан таланттуу акындар Т. Кожомбердиев менен Ж. Абдыкалыков да түшүп кетишкенине он жылча болуп калды. Алардын акыркы жылдары жарык көргөн «Көз ирмем» (Ж. Абдыкалыков) жана «Ыр булак» (Т. Кожомбердиев) жыйнактары андай абалдан аз-аздап чыга баштагандарын көрсөтөт. Буга Т. Кожомбердиевдин өзүнө-өзү катуу талап койгон төмөнкү саптары далил боло алат:

Эң бийик чокулардан
Аша элекмин.
Эң татаал кыялардан
Баса элекмин.
Эң мыкты ырларымды
Жаза элекмин.

Акындын өз мууну тууралуу айтканы да жөндүү көрүнөт:

Бийиктердин —
бийиктигин багыштын,
Биздин муундар —
алат ырдын кезегин.

Ырасында эле ушул муундун дагы бир толкуну азыр ырдын кезегин — кыргыз поэзиясынын эстафетасын колго ишенимдүү алды. Алар төмөнкүлөр: С. Тургунбаев, К. Ташбаев, Н. Жаркынбаев, Ж. Мамытов, Т. Самудинов, А. Өмүрканов, О. Көчкөнов, А. Жакшылыков, А. Дегембаева, С. Акматбекова, Р. Мукашева. Арийне, бул акындардын талант-даражасы, поэзияга кошкон салымы да ар кыл. Маселен, чыгармачыл тажрыйба жагынан «аксакалыраак» С. Тургунбаевдин, Н. Жаркынбаевдин, Ж. Мамытовдун поэтикалык түшүнүгү сан жагынан гана эмес, сапат жагынан да атайын бөлүп көрсөтүүгө арзыйт. Эгер ар биринин чыгармачыл өзгөчөлүгүн мүнөздөө зарыл болсо, С. Тургунбаев менен Ж. Мамытовду эки башка стилдик ыкмада изденген экспериментчил акындар деп атоо орундуу көрүнөт: биринчиси ойчул, интеллектуалдуу поэзиянын өкүлү; экинчиси күчтүү эмоциялардын, эркин стихиянын акыны. Экөөнүн тең изденүүсү жакшы нукта ке-

латат. Бирок азырынча алар кандайдыр жаңычылыкты, чоң окуяны жасап жиберише элек. Анын үстүнө изденүүлөрүндө үзгүлтүктөр, кем-кетиктер да байкалат. С. Тургунбаевден прозачылыктын салдары («Жарыктын нуру», «Эки аска» жыйнактарынын мисалында айтканда) Ж. Мамытовдун поэмаларында («Суунун өмүрү» жыйнагы) дале болсо элдик баяндан алынган сюжет, образдарды негизинен өз калыбынан жазбай, башкача айтканда, жаңыча идеялык-көркөмдүк концепциядан өткөрбөй кайталоо бар. Ал эми Н. Жаркынбаев башынан эле сөздүн нукура маанисинде публицист акын катары көрүнүп келатат. Ал кай бир акындарга окшоп граждандык, коомдук-саясий темада өзүн зордоп жазбайт. Граждандуулук, публицисттик пафос — анын акындык табиятына кошо бүткөн, улам өркүндөп, өрчүп келаткан сапат. Буга, айрыкча, «Мезгил бийиги», ага кирген «Өмүр поэмасы» деп аталган философиялык пландагы көлөмдүү чыгармасы мүнөздүү мисал. Тилекке каршы, кийинки жыйнак («Бешик ыргагы») мынчалык таасир калтырбайт. Анда шашмалыктын, ийине жеткире иштелбегендиктин мисалдары көп. «Кыргыз көчү» аттуу идеясы кызык поэмасы да фрагменттерди, эскиздерди элестетет. Буга окшогон тескери кадам Т. Самудиновдун «Алтын сырга» жыйнагында да болгон: мурдакы «Ат чабыш», «Мээр чөп» деген китептери поэтикалык устаттыктын, олуттуулуктун туундулары болсо, бул сапар акын сентенцияларга, прозаимдерге, жеңил-желпиликке жол берген.

К. Ташбаевдин «Мезгил — тулпар» жыйнагы мунун карама-каршы көрүнүшүн айкындайт. Адатта салттуу поэтика жана рационализмге жетеленип кетчү К. Ташбаев бул сапар өзүн жаңы ыңгайда тааныштырат: жыйнак жаңыча, эркин ырдын поэтикасына ылайык туюнтулган жаңы ойлорго, бакубат эмоцияларга каныккан. Китептин лирика бөлүгүнүн композициясы да жаңыча изденүүнүн үзүрү катары кабыл алынат. Драмалуу моменттердин болгонуна карабастан жыйнактуу, жалпысынан оптимисттик маанай аралап өтөт.

Изденүү, жаңылыкка умтулуу А. Өмүркановдун «Күн жол» жыйнагында сөзсүз бар. «Таза» лирика менен граждандык пафосту, демейки тиричиликти сыпаттоо менен бийик сезимдерди эриш-аркак ала жүрүү жыйнактын оң жактары болуп саналат. Оригиналдуу композицияга негизделген «Кагылышуу» деген поэма турмушка карата карама-каршы позициялардын кагылышын психологиялык жактан ишенимдүү ачат.

Поэзияга 70-жылдары келген А. Жакшылыков китеп-

тен китепке өсүп, поэтикалык чеберчилиги артып бараткансыйт. Айталы, анын «Белес», «Макмал төр» деген акыркы жыйнактарында баягы жылдардагыдай куру кыйкырыктар, чубалжыган прозаизмдер, оркое көрүнгөн адабий таасирлер азайып калды. Айрыкча «Макмал төр» поэмасы эргүү, белгилүү чыңалуу менен жазылганын белгилөө керек. Ушул типтеги поэтикалык эволюцияны О. Көчкөновдун «Көрөңгө», А. Дегембаеванын «Бозунач» жыйнактарынан да аздыр-көптүр байкоо кыйын эмес. Кыскасы, сөз болуп жаткан толкун азыр чыгармачылык баралына келип, жаңы күч жыйнап жаткандай туюлат. Ушул процессти С. Тургунбаев «Агаларга» деген ырында мындайча туюнтуптур:

Татаал, татаал жол тандап,
Татаал, татаал ыр ырдап,
Татаал жашап инилер
Татаал өсүп келатат.

Арийне, татаал өсүп келаткан инилер С. Тургунбаевдин мууну менен эле чектелбейт. Кыргыз поэзиясынын азыркы көчү узун. Анын ичинде бир жагынан С. Акматбекова, экинчи жагынан А. Рыскулов баштаган чыныгы жаш деп айтарлык акындардын өзүнчө чоң мууну бар. Кийинки жылдарда С. Акматбекованын «Терезедеги жарык», Ш. Келдибекованын «Өмүр издери» аттуу жаңы жыйнактары чыкты. Булардын ичинен Э. Эрматовдун китеби акын жаңы баскычка көтөрүлгөндөй, талантынын али ачыла элек мүмкүнчүлүктөрүнөн кабар бергендей таасир калтырат.

Ал эми биринчи, экинчи жыйнактарын чыгаргандардан К. Адамалиевдин «Шаттыгы», А. Жумалиевдин «Толкундуу курагы», А. Токтомушевдин «Жолдогулары», К. Белековдун «Турна чакырыгы» ишеним пайда кылат.

Ошентип, биз 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясына жасаган саякатыбыздын соңуна чыккандай болдук. Көрүнүп тургандай, сөз дээрлик адабий журтка акын катары таанылган, акындык көрөңгөсү тиги же бул өлчөмдө көрүнгөн авторлордун тегерегинде жүрдү. Дегинкисинде мени азыркы поэзиябыздын оң тажрыйбасы көбүрөөк кызыктырды. Албетте, учурдагы поэтикалык продукциянын арасында поэзия деген сөздүн нукура маанисине кенедей да жакындабаган ыр сымак китеп болмуштар аларга каршы коюлган ар кандай тосмолорду «ийгиликтүү» аттап өтүп, дале болсо көп чыгууда. Андай китептердин тизмеси бир-эки актай баракты каралар эле.

Анын үстүнө макаланын көлөмү аларга токтолууга мүмкүндүк бербеди. Ошон үчүн коомдук-саясий, граждандык темадан кандайдыр ыңгайлуу жайды көрүшүп, аны спекуляция иретинде пайдаланышкан авторлор катуу сынга алынышы абзел.

Жалпысынан караганда, 80-жылдардын биринчи жарымынын поэзиясы 70-жылдарга салыштырганда жаңы деңгээлге көтөрүлгөндөй таасир калтырат. Баарынан мурда ырдын эстетикалык маданияты өйдөлөгөнү көрүнөт. Азыр акындардын (албетте, өзүн да, окурмандарды да сыйлаган) басымдуу көпчүлүгү чубалжыган, баяндамачыл, санактагыч мүнөздөгү узун ырлардан качып, кыскалыкка, ойдун тактыгына, терендигине умтулууда. Бирок мындан башка бир натура тенденцияга — саптарды жөнү жок жерден эле (а мүмкүн, көлөмдү көбөйтүү үчүн) сындырууга баш койгондор көбөйүп баратат. Көркөм ойлоо жана туюнтуу жагынан алганда ушу тапта дагы бир закон ченемдүүлүк (бул жакшы көрүнүш) терендеп келатат: ал — салыштыруудан метафорага өтүү. Ушуга окшогон жышааналар мазмуну терең, формасы ар түрдүү бир нече жакшы, а түгүл жаңычыл деп атарлык, ыр китептерди жаратты. 70-жылдарда мындай көрүнүштөр жокко эсе болгон. Ошол себептүү ал кезде поэзия прозага караганда артта калып жатат, анда жаңычыл кубулуштар байкалбайт деген сыяктуу сөздөр көп айтылар эле. Эми болсо абал өзгөрдүбү деп ойлойм. Анткени азыр прозабызда (Ч. Айтматовдун жөнү башка), айрыкча чоңураак окуялар болбой жатат. Атүгүл 40 жаштан төмөн күчтүүрөөк прозаик да көрүнбөйт. Ал эми поэзияда азыр андай жаш күчтөр көп. Алардын сандык өсүшү сапаттык өсүшкө айлануруга айрым жышааналарды берүүдө. Экинчиден, орто муундагы эки толкун дагы азыр чымыркана иштеп жатканын жогоруда баса белгиледим. Бирок лирика менен поэманын катышы бирдей эмес: «поэма» деген ат менен ар бир китепке кошулган чыгармалар өз затына, б. а. жанрдык талаптарга дайыма эле жооп бербей жатат. Көнүмүш боюнча айрым авторлор окуясы, каарманы бар, көлөмү узунураак чыгармаларды «поэма» деп эсептешүүдө. Чындыгында бул туура эмес: поэма турмуштук белгилүү бир мазмунду өздөштүрүүнүн өзүнчө, спецификасы бар формасы катары жаралышы зарыл. Ошентсе да 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясы жана анын эртеңи — жакынкы перспективасы оптимисттик маанай берет.

1985.

ПОЭЗИЯБЫЗДЫН БИР ЖЫЛЫ

Адабий календарда демейде жыл жылга туура келе бербейт: бири көп жылдык чымырканган изденүүлөрдүн акыбетин кайтарып, коомдук кенчке, атүгүл классикага айланчу, идеялык-эстетикалык сапаты бийик чыгармаларды тартууласа, экинчиси тек библиографияда, жалпы санакта кала берчү утурумдук нерселерди берет. Мунун өзү көркөм өнүгүштүн татаалдыгын, карама-каршылыктуулугун, ушундан келип бир жылдык адабий түшүмдүн нарк-насилин таразалап-талдоонун, конкреттүү көрүнүштөрүнө так баа берүүнүн өзүнчө шарттуу жактары бардыгын айгинелейт. Анда эмесе кыргыз поэзиясынын акыркы бир-бир жарым жыл аралыгындагы түшүмү кандай көрүнөт?

Бул суроого жооп берүүдөн мурда ушул аралыктын өзүнүн коомдук мазмун-маанисн кандай болду деген суроо туулат. Азыр мунун жообу ар бирибизге дапдайын: өткөн жыл жана үстүбүздөгү жылдын биринчи чейреги Ата Мекенибиздин жана бүткүл дүйнөнүн тарыхында бурулуш учур болду. КПСС БКнын апрель жана октябрь (1985) Пленумдары, партиянын жакында эле болуп өткөн тарыхый XXVII съезди дал ушул бурулуш учурду аныктабадыбы? Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн ыкчамдатуу аркылуу социалисттик коомубузду бардык тараптан өркүндөтүү, аны сапаттык жаңы абалга көтөрүү, бул милдеттерди чечүүгө тоскоол болгон терс көрүнүштөрдүн баарынын тамырын кыркуу, келерки кылымга жана жалпы эле үч миңинчи жылга ядролук жана башка куралдарсыз баруу концепциясы, муну турмушка ашыруунун конкреттүү иш-чаралары — мына өткөн бир жарым жылдын тарыхый мазмуну.

Албетте, мындай мазмун алды менен коомдун көрөгөч көзү, сак кулагы болууга чакырылган адабият менен искусстводо чагылышы абзел. Анткени партиянын XXVII съездинде таамай белгиленгендей: «Коомдун нравалык абалы, адамдар жашап жаткан руханий климат көбүнчө адабият менен искусствонун абалы аркылуу аныкталат».

Жогоруда берилген «80-жылдардагы поэзиябыздын арымы» аттуу макалада мен көптөгөн жаңы ыр китептерге токтолуп келип, азыркы поэзиябыздын абалы 70-жылдардыкына салыштырганда алымсындырарлык көрүнөт, ал эми эртени — жакынкы перспективасы жалпысынан оптимисттик маанай тартуулайт деген тыянакка келген элем. Бул тыянакты сөз болгону жаткан жылдардын (1985—86) поэзиясы кайрадан бекемдеп отурат.

Ушинтип айтууга жаңыдан жарык көргөн кайсы китептер, чыгармалар мүмкүндүк берет?

Кыргыз окурмандары өткөн жылы Кыргыз ССРинин эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин «Кыштак кечтери» деп аталган жаңы жыйнагын колдоруна алышты. Көрүнүктүү акыныбыздын мурдакы жыйнагы («Айыл ырлары», 1976) менен бул китебинин ортосунда он жылдай убакыт өтүптүр. Бул эмне: чыгармачылык тыныгуубу, ыкшоолукпу? Не дегенде ушунчалык аралыкта башка бир акындар төрт-бештен китеп чыгарууга үлгүрүштү го. (Ал эми татыктуу чыгарма эмес, тез-тез китеп чыгарып турууну гана көздөшкөн жазмакерлерди айтпай эле коёлу). Жок, С. Эралиевге сандын артынан түшүү мүнөздүү эмес, ал үчүн башкысы — сапат. Дал ушуну «Кыштак кечтери» да ырастап турат. Атүгүл мындан акындык кредону туюнткан «Сөз жөнүндө» деген ырды табууга болот. Автор ырын:

Акындар —
Сөз кайтарып, сөз баккандар,
Жүрчүлөр ар кай жерден
жыйып-терип.
Акындар —
Сөз дегенде көз каткандар,
Ага тек алтын өңдүү маани берип,—

деп баштайт да, акындарыбыз, тилекке каршы, дайыма эле сөзгө алтын сыңары маани бербей жатышканына өкүнөт. Акырында аларга төмөнкүдөй чакырык менен кайрылат:

Акындар, болсок кантет сөзгө сараң!
Акындар, болсокпу дейм сөзгө кароо:
Жиберип кичинеден, аздан-аздан,
Ыргытпай колдогунун баарын дароо?

Чакырык баарыдан мурда аны айткан автор тарабынан ишке ашырылышы керектигин жакшы билген С. Эралиев жыйнагына негизинен ошол талапка жооп берерлик ырларын жана «Кошойдун жери» деген поэмасын киргизиптир. Жыйнак менен толук таанышкан соң, анын аты, мазмуну, дүйнөнү поэтикалык кабылдоо жана туюнтуу ыкмалары «Айыл ырлары» менен түздөн-түз байланышып, аны тематикалык, стилдик жактардан улантып турганын оңой эле байкоого болот. Ооба, бир кезде «Ак Мөөр» поэмасы аркылуу фольклордук сюжет менен об-

раздарды, кыргыздын классикалык ыр курулушун жаңыча кубултқан, анан космос доорун, илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин аларды сүрөттөп-туюнтууга адекваттуудай көрүнгөн эркин ыр фрмасында чоң шыктануу менен даңазалаган С. Эралиев соңку он жылда кайра эле жердеги турмушка, болгондо да кадимки элет жерине, кыргыз кыштагына көбүрөөк кызыгып, аны ошол эле салттуу ыр түзүлүшү аркылуу көркөм сүрөттөп отуру. Мында кандайдыр таң калыштуу нерсе жок. Коомдук (анын ичинде көркөм-эстетикалык) өнүгүүнүн диалектикасы демейде ушундай: тануу тануу мыйзамына ылайык белгилүү бир убакыттан кийин эски нерсеге жаңы деңгээлде (өтө өнүккөн, бийик абалга көтөрүлгөн) кайрылып келүү зарылдыгы пайда болот. Мына азыр биз баарыбыз, бүткүл адамзат так ушундай абалды баштан кечирип жатабыз: учкуч жана жазуучу Сент-Экзюпери баарынан ыйык планета — Жер деп керээз калтыргандай, тунгуч космонавт Ю. А. Гагарин баарынан кооз планета — Жер деп айтып кеткендей, космосту улам терең өздөштүргөн сайын, техника улам мыкты өнүккөн сайын, курал-жарак улам додолоп үйүлгөн сайын жер кадырын ошончолук терең сезип баратабыз!

Демек, С. Эралиевдин акыркы китептеринин «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери» деп аталышынын, алардын атына жараша заты бардыгынын турмуштук да, логикалык да жүйөөсү бар. Эмесе, «Кыштак кечтеринин» затына азыноолак серп салалы.

Жыйнак, албетте, аталышына караганда кеңирирээк мазмунга ээ: анда кыштак турмушу менен табият көрүнүштөрүн элестүү тарткан ырлардан тышкары акын өзү катышып келген кечээки согуш калтырган таасирлер, өткөн чак жана азыркы учур, өмүр жана махабат, кыргыз поэзиясынын арабыздан кеткен белгилүү ишмерлери тууралуу кылдат ой жүгүртүүлөр орун алган. Булардын бардыгын бириктирип турган негизги касиеттер — нукура лирикалуулук, ойчулдук, сүрөткерлик, жыйнактуулук, стилдик биримдүүлүк. Мунун эң сонун үлгүлөрү катары «Тон жамынган карылык», «Кайтаарымда», «Түндүк жакта», «Калсачы», «Кала берди», «Аттарга көңүл айтуу», «Жыл келерде», «Пейзаж», «Жер кадырын ким билет», «Кайыкта», «Элегия», «Сагынган окшойм», «Махабат менен коштошуу», «Эски жол», «Мезгил жөнүндө» деген жана башка бир катар ырларды тартынбастан көрсөтүүгө болот. Эгер жекече табитке өзгөчө жаккан ырларды ачык айтуу зарылдыгы туулса, мен бул жыйнактын ажарын ачып, башкы жүгүн көтөргөндөр махабат темасындагы-

лар, анан да өмүр жана мезгил жөнүндөгү элегиялык кайрыктар, аларды толуктап турган «Мидин Алыбаев», «Райкан Шүкүрбеков», «Алыкул Осмонов», «Жусуп Турусбеков», «Мукайдын автографы» аттуу ырлар деп көрсөтөр элем. Дегеле өмүр кандай өтөлдү, мезгил кандай жашалды деген суроо-жооптор жыйнакта көп. Алардын дагы бир варианты «Кошойдун жери» аттуу поэмада сунуш кылынган. Чыныгы чыгармачылык өлбөйт, адамдардын бактысы жер менен киндиктештикте, жакшылыкты, кадыр-барктыбилишүүдө — поэманын лейтмотиви ушундай. (Өкүнүчтүү нерсе: бул поэма «Кыштак кечтеринде» мурда «Ала-Тоо» журналына жарыяланган вариантына караганда айрым кыскартууларга учураптыр. Натыйжада анын идеялык-эстетикалык сапаты бөксөрө түшүптүр).

Арийне, «Кыштак кечтери» өңчөй эле мыкты ырлардан турбайт. Анын ичинде чыныгы толгонуудан өтпөй, жеңилирээк жазылып калгандары да жок эмес («Менин элим», «Чолпон фирмасы», «Айылда», «Жашагым келет», «Маяк» ж.б.).

С. Эралиевдей чоң акынга мындай дооматты күчөтүүгө болор эле, бирок анын өткөн жылы «Кыргызстан маданиятынын» эки бетине толук жарыяланган (№ 20, 16-май) «Таңкы ойлор» аттуу жаңы поэмасы аны «жууп» кетет. Анткени бир демде, лирикалык жакшы маанайда жазылган бул поэма дүйнөгө карата бүкүлү (целостный) көз карашы менен айырмаланат. Башкача айтканда, акын мында азыркы турмуштун карама-каршылыктардан куралган табигый гармониясын таамай тартат: чыгармага табият, шаар, ракеталар тирешип турган бүгүнкү күндүн коболоңу, андан арылууга өктөм чакырык, ушундай учурда акындын милдети, деги койчу, көп нерсе өтө сыймдуу батырылган. Поэманын акыркы саптары окурманга дем берет, кубат берет:

Дүйнө сонун, турмуш кызык, жөн укмуш,
Кас санашат кантип анын кылына!
Бейпил күндөр ак канаттуу болуп куш,
Бизди узатып келип турсун кылымга?

Жалпысынан, С. Эралиевдин «Кыштак кечтери» жыйнагы жана «Таңкы ойлор» поэмасы көрүнүктүү акыныбыздын таланты дале болсо табында экенинен жагымдуу кабар берет жана өткөн жылкы поэтикалык түшүмүбүздүн асылына кирет.

Кепке тартылып жаткан аралыкта белгилүү акындар Э. Ибраевдин «Мөмөлүү дарак», Ж. Абдыкалыковдун

«Жолдор», С. Абдыкадырованын «Бакыт сыры», К. Ташбаевдин «Аралыктар» аттуу көлөмдүү жыйнактары жарыкка чыкты. Булардын ичинен Э. Ибраевдин китеби аталган акынга карата менин жекече көз карашыма белгилүү өлчөмдө түзөтүү киргизгенин ачык айтууга тийишмин. Себеп дегенде «80-жылдардагы поэзиябыздын арымы» аттуу макаламда мен бул акындын талантына «Белес» деген китебинин негизинде бир жактуураак баа берип койгон өндөнөм. Атап айтканда, анда Э. Ибраевдин сатиралык өнөрүн оң баалап, анын лирикага (граждандык, махабат, пейзаждык, философиялык ж. б.) өтүү далалаттары «көбүнчө оңунан чыкпайт» деп жазыптырмын. Албетте, антип айтууга «Белес» жыйнагындагы көптөгөн ортозаар жана андан төмөн ырлар таяныч болгон. Ал эми «Мөмөлүү даракта» жакшы жана дурус ырлар менен ортозаар жана начарларынын катышы бир кыйла даражада өзгөргөн: эми биринчилер көбүрөөк, экинчилер азыраак. Бул да болсо изденүү, жаңылануу аракетинин акыбетинин кайтышы эмеспи. Ооба, «Калат бир аз суугансып», «Көчүп жатты», «Көлүм менин», «Болсоң кана», «Болбосо керек», «Бакыт эмне?», «Бөксөм толбой», «Махабат вальсын бийлейли», «Кумармын», «Негедир мага жагат сагынуулар» сыяктуу лирикалык ырлар, Б. Сарногоевдин «Мидинге кат» аттуу поэмасына жооп иретинде жазылган «Таштагын иним, аракты!» («Мидинден кат») деген поэма, «Тазабек баатыр», «Ач көз аял, кедей жана анын ажыдаар досу» аталган уламыш-жомоктор ушунун күбөсү боло алат.

Э. Ибраевдин бул жыйнагына топтолгон чыгармалардын ыр түзүлүшү тыкан, жөнөкөй, тили так, стили ачык. Албетте, мындай сапаттар анын жакшы чыгармаларына гана тийиштүү. Ал эми калган учурларда акын дале болсо дидактикадан, үстүрт санактардан биротоло кутула электигин көрсөтө калат. Анан калса жыйнакта дагы бир таптакыр жарамсыз көрүнүш — текстуалдык кайталоолор же вариациялар бар («Жердештерим жыттанып» — 19, 44-беттерде, «Окшоштурам» — 10, 66-беттерде, «Эске салат» — 18, 68-беттерде, «Жамгырдан соң» — 26, 61-беттерде). Бул автор үчүн да, китептин редактору К. Жаманкулов үчүн да бет кызарчу иш экени түшүнүктүү...

Айтмакчы, ушундай чеки көрүнүш Ж. Абдыкалыковдун «Жолдор» жыйнагында да учурайт. Маселен, 6-беттеги «Менин күнүм Ленин», 9-беттеги «Күн батпас өлкө жактамын» аттуу ырлар толук бойдон 136—138-беттерде кайра басылган. Мындан тышкары жыйнакта бири бирин тема, мазмун, стиль жактан кайталаган, башкача айт-

канда, штамп, трафарет кейпинде курулган ырлар көп. Баарынан кызыгы — чоңдор үчүн китеп чыгарчу «Кыргызстан» басмасынан чыккан бул китепке балдарга арналган жоон топ ырлардын жана «Беш улак» деп аталган балдар пьесасынын (ыр менен жазылган) кирип кетиши түшүнүксүз. Сыягы, кандай гана болбосун 15 басма табак көлөмүндөгү китепти толтуруу зарыл болгон окшойт... Ал эми китептин ички мазмуну, идеялык-эстетикалык сапаты авторду анча ойлонтпогон көрүнөт. Антпесе жогорудагыдай көрүнүштөргө кантип жол берилмек. Дегинкисинде Ж. Абдыкалыков бир кезде жазылып, ушул китебине да кирген «Жашоо бүтпөйт», «Ак толкундар» аттуу күчтүү сезим менен жазылган, чыныгы мазмунга эгедер поэмаларынан кийин бийик мазмундуу, көркөмдүгү жеткилең чыгармалар жаратпай, көбүнчө көндүм ыкмаларга (инерцияга) салып жазып жатканын, сапатка караганда санга маани берип келатканын чын көңүлдөн эскертип койгон жөн. Муну менен «Жолдор» жыйнагында колго илинерлик эч нерсе жок деген ойду таңуулоодон алысмын. Антип айтууга «Көрөрсүң, көрөрсүң деп мен өлгөндө!», «Эстелик жанында», «Төлгөндү сал», «Биринчи вальс», «Баягы эле бала күнүндөй», «Кечил кызга» сыяктуу маңыздуу ырлар эч кандай жүйөө бербейт. Кеп бул жерде андай ырлар китептин басымдуу бөлүгүн, аныктоочу тенденциясын түзө албай жатканында болуп жатат.

Дал ушунун өзүн С. Абдыкадырованын «Бакыт ырына» да жолдоого туура келет. Анткени мындагы айрым оңунан чыккан махабат лирикасы анын негизги бөлүгүн түзгөн ортозаар жана андан төмөн ырлардан алда канча аздык кылат. Ал эми бул китептен орун алган «Ак сарай» аттуу поэма башкы каармanынын шектүүлүгү жана анын асманга жеткире макталып-даңкталганы аркылуу көңүлдү бурат, тагыраак айтканда, кайт кылат: борборубуздагы сүрөт музейинин курулушу, кыргыз элинин тарыхы менен көркөм өнөрү анда бүт бойдон «Күлгүн эже» деп аталган кейипкердин ысмына, эмгегине иш-аракетине байланыштырылат. Чын-чынына келгенде поэма авторду эле эмес, окурмандарды да оңтойсуз абалга калтырат.

Албетте, сүрөт музейи жөнүндө поэма жазууга болот. Ага эч ким каршы да чыга албайт. Ал гана түгүл С. Абдыкадырова тандап алган композициялык ыкма (музейдин залдары, экспонаттары аркылуу кыргыз элинин тарыхын элестетүү) анан талаш туудурбайт. Бул жагынан поэманын сюжеттик бөлүгү («Боз үй», «Көч келатат», «Көк асаба ашуулар», «Дүнүйө») бир кыйла дурус иш-

телгенин адилеттик иретинде белгилөө керек. Бирок кеп барып-келип эле ошол композициянын борборунда шектүү каарман турганында болуп жатпайбы?

Акырында Ж. Абдыкалыков менен С. Абдыкадыровдун жыйнактарындагы башкы кемчиликти көрсөтүү зарыл. Ал — граждандуулук темасын тайыз түшүнүү, б. а. аны карандай шанданууучулук, кол чапкылоо, ода жазуу менен айырбаштоо. Бир эле бул акындар эмес, кыргыз акындарынын көпчүлүгүндө кездешчү, ал эми жазмакерлер менен жалган адабиятчылардын (халтурщиктердин) ынгайлуу жайы болуп калган бул ыйык тема партиянын XXVII съездинде өзүнүн так баасын алганы эсибизде. Анда партия да, эл да куру шанданууучулукка ык койгон жазмакерликке, майда-бараттарды тиркөөчүлүккө, коньюктурачылык менен шылуундукка муктаж эмес деп тикеден тике айтылган. Коом жазуучудан биздин искусствобуздун маңызы болуп эсептелген турмуш чындыгын, көркөм ачылыштарды күтөт. «Бирок чындык — жалпыланган түшүнүк эмес, ал конкреттүү. Ал — элдин иштеринде жана коомдун өнүгүшүнүн карама-каршылыктарында, баатырдыкта жана демейки эмгек күндөрүндө, жеңиштерде жана жеңилүүлөрдө, башкача айтканда, турмуштун өзүндө, анын бүткүл көп кырдуулугунда, драматизми менен улуулугунда, идеялык, көркөм, элдик адабият гана өз мезгилинин жүгүн аркалоого жарамдуу ак ниет, руху күчтүү адамдарды тарбиялайт». Ал эми куру шанданууучулукка балкыган чыгарма болмуштар турмуштун мына ушундай татаал диалектикасынан оолак туруп, азыр эле айтылган асыл вазийпаны аткара албашы өзүнөн өзү айкын. Граждандуулук деген ыйык түшүнүктү үстүртөн кабыл алышкан биздин акындар дал ушуну жадыбалдай жат билиши абдан кажет.

Бирок кайрадан азыркы поэзиябыздагы оң тажрыйбаларга кайрылып келели.

К. Ташбаев «эр ортону элүүгө» келгенде чыккан «Аралыктар» аттуу жыйнагына чейин бир кыйла татаал жолду басып өттү. Тагыраак айтканда, анын адабий шакирттик жана чыгармачылык жетилүү куректары жайыраак жүрдү. Түпкүлүгүндө бул акындын маал-маалы менен чыгып турган китептери жалпы катардан суурулуп чыга албай келди. Менимче, анын чыгармачылыгындагы бурулуш «Мезгил — тулпар» деген жыйнагынан (1979) байкалып, «Аралыктарда» андан бетер бекемделди. Аталган жыйнактар, айрыкча акыркысы К. Ташбаевдин мурдакы китептерине мүнөздүү болгон олуттуу кемчиликтерден — традиционализмге көбүрөөк берилүүдөн тыш. Тескерисинче,

мында изденүүчүлүккө (мазмун жактан да, форма жактан да, метрика менен интонация жактан да) умтулуу күч. Ушуга жараша жыйнактын структурасы бекем, мазмуну көп кырдуу, эмоциялык кубаты күчтүү, тили бай. Атайын белгилөөгө арзыган нерсе — орундуу метафоралардын, салыштыруулардын, эпитеттердин жыштыгы. Акын салттуу ырды да, эркин ырды да бирдей деңгээлде ийгиликтүү колдонот. Ыр саптарындагы рефрендер көлөмдү көбөйтүү үчүн эмес, мазмунду тереңдетүү, басымды күчөтүү максатын көздөйт.

Китептин аталышын аныктаган «Аралыктар» деген публицистикалык поэмасы эргүү менен жазылган. Анда өткөн чак менен азыркы учурдун байланыштары поэтикалык талдоодон өткөрүлөт. Акындын ой жүгүртүүлөрүнө философиялык негиздүүлүк, граждандык зиректик мүнөздүү. Ушул эки сапат жалпы эле жыйнакка да тиешелүү. К. Ташбаев эч убакта куру кыйкырыктарга, курулай шаңдануулларга жол бербейт. Анын көркөм ой жүгүртүүсү дайыма так, катаал, кээде терс көрүнүштөргө карата чынчыл мүнөзгө ээ. Жыйнак көп учурда драмалуу мазмунга каныкканы менен андан оптимизм шооласы такыр жоголбойт.

Дегеле чыгармачылык өсүштүн, башка акындардын (орус, литва, өзүбүздөн С. Эралиевдин, О. Султановдун ж. б.) изденүү тажрыйбаларын табигый нукта өздөштүргөндүктүн күбөсүн берген «Аралыктар» жылуу сөзгө арзыйт. Ошентсе да андагы айрым бир өксүктөрдү көрмөксөнгө салууга болбойт. Айталы, «Алтын жерим», «Сагынганда», «Мен өскөн жер — Шаркыратма», «Тар дайрасы», «Ак-Буура», «Тууган жердин чөп-чары» өндүү табиятка, тууган жерге арналган ырлар баякы эле көнлөндуулук махабат темасындагы «Аязым», «Кыздарга», «Өзүң деп жүрүп ар убак», «Сүйүүдөн ыйык эмне бар». «Махабат сыры» деп аталган ырларында да бар. Ал эми «поэма» деген жанрдык аныктамага ээ болгон «Жоокердин уулу» аттуу көлөмдүү ыр, биринчиден, бул жанрдын табиятына жооп бербейт. Экинчиден, белгилүү мотивди кайталоодон ары (бала согушка кеткен атасын күтөт) узабаптыр. Айтор, К. Ташбаевдин китеби да бир кылка эместикти айгинелейт.

Ушу тапта чыгармачылык баралына келип турган акын Н. Жаркынбаевдин көп жылдык чымырканган мээнетинин үзүрү болуп отурган «Кыргыз көчү» аттуу чоң поэмасы жаңыдан гана китеп шекилинде жарык көрдү. Окурмандык алгачкы тааспрге караганда, Н. Жаркынбаев атайын

сөзгө, кең-кесири талдоого муктаж чыгарма жаратып койгон түрү бар. Ооба, үзүндүлөрүн мурдатан эле кызыгып окуп жүргөн мен «Кыргыз көчүн» так ушундай кабыл алдым.

Поэманын аты да, заты да, курулуш ыкмалары да көңүл бөлөрлүк. Кыргыз көчү — элибиздин өткөнү, азыркысы жана келечеги, бул — жандуу тарых. Автордун чыгармачылык концепциясы мына ушундай. Ал эми тарых деген ар түрдүү муундардын ой-максаттарынан, тикелей иш-аракеттеринен түзүлөрү белгилүү. Н. Жаркынбаев дал ушул кызыл жипти таамай кармайт: бабанын атага, атанын балага, баланын келечек урпактарга калтырган иштерин сүрөттөө керээз-мурасын туюнтуу аркылуу ушул ойду бекемдейт. Акындын элестетүүсүндө, кыргыз көчү башка элдердин, биринчи кезекте совет калкынын улуу көчүнөн обочо калбайт, ал ошол улуу көчтүн ажырагыс бир бутагы, бүктөмү.

Н. Жаркынбаев өз концепциясын ишке ашырууда аркыл ыкмаларды колдонот: ал бирде жайбаракат баяндоого жол берет, бирде чукул бурулуштарды жасап, сюжеттик кыймылды басандатат; бир туруп жалпыланган образдардын (баба, ата, бала ж. б.) монологдоруна кезек карматат, анан өзү да автордук чегинүүлөрдү жасайт. Мунун баары кандайдыр чаржайыттыкты түзбөстөн, жогорудакы башкы концепцияга баш ийип, аны ар кайсы жагынан ачуу кызматын аткарат. Ушундан улам биз поэмадан сюжеттик баяндоо менен философиялык ой толгоолордун, публицисттик ачыктык менен лирикалык сырдашчылыктын эриш-аркак ширешүүсүн көрөбүз. Акыры келип мындан идея менен форманын, мазмун менен структуранын биримдиги жаралат. Ошентип, чыгарма көздөгөн максатына жетет. Поэма төмөнкүдөй саптар менен аяктайт:

Кан жолдо
келем мен да... салып башым
(Көбөйүп алик алуум,
саламдашуум).
— Кана эми,
бүттүңбү,— дейт,—
Кыргыз көчүн? —
Көчөдөн жолуккан көп замандашым.
— Бүттүм,— дейм —
узайм ары...

Дүргүйт денем...

«...Бүттүмбү?!» —
Сурайм кайра мен өзүмдөн.
Сыдырып атат сыноо жүрөгүмдү —
Кыргыздын
чубаган чоң көчү менен...

Акын туура айтат: кыргыздын чубаган чоң көчү түгөнбөйт, демек, поэзия да кайра-кайра узана берет...

Ушул ой Ж. Мамытовдун «Жарышкан суулар», С. Тургунбаевдин «Касиет», А. Жакшылыковдун «Ыклас», А. Рыскуловдун «Үч кайнар» аттуу жаңы жыйнактарын окуган соң көңүлдө ого бетер уюп калды.

Ж. Мамытов «Жарышкан суулары» аркылуу (баса, ал фольклордон тартып ырчылар поэзиясынын алптарына чейин жетер жерине жеткире даңазалашкан табигый кубулушка — сууга абдан кызыгып алды: мындан мурдакы китеби да «Суунун өмүрү» деп аталбады беле?), кайрадан өзүнүн поэтикалык кредосун — жаңычылдыкка умтулууга, эксперименттерди тайманбай жасоого бекем берилгенин далилдеп отурат. Мына анын жыйнагына топтолгон чыгармаларынын жанрлык аныктамалары: «ырлар, романстар, сонеттер, поэма-мистерия, публицистикалар». Булардын баары эле бирдей деңгээлде жакшы чыккан деп айтыш, албетте, кыйын. Маселен, мага ырларынын бир канчасы («Тилек», «Жаңы күн», «Май», «Дарыгер», «Жазда», «Керек», «Ардагым», «Жашоо кызык») жана «Кыргызым», «Маяковскийге», «Али да кеч эмес» деген публицистикалык түрмөктөрү оңунан чыкпагандай көрүндү. Ал эми калган көпчүлүк ырлары, айрыкча парадоксалдуу угулган «Өлүмгө кол чабуу», «Талант», «Августтагы Ысык-Көл», «Парыз», «Армения кайрыктары», ошондой эле «Махабат тууралуу бир нече төрт романсы», «Түрмөк сонети» окурмандын жарпын жазууга жарамдуу. «Наал махабаты» деп аталган драмалуу поэма-мистериясы болсо азыркы акындарыбыздын ичинен алгачкы ирет мифти пайдаланганы менен көңүлдү өзүнө бурат жана кызыгып келаткан жанрдын — драмалуу поэманын («Сепилди» эстейли) чектерин кеңейтип жаткандай туюлат.

С. Тургунбаев — ойго жана эркин ырга негизделген поэзиянын таанымал өкүлдөрүнүн бири — «Касиет» аттуу акыркы жыйнагында өзүн жаңы маанайда, жаңы ракурста тааныштырат; ырлары лирикалуу, түшүнүктүү, классикалык ачыктыктын нормаларында жазылган. Демейде анын чыгармаларынан байкала калчу абстракттуулук менен прозаизмдердин мында изи да жок. Жыйнак баш-

тан аяк бир демде, бирдей тоналдуулукта окулат. Бирок мындан С. Тургунбаевдин ырлары эми өтө эле жөнөкөйлөнүп, карапайым түргө келип калыптыр дегендей пикир келип чыкпашы керек. Жок, кеп ошол эле татаал ойлорду жөнөкөй жана жеткиликтүү туюнта билүү устаттыгы жөнүндө баратат. Айталы, мазмуну өтө драмалуу «Бала жөнүндө ыр» аттуу поэма не бир элпек тил, музыкалуу ыргак, адаттан тыш мукамдуу уйкаштык менен ширетилген.

Азыр поэтикалык жетилүү курагын башынан кызуу кечирип жаткан Асан Жакшылыковдун «Ыкласына» да ушундай өзгөрүү, жаңылануу мүнөздүү. Табигый шыкжөндөмү, учурдагы мүмкүнчүлүктөрү эч шек туудурбаган бул акындын чыгармачылык эволюциясы жөндөмдүү жаш сынчыларыбыздын бири О. Ибраимовдун өткөн жылы «Кыргызстан маданиятында» жарыяланган «Сөз жөнүндө сөз» деген атайын макаласында (анда, албетте, айрым талаштуу жерлер, кескинирээк айтылган сүйлөмдөр жок эмес), менимче, абдан далилдүү ачылган. Ал макаланын негизги тезиси ушул эмес беле: А. Жакшылыков китептен китепке өсүп, поэзиянын табиятын түшүнүү жана аны өзүндө жаратуу кудуретин курчутуп келатат. Буга «Ыклас» жыйнагы куп гана кепил болуп берет. Анын тутумундагы көпчүлүк ырлардан жана «Кездешүүлөр» аттуу чакан поэмадан жогоруда С. Тургунбаевдин китебине карата айтылган баалуу сапаттарды табууга болот.

Акбар Рыскуловдун «Үч кайнар» аттуу жаңы жыйнагына мен бөтөнчө назар салгым келет. Себеби ал автордун мурдакы китебинен жети жыл өткөндөн кийин чыгып отурат. Ошондуктан ага карата да С. Эралиевдин «Кыштак кечтеринен» улам туулган суроолорду кайра жолдосо болор эле. Экинчиден, «Үч кайнар» бүт бойдон поэмалар китеби катары өзгөчө кызыгуу туудурат. Анын үстүнө автор мурда лирик сыпатында жакшы тааныш болчу. Ушул жагдай анын поэмалар жыйнагына белгилүү өлчөмдө кооптонуу сезими менен мамиле жасоого мажбурлабай койгон жок. Бирок «Үч кайнар» андай сезимди түбүнөн тарта айдап таштады. Анткени ал А. Рыскулов поэма жанрында да лирикадагыдай эле ийгиликтүү иштей аларын айкын көрсөттү.

Эгер мындагы поэмаларга эстетикалык-аксиологиялык мамиле жасай турган болсок, эң алды менен «Күрөө тамырды» атоо зарыл. Азыркы учурдун эң эле актуал маселелеринин бири болуп калган «цивилизация жана табият» темасын драмалык коллизия кылып алган бул

поэма окурманды чындап толкундатат. Бул анын поэтикалык жалпылоо маданияты, эстетикалык кудурети жогору экенин далилдейт. Мындан тышкары поэманын курулушу да оригиналдуу, көркөм сөз каражаттары таасирдүү.

Ал эми «Дүйнөлүк жүк» жана «Кийиз коңгуроо» поэмалары документтүү негизге ээ. Айырмасы — биринчиси азыркы күндөрдүн каарманы Каныбек Осмоналиевдин дүйнөлүк жүктү көтөргөнгө чейинки таржымалын поэтикалык талдоого алат, экинчиси тарыхый даректерге — кыргыздардын Россияга жиберилген алгачкы элчилерине байланыштуу окуяларга таянат. Эки поэма тең көркөм устаттык менен жазылган, бирок алардын психологиялык таасир берүү натыйжасы, менимче, «Күрөө тамырга» жетпейт.

Өткөн жыл ичинде жана быйылкы жылдын алгачкы айларында келечегинен үмүткөр кылган жаш талапкерлердин бир нече кызыктуу китепчелери жарык көрдү. Мисалга М. Ааматовдун «Таң тосуу», К. Зарлыкованын «Нур төгүлгөн талаа», А. Ногойбаеванын «Сезим күүлөрү», А. Жакыповдун «Ички кайрыктар» аттуу экинчи жыйнактарын, туңгуч китепчелерин чыгаргандардан Т. Бостонкуловдун «Дүбүрт», Н. Капаровдун «Тамызгы», Б. Табалдиевдин «Үчүнчү коңгуроодон кийин», Ч. Турсунбековдун «Жүрөктөгү жаңырык», А. Пазыловдун «Замандаш», К. Кулуевдин «Жол-чырак», А. Эгембердиевдин «Күндүн ыры» деген жыйнактарын тартынбастан көрсөтүүгө болот. Демек, кыргыз поэзиясынын келечеги ишенимдүү колдорго тапшырылат деп ишенүүгө кадыресе негиз бар.

Албетте, сөз болуп өткөн аралыкта жарык көргөн поэтикалык түшүмдүн арасында саман-топону да бир кыйла. Ал көрүнүштөргө башка бир жолу атайын кайрылабыз. Бирок кандай гана болбосун, бир нерсе дайын: алар эч убакта поэзиянын алдыңкы көчүн түзө албайт. А алдыңкы көч жогоруда сөз болгон китептер аркылуу түзүлөт. Ошон үчүн бул макалада да мен мурдакыдай эле поэзиябыздагы алдыңкы жана оң көрүнүштөргө токтолдум. Ошол макаланын башкы пафосу менен негизги жыйынтыктарына кошумча коштум.

1986.

ЖАҢЫЧА ОЙЛОНУУ ЖАНА ЭСКИ СТИЛЬ

Кийинки мезгилде жаңыча ойлонуу жөнүндө көп айтылууда жана жазылууда. Азыркы эл аралык абалга серп салып, саясатчылар менен мамлекеттик ишмерлер жаңыча ойлонууга чакырышууда. Бирок бул түшүнүктүн ички союздук да мааниси бар. Ал тууралуу партиялык эң маанилүү документтерде, М. С. Горбачевдин сүйлөгөн сөздөрүндө жана «Биздин өлкө менен бүткүл дүйнө үчүн кайра куруу жана жаңыча ойлонуу» деген китебинде эчен курдай кеп болду. Тилекке каршы, маселенин ушул жагы бүгүнкү күнгө чейин изилдөөчүлөр менен илимпоздордун назарына анча илинбей келатат. Ошондуктан жаңыча ойлонуунун мааниси менен мазмунун философиялык-социологиялык же психологиялык жактан терең жана ар тараптуу ачкан эмгектерди жолуктуруу азырынча кыйын*.

Жаңыча ойлонуу жана иштөө дегенде биз турмушубузда бекемделип бараткан сын жана өзүн өзү сыноону, демилгелүүлүк менен өткүрдүктү, жоопкерчилик сезимин, принциптүүлүктү, талапчылдыкты, жаңычылдыкты түшүнөбүз. Дегеле биздин мезгилдин негизги урааны сапат жана натыйжалуулук, кайра куруу, айкындык, демократиялуулук болуп калбадыбы. Мунун баары көркөм чыгармачылыкка, анын теориялык аңдап-билүүсү болгон сынга тиешелүүбү же жокпу? Албетте, тикеден тике тиешелүү. Буга айдан ачык далил — «Советская культура»дагы» искусство таануу менен коомдук илимдин абалы боюнча өткөн өтө курч талкуу, «Литературная газета»дагы» «Сынды сындоо. Жаңылануу маселелери» аттуу жаңы рубрика, «ийри олтуруп, түз кеңешкен» кеп-сөздөр... Бул талкууга катышкандар жан күйдүрө белгилеп өтүшкөн терс көрүнүштөр бүткүл көп улуттуу совет адабиятына мүнөздүү болуп чыкты. Мындан кыргыз сыны деле сыртта калбаганы түшүнүктүү. Атүгүл анын азыркы абалы тынчсыздандырарлык десек болот.

Бир кезде кыргыздын белдүү сынчылары А. Салиев, К. Бобулов, М. Борбугулов, К. Асаналиев борбордук басма сөзгө белсемдүү катышар эле. Маселен, мындан он жыл ашык мурда Ю. Суровцев кыргыз сынындагы стил-

* Ушул багытта көңүл бурарлык алгачкы аракеттер катары. Т. Ойзерман, Г. Смирнов, В. Келле, В. Семенов, Р. Яновский, Н. Лапин, А. Уледов, Ф. Бурлацкий, Л. Абалкин, Ю. Афанасьев сыяктуу белгилүү философ, социолог, тарыхчы, экономисттердин «Правда», «Коммунист», «Вопросы философии», «Советская культура» ж. б. жарыяланган макалаларын эсептөөгө болот.

дердин, жекече ыктардын, типтердин ар түрдүүлүгүн белгилеген болчу («Вопросы литературы», 1977, № 1). Бир аздан соң М. Борбугуловдун «Улуттук менен интернационалдыктын биримдиги» деген китеби (М., «Советский писатель», 1979) СССР жазуучулар союзунун атайын сыйлыгына арзыган. 80-жылдары болсо айрым бир сейрек көрүнүштөрдү эске албаганда, кыргыз сынчыларынын эмгектери Москвада, башка республикаларда жарыяланган жок. Эмне үчүн?

Сыртынан карасаң баары эле жайында тургансыйт: белгилүү жана жаш сынчылардын китептери чыгууда, мезгилдүү басма сөздө макалалар, обзорлор, рецензиялар жарыялануууда, кез-кезде адабий талкуулар уюштурулууда. Атап айтканда, ушул жылдардын аралыгында К. Асаналиев менен К. Артыкбаевдин тандалма бир томдуктары, Е. Озмителдин, К. Укаевдин, С. Жигитовдун, М. Рудовдун, А. Садыковдун, К. Даутовдун, Ч. Жолдошевандын, К. Жийдееванын, Г. Хлыпенконун көлөмдүү китептери басылып чыкты; жаш сынчылар С. Байгазиев, К. Ибраимов, К. Эдилбаев, О. Ибраимов, К. Байжигитов, А. Акматалиев алгачкы китептердин авторлору болуп калышты. «Кыргызстан маданияты» газетасы кыргыз поэзиясы менен романынын маселелери жөнүндө талкуу уюштурду. «Ала-Тоо» журналы ацгеме жанрынын абалын талкуулады, жакындан бери ай сайын чыга баштаган «Литературный Киргизстан» өз ара адабий байланыштарга такай көңүл бөлүп келди.

Ошентсе да кыраакы окурман азыркы кыргыз сынынан алга карай адымдоо эмес, бир орунга имерчиктеген, ал гана турсун жетишилген чекти колдон чыгарган абалды байкайт. Баарынан мурда көзгө урунган нерсе бул: К. Асаналиевден башка изилдөөчүлөрдүн дээрлик бардыгы жең ичинен келишип алышкандай учурдагы жалтанбас сындан алыстап кетишти; А. Салиев азыр философия менен психология маселелерин иликтейт, К. Бобулов, М. Борбугулов, С. Жигитов, К. Артыкбаев адабият тарыхы, айрымдары өз алдынча адабий чыгармачылык менен алектенүүдө.

Ыйык жай кантип эле ээсиз калсын: кыргыз сынында түзүлгөн мындай бошукту эстетикалык табити жана теориялык камылгасы, тилекке каршы, алда канча төмөн авторлор толтурууга аракет кылышты. Алардын эмгектерине адатта үстүрт санактоолор, тамтыгы чыккан ойлор, идеялык-эстетикалык чен-өлчөмдөрдүн так эместиги мүнөздүү болот. Мына ушундай «сындын» кашкайган мисалдарына А. Садыковдун «Бирдиктүү үй-бүлөдө», «Руху

жана максаты боюнча бир», «Мезгил менен адымдап», А. Акматалиевдин «Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат», Х. Бапасвдин «Кыргыз сатирасынын айрым маселелери», С. Карымшаковдун «Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар», М. Арстанбековдун «Изденүү издери», К. Байжигитовдун «Турмуш жана мүнөз» аттуу китептери кепил өтө алышат. Сөзүм куру болбосун үчүн алардын кээ бирлерине кайрылайын.

Абдыкадыр Садыковдун «Руху жана максаты бир» (1982, орус тилинде) жана «Бирдиктүү үй-бүлөдө» (1983, кыргыз тилинде) деген китептери СССР элдеринин адабияттарынын өз ара байланыштарынын жана баюу жолдорунун актуал маселелерине арналган. Эки китепте тең бул темага байланышкан макалалар бар. «Интернационализм — биздин турмуштун закону», «Кыргыз совет адабиятындагы интернационализм», «Көркөм мүнөздөгү улуттук жана интернационалдык». Бирок «күтүлбөгөн» бир нерсе: аталган макалалар — жаңы изилдөөлөр болбостон, автордун кыргыз (1969) жана орус (1970) тилдеринде жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» аттуу эчаккы жана факты менен илимий алешемдиктери, ар кайсы булактардан алынып, жандуу ою, өз алдынча көз карашы болбогондугу үчүн 70-жылдары катуу сынга учураган монографиясынын үзүндүлөрү экен. Балким, А. Садыков эми түзөтүүлөрдү жасагысы, фактыларды толуктагысы, талдоолорун терецдеткиси келгендир? Тилекке каршы, андай болбоптур: мурда кандай болсо, азыр да ошол кейпинде калыптыр. Анан калса жаңы жыйнактарга кирген башка макалалардын, рецензиялардын, учкай пикирлердин көпчүлүгүнүн деңгээли деле алардан ашып кетпептир. Дегеле А. Садыковдун ой жүгүртүүсүндөгү адабият таануучулук ык, жөндөм аталган жылдар аралыгында кандайдыр бир байкалаарлык өзгөрүүлөргө учурабаптыр. Мынакей анын «сынчыл» талдоосунан бир үзүм: «Советтер Союзунун художниктери эле эмес, дүйнө маданиятынын бардык прогрессивдүү ишмерлери тарабынан бүткүл дүйнөлүк революциянын жолбашчысы, илимий коммунизмдин теоретиги Владимир Ильич Ленинге канча бир сезим, сүйүү, урмат билдирген канча бир эстеликтер жана бюсттар жаратылды». Көрүнүп тургандай, совет адамына ыйык болгон нерселер өздөрүнүн өц-түсүнөн ажырап, добулбас сыяктуу кагылат.

Жаш адабиятчылар С. Карымшков менен А. Акматалиев, тилекке каршы, көп жагынан А. Садыковдун чыйыры менен келатышат. Маселен, Санарбек Карымшаковдун

«Азыркы кыргыз адабиятындагы соцналдык проблемалар» аттуу китеби өз атына жооп бербейт. Ал атына жараша заты бар өз алдынча көз карашты кармаган изилдөө болбостон, ар кайсынын «аралашмасын» элестетет». Эстетика маселелери боюнча көчүрмөлөр («Художниктин коом алдындагы жоопкерчилиги», «Көркөм образ — турмушту чагылтуунун спецификалуу формасы»), кыргыз жазуучулары Ш. Бейшеналиев, Б. Абакиров, М. Акимкожоевдин чыгармачылыгы жөнүндөгү карандай мактоо макалалар, үстүрт рецензиялар жана... А. В. Луначарскийдин «Марксисттик сындын милдеттери жөнүндө тезистер», «Көркөм адабият — саясий курал» аттуу макалаларынын котормолору. Китептин «курулушу» ушундай. Ал эми С. Карымшаковдун пикирлерине келсек, алар көп учурда чабал, кээде таптакыр жараксыз. Анын кызылдай мактоочулук стилинин жеткен чеги катары Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына арналган «Талаптуу жазуучу» деген макаласын айтуу керек. Сынчы адегенде жазуучунун алгачкы чыгармаларына — «Урпактар үнү» романына, «Бойдоктор», «Дос» пьесаларына ж. б. кайрылат. Анын дембе-дем урунган сөз туюмдары жана эпитеттери мына булар: «терең изилденет», «таасирдүү сүрөттөлөт», «психологиялык жактан ишенимдүү ырааттуулукта өнүктүрүлөт» ж. б. у. с. Эгер мындай логикага ынансак, Ш. Бейшеналиев чыгармачылык жолун баштаганда эле ченемсиз чебер болгон экен. Бирок муну киришүү деп эле туралы. Жазуучунун «Даңкка жараша жүк», «Болот калем» деген акыркы романдарын кең-кесири мүнөздөөгө өтүп, биринчисине мындай баа берет: «Кийинки мезгилдерде изденүүнүн эң кызык жана татаал процесстерин баштан өткөрүп жаткан кыргыз роман жанрынын ичинен белгилүү жазуучу Ш. Бейшеналиевдин «Даңкка жараша жүк» романынын тематикасы, проблематикасы, көркөмдүк жактан чечилиши жана образдарынын иштелиши жагынан ирдүүсү десек болот». «Бул жеке гана Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык жолундагы эмес, жалпы эле кыргыз романистикасындагы ийгилик десек болот». Аша чапкандык эмеспи? Болгондо да өтө эле. Анткени Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күнү», У. Абдукаимов менен Т. Касымбековдун бүткүл союздук сындын бийик баасына арзыган «Майдан», «Сынган кылыч» романдары эске алынбай жатпайбы. Ш. Бейшеналиевдин романы болсо атүгүл республикалык олуттуу сындын назарына илинген эмес эле. Аны кой, «Даңкка жараша жүк» менен «Урпактар үнү» республикалык жана борбордук басма сөздө жарыяланган бир катар макалаларда дал ошол

психологиялык терендиктин жоктугу, схематизмге жол бергени жана сюжеттик-композициялык борпондугу үчүн кескин сындалбады беле. Жазуучунун XIX—XX кылымдын кыркасында жашаган кыргыздын көрүнүктүү акыны Тоголок Молдонун образын артыкча модернизациялаган акыркы «Болот калем» романына да идеялык-көркөмдүк олуттуу дооматтар коюлган. Бирок С. Карымшаков андай ойдо эмес. Анын пикири боюнча, Ш. Бейшеналиев «талапчыл жазуучу», «Болот калем» романы болсо М. Ауэзовдун «Абай жолу» эпопеясы баштаган Орто Азия жана Казакстандын эң мыкты тарыхый-өмүр баян романдары менен бир катарда турат. Өз сөзү үчүн жоопкерчиликти, сезим ченин, критерийлердин бийиктигин билбеген, кызылдай мактоого умтулган сындын логикасы, тагыраак айтканда, логикасыздыгы, тилекке каршы, так ушундай.

Бирок кыргыз сынынын кадырын кетирген мындан да кейиштүү көрүнүштөр бар. Абдылдажан Акматалиевдин «Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат» аттуу китебин ачар менен факты, стилистика жана атүгүл грамматика жактан кеткен каталар өтө жыш экенине туш келебиз. Мында, айталы, М. Ю. Лермонтовдун, Г. Троепольскийдин, Б. Васильевдин, Л. Шепитьконун, А. Михалков-Кончаловскийдин, К. Байсейитованын аты-жөндөрү туура берилбеген. Макул, буга окшогон кем-карчтарга корректор менен редактор күнөөлүү деп коелу. Ал эми автордун Мирмухсин, А. Якубов, П. Кадыров, И. Юсупов, Т. Каипбергенов, К. Курбаннепесов, К. Мухамеджанов, А. Алимжановдорду «көрүнүктүү», «залкар» адамдар, М. Шолоховду болсо бар болгону «белгилүү» жазуучу деп атаганын, М. Карим «Салават» аттуу пьесасында «бир (?) проблеманы чагылдырууга аракеттенет: инсандын эл алдындагы жана элдин жетекчинин (!) алдындагы жоопкерчилиги» жана «Кожожаш» менен кайберендин конфликтисинен социалдык теңсиздикти, таптык күрөштү, коомдук формация жатканын көрүүгө болот» деген ойлорун кандай түшүнсөк болот?

А. Акматалиев кыргыз жазуучулары Ш. Абдыраманов-дун «Дыйкандар», А. Саспаевдин «Парторг», С. Өмурбаевдин «Өзгөргөн өрөөн» деп аталган анчалык жакшы эмес романдарын «Көтөрүлгөн дың» жана «Гүлсарат» менен бир катарга коёт. Ал үчүн салыштыруунун ченөлчөмдөрү болуп аталган китептердин идеялык-көркөмдүк деңгээли эмес, теманын жакындыгы, сюжеттик чиелеништердин окшоштугу, каармандардын партиялуулугу кызмат кылат.

Өтө эле карапайымдык (примитивизм), адабиятка алешем мамиле, дөөлөттөрдү тендемелөө Качкынбай Артыкбаевдин жогорку окуу жайларына арналган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» аттуу окуу китебине да өз мөөрүн баскан. Ага карабастан адилеттик үчүн бул кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча алгачкы окуу китеби экенин айта кетүү абзел. Өз алдынча алганда мындай аракеттер кубаттоого арзыйт, анткени К. Асаналиев туура белгилегендей, «К. Артыкбаев өтө чоң фактылык материалдын негизинде кыргыз совет адабиятынын жыйырманчы жылдардан ушул күндөргө чейинки тарыхын ыраатка салган жана бирдиктүү композициялык тартипке келтирген китеп жазууга жетишкен». Бирок ошол эле кезде К. Артыкбаевдин негизги «методун» карандай фактография түзүп калганын көрмөксөнгө салуу жарабайт: китептин тең жарымын (ал 36 басма табактан турат) тарыхый маалыматтардын, адабий окуялардын, жазуучулардын ысымдарынын, туулган жана дүйнөдөн кайткан жылдарынын, чыгармаларынын аталыштарынын, газета, журнал жана китептердин чыгыш мезгилдеринин тизмеги түзөт. Автордо адабий-коомдук кубулуштарды иргөө, талдоо жана түшүндүрүү аракети байкалбайт. К. Артыкбаевдин окуу китебинде адабиятка эстетикалык-дөөлөттүк мамиле жок.

Өзүнүн «тарыхында», андан соң бир томдук «Тандалмаларында» К. Артыкбаев бүткөн бир социологиялык теория, коммунисттердин өзүнчө эле «типологиясын» жаратат: «айылдык карапайым колхозчу-коммунист» «айылдык интеллигент коммунист», «жогорку маалыматтуу кругозору бар», башкача айтканда, «интеллектуалдуу» коммунист. Кейпи, чыгарманын каармандынын бедели аны тиги бул категорияга таандык болушуна жараша өлчөнөт көрүнөт. Мынакей вульгардык социологизмдин маанайындагы теория. Окуу китебинин автору мындан тышкары далай ирет терминологиялык жана теориялык баш аламандыктарга жол берет. (Реалдуулукту реализм менен, оң каарманды идеалдуу каарман жана атүгүл «идеалдуу образ» менен айырбаштоо).

Адабиятка карата карапайым (упрощенный) мамиленин, менимче, эки башка көрүнүштөрү бар: бир жагынан, аны артыкбаш көкөлөтүп мактоочулук (кээде ал гана турсун адабий ортозаарчылыкты кошо камтыган), ошондон келип идеялык-көркөмдүк чен-өлчөмдөрдүн башаламандыгы, эстетикалык дөөлөттөрдү тендемечилик, экинчи жагынан, социологиячыл бурмалоолорго ык коюу мүнөздөйт. Акыркы көрүнүш көбүнчө таланттын мөөрү түшкөн

адаттан тыш чыгармаларды туура түшүнө албагандык кездешет. Карапайымдыктын мындай эки башка көрүнүштөрү сыртынан өз ара айырмаланып турган менен түпкүлүгүндө экөөнүн тең агып чыккан булагы бир — эстетикалык керемдик, адабияттын өзгөчөлүктөрүн эске албагандык болуп чыгат.

Буга бизди дагы бир жолу ынандырган нерсе — жаш сынчылар Э. Калдаров менен Э. Нурушевдун республикалык партиялык газетага басылып, ушундан улам кандайдыр бир официалдуу көз караш катары кабыл алынган макалалары (Э. Калдаров, Автордук позициянын калпыстыгы же Мар Байжиевдин жаңы драмасы жөнүндө, «Советтик Кыргызстан», 1983, 18-май, Э. Нурушев. Дагы бир жолу «Мезгил» романы жөнүндө, «Советтик Кыргызстан», 1983, 2-декабрь). Адегенде эле бул эки макаланын негизги дооматынын аябагандай окшоштугу көзгө чалдыгат: эки автор тең башкалар унутуп калышкансып, адабияттын партиялуулугун жан талашып коргоп жатышкандай элес түзүшөт да, М. Байжиев менен «Мезгил» романынын автору К. Акматовдун «автордук позициясынын калпыстыгын» белгилешет, жазуучуларды «идеялык каталыктары», биздин турмушубуздагы «терс көрүнүштөрдү» өтө эле аша чаба көрсөтүшкөнү, оң каармандардын жоктугу жана башкалар үчүн жемелешет. «Эмне үчүн М. Байжиев өзүнүн драмасында терс көрүнүштөр менен күрөштү көрсөтпөйт?», «Эмне үчүн анда оң каармандар көрүнбөйт?» — деп бушайман болот Э. Калдаров. Эмне үчүн К. Акматов өзүнүн романында алдыңкы орус адамынын — революционердин образын түзбөстөн, каяктагы бир бечара каарманды сунуш кылат? — Э. Нурушевдун дооматы ушундай. Анткени бул жазуучулардын максаты башка эле: алар турмуштун татаал, кээде трагедиялуу жагдайларын, адам, анын ыймандык арууланышы жана руханий кайра жаралышы үчүн күрөштүн катаал жактарын көрсөткүлөрү келген эле. М. Байжиев бул жөнүндө республикада терс көрүнүштөр деп аталган нерселер жайнап жаткан мезгилде жазган болчу. К. Акматов болсо тарыхтын түпкүрүнө сүңгүп, өз алдына татаал милдетти — Совет бийлиги жеңгенден кийин Кыргызстандагы социалисттик ан-сезимдин калыптаныш абалын жаңыча көрсөтүүнү койгон. Ал ушул мезгилдеги улут аралык мамилелерди эч бир жымсалдабай көрсөтөт, орус адамынын көп жылдардан бери Орто Азия жана Казакстан адабияттарында белгилүү бир калыпка салынган элесинен олуттуу айырмаланган реалисттик образын жаратат. Жазуучунун тарыхка карата так ушул жаңыча

көз карашын Э. Нурушев аңдай албаган. Аны ушундай жаңылыш пикирден атүгүл К. Акматовдун романын бир ооздон колдоого алышкан Ч. Айтматовдун, белгилүү сынчылар К. Асаналиевдин, К. Бобуловдун кадыр-баркы да айныткан жок.

Республиканын адабий сынында акыркы жылдары байкалган дагы бир кооптуу көрүнүш — конкреттүү адабий-көркөм фактыларды жеткиликтүү талдабай туруп эле карандай теориялык ой жорууларга берилүү. Мындай кемчилик белгилүү адабиятчы жана сынчы Е. Озмителдин акыркы эки китебине мүнөздүү. Анын «Улуттук поэзиянын жаңыланган табияты» аттуу китебинде эмпириялык материал аз, кээде так эместиктер да бар. Бир гана мисал келтирейин: «Мына эми 60-жылдар келип, кыргыздын жаңы жазмалуу поэзиясы фольклордук-акындык стадиядан субъективдүү — чыгармачыл башталмалардын активдүү өнүгүшүнө алып келген профессионализмди жана көркөм чыгармачылыктын индивидуалдашуусун барабара күчөткөн өзгөчөлүктөргө ээ жаңы сапатка өтө баштады». Чындыгында Е. Озмитель айтып жаткан жаңы сапатка өтүү кыргыз поэзиясында 20—30-жылдары эле башталып, 40-жылдары А. Осмоновдун чыгармачылыгында абдан терендеген. Бул закончемдерди кезегинде кыргыз адабиятчылары С. Жигитов менен К. Даутов өздөрүнүн атайын изилдөөлөрүндө ишенимдүү далилдешкен. Айтмакчы, А. Осмонов жөнүндө кеп кылып Е. Озмитель бир нече ирет акын 50-жылдары да чыгармачылыгын уланткан дегендей ой таңуулайт. Кейпи, ал акындын 1950-жылы дүйнөдөн өткөнүн элес албайт көрүнөт. Китепте ушул өңдүү так эместиктер бир кыйла.

Кыргыз сынындагы кемчиликтердин ичинде бир эле Кыргызстанга мүнөздүү болбогон дагы бир өтө кылдат учур бар. Сөз Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган эмгектер жагдайында баратат. Атактуу жазуучунун китептери элге кеңири тарап, көптөгөн адабиятчылар менен сынчылар тарабынан иликтенип жатканы баарыбызга айгине. Мындай иште, албетте, анын бир боор журтчулугу да алып барууда. Бирок бизде К. Асаналиевдин, К. Бобуловдун, М. Борбугуловдун, К. Ибраимовдун кызыктуу изилдөөлөрү менен бирге Ч. Айтматовдун чыгармаларын тайыз караган макалалар жана китептер пайда болууда. Адатта булар жазуучунун аты менен кадыр-баркы ийгиликтүү жактоого ыңгайлуу шарт түзгөндүгүн эске алып жазылган диссертациялык изилдөөлөр. Иш жүзүндө мындай эмгектер башкалардын изилдөөлөрүн ыктуу пайдаланууудан, жазуучунун чыгармаларынан үзүндүлөрдү

алуудан жана алардын мазмунун кайталап айтып берүүдөн куралат. Мисалы, Л. Үкүбаеванын «Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын (көрдүнүздөрбү, чыгармаларынын эмес, каармандарынын — А. Э.) көркөм дүйнөсү», ошол эле А. Акматалиевдин «Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат» деген китептери дал ушундай элес калтырат. Албетте, Ч. Айтматов жөнүндө жазба деп бирөөгө доомат коюш кыйын. Жок, кеп башкада: ал жөнүндө жазсаң өз сөзүң үчүн жоопкерчиликти сезип, чыныгы иш билгилик менен татыктуу жаз!

Орундуу суроо туулат: кыргыз сынындагы мына ушундай таң каларлык (аномалдуу) көрүнүштөр кантип эле анын өзүндө принциптүү баа албасын? Тилекке каршы, андай баа алган жок. Ал гана турсун, жогоруда сөзгө тартылган китептер дуулдата макталды, аларды калыс таразага салып, так баа берүүгө умтулган айрым бир сейрек аракеттер «көрө албастык», «караөзгөйлүк» деп аталды. Мисалы, А. Акматалиевдин «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланыштары» аттуу биринчи китеби (ушундай аталыш кайрадан да өз натыйжасын берди) республиканын комсомол сыйлыгына көрсөтүлгөндө (болгондо да эки ирет) жана акыры ал сыйлыкты алганда республикалык басма сөздө бул автордун эмгектерин элге жайылтуу боюнча кылдаттык менен иштелип чыккан кампания уюштурулду. Бул иште жаштардын «Ленинчил жаш» газетасы өзүнчө эле борбор болуп эки айдын арасында А. Акматалиевдин кандидатурасын колдогон үч макала жарыялады. «Комсомолец Киргизии» газетасы да артта калбай, бир айдын ичинде эки макаланы удаа басты. Ошол эле сыйлыкка көрсөтүлгөн башка кандидатуралар андай мамилеге арзыбады.

К. Артыкбаевдин окуу китеби да өз маалында кызуу колдоого алынды. Алгачкы рецензиялардын авторлору аны «чоң», «фундаменталдуу» китеп деп атоого шашылышты, мындай аныктоолор кээде аябай эле окшош болуп жатты. Окуу китебинин эң эле жандуу жактоочулары К. Мамбеталиев менен В. Вакуленко болду. Алар ушул саптардын авторунун «Кыргызстан маданияты» газетасына жарыяланган макаласын төгүндөөгө аракет кылышты. Алардын сөзүнө ишенсек, К. Артыкбаевдин окуу китеби «улуттук филология илимине, улуттук маданиятка эң көрүнүктүү (!) салым кошуптур», ал эми «анын сынчысы (башкача айтканда, мен — А. Э.) илимпоз-энтузиасттын эмгегин жаманатты кылууга, анын эмгегине студенттер менен адис эмес окурмандардын ишенимин кетирүүгө атайын максат койгон» («Советская Киргизия», 1985.

В. Вакуленко так эле ушундай тамшанган кыязда Е. Озмителдин китептерин дуулдатты. («Обновленная суть национальной поэзии. «Вечерний Фрунзе», 1985, 8-январь).

Ошентип, комплимент айтуу, дуулдата мактоо, көз боемочулук, жоопкерсиздик адабиятка эле эмес, сындын өзүнө карата мамиле жасоодо аныктоочу «принциптерге» айланды, алар нормага, демейдеги ишке өттү. Ооба, кошуп жазуулар жана көз боемочулук республиканын экономикасында гана эмес, маданият тармагында да кеңири таралды. Алардын түпкү максаты бардык жерде бир эле— сапаттын төмөндүгүн, жасалган аракеттин начардыгын жаап-жашыруу, баары жайында, баары жакшы деген жалган элес жаратуу.

Эмне үчүн мындай болду? Жогоруда айтылган терс көрүнүштөрдүн ички булактары, себептери жана тетиктери кайда? Бул суроонун жандырмагы партиянын XXVII съездинде жана КПСС БКнын соңку Пленумдарында айтылганы маалым. Ошол эле кезде мындай абалдын ич-ара, жең ичинде жүргөн, Кыргызстанда акыркы мезгилге чейин орун алып келген партиялык турмуштун лениндик принциптери менен нормалары бузулган социалдык-саясий жана идеологиялык-маданий кырдаалдын өзгөчөлүктөрү менен түздөн-түз байланышкан жагдайлары болду. Илимий жана чыгармачыл чөйрөлөрдөгү өз ара мамиледе өң тааныштык, тууганчылык, жердешчилдик жана уруу-урукчулдук сезимдер бийлеп кетип жатты. Принциптүү сындын кай бир далалаттары, тилекке каршы, терс мамилеге дуушарланды. Республикада токпейилдик, шаан-шөкөттүк, өз ара чырмалышуу атмосферасы түзүлүп, ал турмуштун бардык катмарларында, анын ичинде асыресе адабий чөйрөдө эң бир жагымсыз жана олуттуу натыйжаларга алып келди. Ошол себептүү көптөгөн таланттуу жазуучулар куугунтукка алынып, шык-жөндөмү аз авторлор жана адабий шылуундар сыйга жетти. (Бул жөнүндө «Литературная газетанын» өз кабарчысы А. Самойленко «Алакчылоо» деп таамай аталган макаласында жазган эле. 1986, 16-июль). Андай абал адабий сында да түзүлгөнүн калемдеш агайым К. Асаналиев «Тазбаймат кимди унутту?..» («Советская Киргизия», 1986, 3-апрель) жана «Баёо өлчөмдөр» («Литературная газета», 1986, 4-июль) деген макалаларында өкүнүч менен кеп кылган. Анын макалаларында акыйкат учурлар аз эмес. Ал эми айрым жерлер так калтырбай койбойт.

К. Асаналиев, атап айтканда, Т. Аскаровду Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романын «көз

жаздымда» калтырганы үчүн адилет сындайт. Бирок өзү кайсы бир учурда, так айтканда, 1971-жылы Жазуучулар союзунда өткөн талкууда бул роман жөнүндө терс пикирин билдиргенин жана андан бери эч бир жерде аны ачык колдоп чыкпаганын эстен чыгарып коет. К. Асаналиев ошондой эле адабиятыбыздын аксакалы Т. Сыдыкбековдун «Жол» деген романын тенденциялуу сынга алат деп Ш. Үмөталиевди туура жемелейт. Бирок К. Асаналиев кайрадан да бир нерсени — 50—60-жылдарда Т. Сыдыкбеков жөнүндө ырааттуу, кээде атүгүл артыкча мактап жазып келгенин, андан соң он жылча аны таптакыр унут калтырып, 80-жылдардын башында жазуучунун «Сыр ачуу», «Курбулар», «Ыманбай пейили» деген жаңы романдарын «талкалоо» максаты менен гана кайра кайрылганын айтпайт. Ал убакта сынчы, өз сөзү менен айтканда, «урматтабаган, ал тургай одоно жемелөөлөргө жол берген сын адабиятка пайда бербестигин» элес албаган...

Акыркы бир нерсе К. Асаналиев мени менен К. Артыкбасвдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» тегерегинде талашканын туура дей туралы. Бирок республиканын адабий журтчулугу башка бир нерсени — К. Асаналиев 70-жылдардын ичинде К. Артыкбаев менен А. Садыковдун эмгектеринин сапатынын төмөндүгүнө, фольклор менен адабияттын, салт менен жаңычылдыктын өз ара байланыш маселелери боюнча жаңылыш пикирлерине каршы жан аябай күрөшкөнүн жакшы билет. К. Асаналиевдин адегенде басма сөзгө жарыяланып, кийин «Өрдөн өргө», «Мезгил менен адымдан» аттуу китептерине кирген ал эмгектери кезегинде окурмандар жана адабий коомчулук тарабынан чоң кызыгуу менен тосуп алынган. Эми болсо К. Асаналиев өзүн башкача өңүттөн карап, К. Артыкбаев менен А. Садыковду жактоочу катары көрсөтүп, алардын китептерине «фундаменталдуу», «капиталдуу» деген эпитеттерди ыйгарып олтурат. А ш жүзүндө К. Артыкбаев менен А. Садыковдун китептери К. Асаналиев өзү сындаган эмгектерден турат. Мунун сыры эмнеде? Мүмкүн, А. Садыков менен К. Артыкбаев азыр белдүү кишилер болгонунандыр?

Баса, сындагы бир беткейлик (тенденциялуулук) жөнүндө эки ооз сөз. Турмушта мындай да кездешет: ким бир беткейликке ык койсо, ошол өз кемчилигин башкалардан издейт. Ал адабияттагы ак менен караны, жалган менен чынды айырмалагысы келген сынчыларга айрыкча өч болот. Анын айтар демагогиясы адатта бул: «Кокуй, баланча жазуучулар менен сынчыларды топко, категорияга бөлүп, аларды кайраштырып жатат!» Сурагың келет:

адабиятта мындай эки топтон, эки категориядан (талант-туулар жана талантсыздардан) башка дагы кандай категория бар? Эгер эле үчүнчү топ болсо, ага ортозаар калемгерлер кирер, түпкүлүгүндө барып алар ошол эле талантсыздардын тобуна кошулар. Деги качанга чейин сынчылар, адабиятчылар кайсы бир мезгилдин шартына (коньюнктурасына) карап жазуучулардын баарын бир сапка, бир катарга тизе берет, ал эми изилдөөнүн калыс методуна берилгендерди топчулдукка жана бирөөлөргө айып тагууга ынтызар деп күнөөлөшөт. Бул оорукчан баштан, соосуна шылтагандык болуп жүрбөсүн.

Күн чыккан жердин чоросу болуп көнгөндөр кайра курууну да пайдаланып жатышат. Мындай адамдар «сын куралын» социалдык ынгайлашуу, өч алуу максатында пайдаланууда. Ошол эле кезде кээ бир жолдоштор өздөрүн мурдакы жетекчилерден жок жерден жабыр тарткандар катары көрсөтүүгө бар күчү менен аракеттенүүдө. Бирок алар бир нерсени — ошол убакта эле жакшы жашашканын, анткени ошол эле «мурункуларга» жанталаша баш ийкеп жүрүшкөнүн унутуп коюшууда.

Сынчыл ой жүгүртүүнүн маданияты жана этикасы жөнүндө сөз болуп аткан соң биздин талаш жүргүзүү маданиятыбыз кандай экенине да анча-мынча серп сала кетели. Тилекке каршы, ал да анча жакшы эмес, атүгүл кыйла эле төмөн десе да болот. Акыйкатты айкындоонун иштиктүү каражаты, илимий жана көркөм чыгармачылыктын кадыресе нормасы болуп саналган талаш-тартыш өзүмчүлдүк мүдөө-максаттарга жетүүнүн же өз ара өч алышуунун ынгайлуу куралына айланып калган учурлар бизде аз эмес. Андайда адатта өнөктөштүн (оппоненттин) ой-пикирин, фактыларды өзү каалагандай өзгөртүп бурмалоо, бирине-бири көө жабуу сыяктуу сыналган айла-амалдар колдонулат... Ойлорду ортого салып, пикирлерди тең бөлүшкөндөн тиш салышууну өйдө койгон жерде айрым сынчылардын чыгармачылык, ал гана турсун адамдык тагдыры өкүнүчтүү болуп калышы ажеп эмес. Мисалга К. Асаналиевди алалы. Анын он жылча ишке орношо албай жүргөнү жашыруун эмес. Балким, бул сынчыбыздын кээде өзүн өзү жериши — ал-абалдуу, таасирдүү адамдарга каршы чыккандын айынан жапа чеккен ошол жылдардын кесепетидир. Башка мисал. Бизде жана жалпы союздук сында өз маалында эрте таанылган К. Бобулов эмне үчүн көптөн бери курч сын макалаларды жазбайт? Бир катар жазмакер акындардын ырларын катуу сынга алган «Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө болобу?» деген макаласынан ал эмне пайда тапты? Ал үчүн

жаш сынчы адегенде республикалык партиялык газетада каргыш укту, андан соң чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн ачууга мүмкүндүк бербеген жерлерде иштеп жүрдү. Мындай мисалдар азыр да аз эмес. Деги эле кыргыз сынчыларынын арасында тиги же бул курч эмгектери үчүн куугунтукка алынбагандар жокко эсе.

Айтор, аттуу-баштуу адабиятчылар менен сынчылардын ыкшоолугунан, илимий күчтөрдүн баш кошпогондугунан адабият тарыхынын канча бир өтө актуалдуу маселелери иштелбеген бойдон калууда. Биздин өлкөдө биринчи жолу тогуз томдуу «Бүткүл дүйнөлүк адабияттын тарыхы» чыгарылып жаткан, алты томдуу «Көп улуттуу совет адабиятынын тарыхы» аяктап, канатташ республикалардын эне жана орус тилдеринде көп томдуу адабият тарыхтары жарык көргөн кезде биз өз адабиятыбыздын мындан 20—30-жыл мурда жарыяланган бир томдук «очерктерине» жана «тарыхына» топук кылып келатабыз. Бул аз келгенсип, бизде эскиче ойлонуунун көрүнүштөрү дале болсо аз эмес. Анын жаңы далили — А. Токомбаевдин «Манас» эпосуна каршы чабуулу болуп калды («Кыргызстан маданияты», декабрь, 1987). Кыргыз фольклорунун миң жылды камтыган тарыхы, байыркы жана орто кылымдардагы түрк адабият эстеликтери, XIX кылымдагы Молдо Кылыч, Молдо Нияз өндүү жазгыч акындардын чыгармачылыгы, ошондой эле советтик мезгилдеги түңгуч жазуучулардын (К. Тыныстанов, С. Карачев) өмүрү менен ишмердиги тууралуу изилдөөлөр да жарала элек. Алардын дүйнө таанымы карама-каршылыктуу экени түшүнүктүү, муну жайма-жай талдоо керек. Бирок бизде аларды мурдакыдай эле адабият тарыхынан алып таштоо аракеттери токтобой жатат. Анын ордуна кыргыз адабиятынын андай «актай баракгарын» толтуруу, аларды илимий методологиянын негизинде талдап-баалоо зарыл.

Башка бир өтө маанилүү маселе — көркөм ой жүгүртүүнүн жаңыланууу жышааналары даана байкалып жаткан азыркы адабий процесстин негизги багыттары менен кубулуштарын аңдап-билүү. (Ырас, кыргыз жазуучуларынын бардыгы эле чыгармачылык изденүүнү башынан кечирүүдө деп айтууга азырынча негиз жок. Алардын арасында ыкшоолуктан, сенектиктен кутула албагандары да бир кыйла).

Адабий процессте жаңыдан пайда болгон проблемалардын бири — биздин прозага келечегинен үмүттөндүргөн жаш жазуучулардын аз келип жатышы. Ооба биз, кыргыз сынчылары, проза бардык жанрлардан алдыда, поэзия менен драматургия артта калды деп жүрүп жаш про-

занын көчтүн артында калганын байкабай калыптырбыз. Ушул маселелерден улам суроо келет экен: кыргыздын белгилүү сынчыларынын кимиси адабий процесстеги мындай өйдө-ылдыйлыктар жагдайында чын көңүлдөн күйүп-бышып республикада же борбордук басма сөздө айтып чыкты? Эч ким. Бул жагынан негизги жүктү жаш сынчылар көтөрүүдө (С. Байгазиевди, О. Ибраимовду, К. Эдилбаевди, К. Ибраимовду жана С. Тиллебаевди айрыкча айтып кетели). Мындан тышкары кыргыз адабиятын бүткүл союздук жана дүйнөлүк адабий процесстин алкагына салыштырып кароо да ойдогудай эмес. Биздин сыпыбыз, жогоруда айтылгандай, азыр 60—70-жылдардагыдай бүткүл союздук аренага активдүү аралаша албай жатат. Андан дале болсо элетчиликтин эпкиндери даана байкалат. Ушундай шартта К. Артыкбаевдин эмгектери Москвада жарыяланып жүргөн кыргыз сынчыларына каршы кылапат айтышы күлкүндү келтирбей койбойт. Бул адабиятчынын пикирине ишенсек, алардын эмгектери бүт эле теңирден тескери жана бир беткей келип, республиканын адабий турмушун «кыйшык күзгүдөн» көрсөтөт имиш («Ала-Тоо», 1986, № 12). «Ошондуктан,— деп айтты ал Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын 1986-жылы декабрда болгон пленумунда сүйлөгөн сөзүндө,— кыргыз сынчыларынын борбордук басма сөздө чыкчу материалдарын адегенде текшерип, анда бир беткейлик бар же жок экенин териштирүү зарыл». Мынакей эмесе: жаңы цензура керек турбайбы! Кудай жалгап, анын бул сөзүнө пленумдун ишине катышкан москвалык жана башка республикалардан келген сынчылар кыябын келтире куп гана жооп беришти.

Ошентип, азыркы кыргыз сынында эскиче ойлонуунун көндүм көрүнүштөрү жоголбой жатат. Аларды талдоо, менимче, өз ара чукулашууга жатпайт, мындай иш оң (конструктивдүү) максатты көздөйт. Биздин ар биребиз башкаларга кыр көрсөтпөстөн, кайра куруучу эң оболу өзүбүздөн башташыбыз, сынды өзүн-өзү сындоо деңгээлине көтөрүүбүз зарыл. Мунун өзү жаңыча ойлонуунун эң эле өктөм талаптарынын бири болуп калуу керек.

(«Дружба народов» журналы, 1988, № 7)

ЖАҢЫ ЭПОСТУ ЖАРАТУУЧУ
(Чыңгыз Айтматовдун 60 жылдыгынан улам)

«Торколуу той салтанаты өткөн күндөрдө өзүн алып жүрүүнүн түркүн жолой-жосуну бар. Өз урматына уюштурулган салтанаттан качып, бейкут элет жерине жашырынган юбилярлар болот. Биз аларды куру шаңданууну жериген кичи пейилдиги үчүн сыйлайбыз. Өзүңүздөр көрүп турасыздар, мен анткен жокмун; жанга жагымдуу кошомат, көңдөй мактоо күсөгөнүмөн эмес, турмушта дегеле эч нерседен качууга болбойт, кайратынан жазбай, бирок турмушка моюн сунуу керек, пенделик шыбагабызга тийген соң майрамды да майрамдаш керек деген ишенимден улам ошенттим. Биз адам болушубуз керек, башкача айтканда, турмуштан качпай, ал тартуулаган жамандык-жакшылыктын бардыгына катышууга милдеттүүбүз» — улуу гуманист, XX кылым адабиятынын залкарларынын бири Томас Манн элүү жылдык салтанаты күнү чын дилинен ушинтип айткан экен.

Т. Манндын бул сөзүнө жана дегеле юбилей салтанатына Чыңгыз Төрөкуловичтин мамилесин билбейт экемин, бирок анын зор талантын урматтаган көптөгөн окурмандардын бири катары мен адамдык инсанын жана чыгармачылыгын Чыке өзү да абдан жогору баалаган даңазалуу немец жазуучусунун ушул оюна ортоктош болушун абдан каалаар элем. Анткенимдин жүйөсү эмнеде? Өз элинин рухунун айкын чагылышы, анын улуттук ыйманы жана сыймыгы болуп калган жазуучунун юбилейи — анын жеке иши эмес. Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун даражасындагы жазуучунун юбилейи — бүткүл элдик, жалпы улуттук майрам. Ошондуктан бул иште ал «турмушка моюн сунуп», «ал тартуулаган бардык нерселерге катышканы» жөн.

Дегинкиси, Ч. Айтматов жөнүндө жазуу кыйын, ал эми юбилей күндөрүндө жазуу ого бетер кыйын экенин моюнга алыш керек. Анын көп себептери бар, ошолордун бири — «Айтматов феномени» делген нерсе алда качан пайда болуп, дүйнөнүн көп өлкөлөрүнүн адис адабиятчылары жана сынчылары баш катырып, ал тууралуу жазылган адабияттарды жылдан жылга көбөйтүп жатышкандыгында.

Ошентсе да мен Ч. Айтматов жөнүндө, кыргыз элинин руханий көктөмү, жаңы Кайра жаралуусу ысымы менен тыгыз байланышкан адам жана жазуучу жөнүндө жазууга бел байладым. 60 жылдыгына арналган бүткүл элдик салтанат күндөрүндө сүйүктүү сүрөткер жөнүндө жазбай,

улуттук, жалпы советтик жана ал тургай дүйнөлүк адабияттын өнүгүшүнө кошкон салымы үчүн чын дилибизден чыккан ыраазылыкты билдирбей, анын чыгармачылыгы жана адамдык инсаны жайында көңүлдө бакан ойлорубузду ортого салбай коюшубуз күнөө болор.

1

Эң башкысынан баштайын: Ч. Айтматовдун адабияттагы космостук чабытынын жашыруун сыры эмнеде? Эмне үчүн ал, кичи элдин жана жаш адабияттын өкүлү, атагы алыска кетип, XX кылымдын адабиятына орчундуу, көп жагынан алганда кайталангыс салым кошуп отурат? Жазуучуну азыркы замандын искусствосунда бийик чокуга жеткирген күч кайсы?

Жалпы эле искусствого жана анын ичинде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына карата өз көз карашына ылайык бул суроого ар ким өзүнчө жооп берүүгө акылуу деп ойлойм. Бирок, кыясы, чыгармачылыгынын жашыруун сырларын, руханий биографиясынын башатын жана жагымдуу жагдай түзгөн факторлорун баарыбыздан жакшы билген жазуучунун өз сөзүнө кулак түргөнүбүз оң го: «Албетте, жазуучу табиятынан көркөм ой жүгүртүү жөндөмүнө эгедер болушу керек, бирок анын талантынын, инсанынын калыптанышы белгилүү бир коомдук чөйрөгө, анын руханий тажрыйбасына, маданий салттарына, дүйнөгө көз карашына жана саясий түзүлүшүнө багынычтуу. Биз үчүн ал совет коому, социалисттик түзүлүш, коммунисттик көз караш. Советтик жазуучулардын чыгармачылыгынын багыты ушундан өсүп чыгат». «Өзүм жөнүндө» эскермесинде Ч. Айтматов ушинтип жазат.

Мына ушул татаал синтезден жазуучунун табигый шыгын, уникалдуу жана масштабдуу, түпкүлүгүндө анын инсанына тете талантын баса көрсөтүү зарыл. Андан кийин Айтматов феномени кээ бир авторлор айтып жүргөндөй жайдак жерде эмес, тарыхы нечен кылымдарды карыткан улуттук маданияттын терецинен башат алган. Бул маданият улуу эпос «Манас» баш болгон орошон фольклорду гана камтыбайт, совет доорунда артыкча чапчан өнүгүп бараткан жазма адабияттын кыйла көзгө толумдуу тажрыйбасына да эгедер. Ч. Айтматов адабият босогосун аттаган маалда кыргыздын көркөм сөз өнөрүндө жетилүү белгилери дааналанып, анын А. Токомбаев, К. Баялинов, А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков өндүү айрым чыгаан өкүлдөрүнүн чыгармалары бүткүл союзга тааны-

лып калганын айтсак жетиштүү. Т. Сыдыкбековдун романдары болсо бир катар социалисттик өлкөлөрдүн тилдерине да которулган. Башкача айтканда, 50-жылдардын башында кыргыз адабияты башка элдердин китепкөйлөрүнө нукура көркөм ыракат тартуулоого жарамдуу өзүнчө бир көркөм кубулуш катары кабылдана баштаган.

Анткени менен ал жаш кыргыз адабияты жетишкен орчундуу чектердин алгачкысы гана болучу. Алдыда дагы бир ашкере маанилүү маселе — дүйнөлүк адабият деңгээлине жетүү, аны менен тең ата эстетикалык карым-катыш түзүү милдети бар эле. Ооба, ал мезгилде кыргыз адабиятына дагы бир өтө зарыл жана эңсеген касиет — дүйнөлүк аренага чыгуу жетишпей турган.

Адабий уланмачылык мыйзамына ылайык бул артыкча жооптуу жана нукура асылбаа озуйпаны жаңы формация жазуучусу — Чыңгыз Айтматов эң сонун аткарды. Ошентип, анын чыгармачылык ачылыштары кыргыз көркөм сөз маданиятынын ага чейинки өнүгүшүнүн табигый натыйжасы, искусствонун бийик чокуларына карай ички кыймылынын айныгыс жемиши болуп калды.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын төл адабият менен ажырагыс байланышын көрсөтүү менен бирге ал жалаң гана кыргыз адабиятынын мурдагы өнүгүү багытынын уландысы, спонтандуу эволюциясы гана деп айтуу жарабайт. Жок, бул жерде байланыш татаал, өзүнө чейинки кыргыз азабиятынын провинциализм, экзотикалуулук, эмпириялык сыпаттамачылык, идеялык-эстетикалык гармониясыздык өндүү «балалык ооруларын» жеңип өтүү, тануу, секирик учурларын ичине камтыган терең диалектикалык мүнөздө, башкача айтканда, Ч. Айтматовдун прозасы — улуттук жана жалпы адамзаттык баштамаларды айкалыштыруу, философиялык масштабдуулук, кылдат психологизм, чебер архитектоника, бай тил, гармониялуу стиль ж. у. с. менен мүнөздөлгөн, дүйнөлүк адабият деңгээлинде жазылган жаңы проза эле. Бул жаңы деңгээлге Ч. Айтматов өзүнөн мурунку калемдештеринен айырмаланып бала кезинен эле орус, совет жана дүйнөлүк классикалык адабияттан азыктанып, эне тили — кыргыз тилинен тышкары орусчаны да жеткилең билүү менен дүйнөлүк маданияттын мың жылдык тажрыйбасын боюна терең сиңирип алуунун натыйжасында жеткен. Ал гана эмес, кыргызча-орусча кош тилдүүлүк анын чыгармачылыгында туруктуу айкалышып, ар дайым жаңаша жашап, мыйзамченемдүү көрүнүшкө айланды.

Арийне, ар кандай ири сүрөткер жана ойчул сыяктуу эле Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы да кыйла татаал жа-

на көп маанилүү, ички-тышкы жагдайлар менен шарттал-ган өзүнчө логикага эгедер. Андыктан кыскача, өтө жалпысынан болсо да ага көз салып өтүүнүн жүйөсү бар.

II

Сыягы, адам болмушунун түшүнүүгө кыйын, дээрлик түшүнүлгүс мыйзамы болот көрүнбөйбү: бала жана жаш чагында Ч. Айтматовдун өмүр-тагдыры канчалык татаал болсо (атасы — кыргыздын алгачкы коммунист интеллигенттеринин, республиканын партиялык жетекчилеринин бири — 1937-жылы репрессияга учурап, ошонун айынан ага балапан кезинен «Эл душманынын баласы» деген жарлык тагылган, андан соң «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Эрте жаздагы турналар» повесттеринде эң сонун көрсөтүлгөн алаамат согуш мезгили жана андан кийинки оор жылдар), адабий тагдыры ошончолук ийгиликтүү жана бактылуу болду. Ырас, толук объективдүүлүк үчүн Ч. Айтматов да адабий чеберчиликтин туу чокусун дароо багындыра койбогонун, кыска болсо да адабий телчигүү мезгилин баштан өткөргөнүн айта кеткенибиз жөн.

Татаал турмуш жолун басып өтүп, зоотехник кесиби, андан тышкары калемин сынаган кичине адабий тажрыйбасы бар жаш жазуучу адабий билимин арттыруу жана чыныгы жазуучулук чеберликке үйрөнүү кумары менен 1956-жылы Москвага, М. Горький атындагы Адабият институтунун Жогорку адабий курсуна келет.

50-жылдардын экинчи жарымы өлкөнүн тагдырында бурулуш мезгил, ири өзгөрүүлөргө, коомдук өсүш, совет адамдарынын руханий азат алуу учуру болгону белгилүү го. Бардыгын камтыган бул атмосфера адабияттын жандануусуна, анда жаңычыл изденүүлөрдүн жана тенденциялардын пайда болушуна айрыкча жагымдуу жагдай түзгөн. «Эки жылдык окуу,— деп эскерген кийинчерээк Ч. Айтматов,— жалаң гана гуманитардык жана теориялык жагынан эмес, практикалык жактан да көп нерсеге көзүмдү ачты. Мурда зоотехник билими бар мен үчүн Жогорку курстагы семинар, талкуулар эң сонун чыгармачылык мектеп болду. Мен өзүм да Москванын маданий турмушундагы жакшы нерселердин эч биринен четте калбоого далалаттандым». Жазуучунун ысмын биздин өлкөдө гана эмес чет өлкөлөрдө таанытткан «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери дал ошол мезгилде жаралган. Алардын соңунан «Ботокөз», «Делбирим», «Биринчи мугалим»

повесттери жазылды. Алгачкы эки чыгарма менен «Тоолор жана талаалар повесттери» деген китепке бириктирилген бул чыгармалар 1963-жылы (а кезде автор болгону 35 жашта эле) өлкөбүздүн эң жогорку сыйлыгы — Лениндик сыйлыкка татыктуу болду. Проблематикасы жана поэтикасы жагынан алар менен катарлаш турган, бирок ошол эле учурда жазуучунун чыгармачылыгынын биринчи мезгилин жыйынтыктаган «Саманчынын жолу» повести да ошол мезгилде жарыяланды.

Ошентип, аты аталган повесттеринде Ч. Айтматов жасаган эстетикалык ачылыштын маңызы эмнеде? Бул маселеде мен ал жөнүндө жазып жүргөндөрдүн көпчүлүгүнүн пикирине толук кошулам. Бул эстетикалык ачылыштын маңызы Ч. Айтматов түрдүү өлкөлөрдүн жана континеттердин окурмандарына социализм шартында калыптанган жаңы адамдардын руханий сулуулугун ачып бергендигинде. Бул адамдар — катардагы, карапайым эмгекчилер. Бирок алардын жан дүйнөсү кандай сулуу, сезимдери кандай аруу, тилек-идеалдары кандай жаркын. Бул каармандардын жан дүйнөсүнүн жана мүнөзүнүн дагы бир артыкча маанилүү, ажырагыс касиети — мээнеткечтик — автордун өз сөзү менен айтканда — «адам наркынын айныгыс чен — өлчөмдөрүнүн бири». Ал гана эмес жазуучунун бир катар повесттеринде эмгек кадимки көркөм чагылдыруу объектисине айланып, чыныгы эргүү менен поэтизацияланат деп айтсак жарашат. «Жамийладагы» август күндөрү менен түндөрү, «Саманчынын жолундагы» эгин оруу эпизоддору, «Ботокөздөгү» Кенес-Анархай талаалары (кийинчерээк биз аны «Эрте жаздагы турналардан» кезиктиребиз) ошондой эмеспи? Бул өндүү сүрөттөр, каармандардын руханий сулуулугу Ч. Айтматовдун повесттерине өзгөчө поэтикалык ыраң берип, эң бир назик лиризм жана терең психологизм тартуулайт. Айтмаҳчы, ага чейин кыргыз адабиятында туруктуу орун-очок алалек психологизм да Айтматовдун ачылгасы, улут адабиятына кошкон орчундуу салымы болду. Ооба, жазуучунун жаңычылдыгы, мурдагыдан калган сенек схема, штамп, канондорду бузуп, эл турмушунда, адам мүнөзүндө жаралып жаткан жаңы белгилерди кыраакылык менен байкай билүү жөндөмү дал ушу лиризм менен психологизмден айрыкча таасын көрүндү.

Маселен, «Бетме-бет» повестинин башкы каармандары — дезертир Ысмайыл менен патриархалдык көөнө көз караштан алганда ага чыккынчылык кылган Сейде кыргыз (жалаң гана кыргыз эмес) окурмандарына көп жагынан күтүүсүз жаңы каармандар эле. Адам психологиясын

терең түшүнгөн Ч. Айтматовго Сейде ошол моралдан аша кечип, жалаң үй-бүлөлүк очоктун мүдөөлөрүнө байланган чектелгендикти жеңип, «кичине терезенин» ары жагында айыл, эл, бүтүндөй дүйнө бар экенин түюнууга алып келген руханий жетилүүсүн көрсөтүү керек болгон.

Же болбосо Сейденин руханий сиңдиси Жамыйланы алып көрөлүчү. Ал повесттин алгачкы барактарынан эле көз алдыбызга кулк-мүнөзү кайталангыс, өзгөчө келин катары тартылат — «жаны тынбаган эмгекчил, кыймылы чапчан, мүнөзү гана башкачараак». Анын мүнөзүндө «эркектикиндей чорт, кээде ал тургай одонороок белгилер байкала түшөт». Кыскасы, Сейиттин сөзү менен айтканда, анын кулк-мүнөзү «жаш келиндикиндей эмес».

«Жаңы тууган» — Данияр да ошондой. Узун бойлуу, эби-сыны жок, далысын бүкүрөйтүп жүргөнү аз келгенсип бир бутуна сылтып да басат. Ага кошумча үнкүйүп унчукпаган, дегеле башка дүйнөдөн келгенсиген кызык киши. Башкача айтканда, ал кээ бирөөлөр шылдың кылса, кээсинин боору ачыган адамдардан. Ошондуктан Данияр бир көргөндө Сейит менен Жамийлага да көп анча жакпай калат.

Мына ушунун баары ошого чейинки кыргыз адабиятындагы сымбаты да келишкен, акылдуу десең акылдуу, бир көргөндө эле көөдөнүндө ашыктык оту алоолоп чыгуучу, башкача айтканда, фольклордук кейипкерлердин сапаттарын толук сиңирген каармандарга караманча окшошпойт.

Айтматовдун реализми — бир беткей, шаблондуу, метафизикалык ой жүгүртүү эч нерсе таба албаган карама-каршы нерселердин жалпылыгын, орток белгилерин көрө алгандыгында. Мындай жалпылык — повесттеги Жамийла менен Данияр дын жан дүйнөлөрүнүн уңгулаштыгы, тунук адамкерчиликке, поэзия менен музыкага бай махабаты. Эми дили поэтикалуу жеткинчек Сейиттин Данияр га жасаган мамилеси да башкача, мурунку шылдың эми жактыруу жана суктануу менен алмашкан. «Ал көкүрөгүн терең сүйүү уялаган адам экен. Менин байкашымча, анын махабаты жөн эле башка бир адамга эмес, турмушка, жерге деген зор махабат көрүнбөйбү. Ооба, ал махабатын көкүрөгүндө аздектеп, андан кубат алып, аны өмүрүнө жөлөк тутkan адам экен. Үнү канчалык уккулуктуу болсо да кайдыгер адам мындай ырдай алмак эмес».

Махабат «Жамийланы» да өзгөртөт: «Тили буудай кууруган күлкүсү да тааныlгыстай өзгөрө түштү. Жүзү суз тартып, муңайым боло түштү. Жолду ката үн катпай бир нерсе тууралуу терең ойго чөмүлүп келди. Эринде-

ринде кыялкеч жылмаюу ойноп, ал өзүнөн бөлөк эч жан билбеген кандайдыр бир табышмактуу, керемет сезимге ичинен кубанып келатты». Ошентип, Ч. Айтматов бизге каармандарынын психологиясын жана руханий ажарын гана эмес, алардын сезим-туйгуларынын, мамилесинин диалектикасын да ачып берди. Бул сапатка адам баласынын эң аруу, тунук сезими — махабатты даңазалаган башка повесттери да («Делбирим», «Ботокөз», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу») эгедер.

Албетте, бул кездеги чыгармачылыгы боюнча Ч. Айтматовду жалаң махабат менен эмгектин жарчысы катары көрсөтсөк, бир жактуулук болор эле. Жок, ар-намысты бийик тутунган, майтарылбас, түйшүкчүл каармандары туш болгон драмалуу жана трагедиялуу кырдаалдар, турмуштун чиелүү маселелери анын сүрөткердик назарынан сыртқары калбайт. Тескерисинче, жазуучуга ушундай каармандар көбүрөөк жакын: «Мен башкаларга үлгү боло алаарлык — активдүү, эркі күчтүү, өз акыйкатын каныжаны менен коргогон каармандарды издеген жазуучулардын катарына кошулам»,— деген өзүнүн сөзү бар. Сейде, Жамийла, Асел, Кемел, Байтемир жана өзгөчө Дүйшөн менен Толгонай жазуучунун бул айтканына айкын далил.

Эгерде «Биринчи мугалимде» Ч. Айтматов «адабияттагы оң каарман жөнүндөгү бизде таралган көз карашты бекемдегиси келип «революция ишине берилген коммунисттин образын атайылап идеалдаштырса» (анын «Коммунисттин жаркын элесин жараталы» макаласын кара), ал эми жогоруда сөз болгон повесттеринде улуттук турмуштун адам суктанарлык, колориттүү сүрөтүн тартып, жалпы адамзаттык маани-маңызды аркалаган бизге замандаш жаңы адамдардын эң сонун образдарын жаратса, «Саманчынын жолунда» улуттук материалдын негизинде жалпы адамзаттын көйгөйлүү маселелери көөлөп, турмуштун көөнөргүс дөөлөттөрү тастыкталат. Мазмуну терең трагедиялуу экендигине карабастан повесть момундай ой менен аяктайт: «Нан өлбөйт... Жашоо да бүтпөйт, эмгек да соолубайт!», «Сен — адамсың. Сен баарынан жогору, баарынан акылман, кеменгерсиң, анткени сен — Адамсың!». Бул курулай сөз же декларация эмес, анткени чыгарманын бүткүл тулкусунан сызылып чыгат.

«Гүлсарат» повести (1966) жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңы этаптын башталышы болду. Бул жөнүндө белгилүү советтик сынчы А. Овчаренко «Айылдан Аалам-га. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу» деген макаласында таамай жазган: «Кызуу талаш-тартыштарды пайда кылган «Саманчынын жолунан» жазуучунун

катаал реализмге карай бурулушу башталып «Гүлсарат» (1966) «Ак кеме» (1970), «Эрте жаздагы турналар» (1979) повесттеринде жана «Бороондуу бекет» («Кылым карытаар бир күн») (1980) романында биротоло бышып жетилди. Жазуучу жараткан образдарда турмуш акыйкатынын айрым гана аңыттары эмес, бүткүл турмушубуз чулусунан, ал гана эмес, адам баласы мекендеген, жер шары менен эле чектелбеген дүйнө жүзү көрүнө баштады. Анын чыгармачылыгы трагедиялуу мотивдерге толо. Айтматовдун алгачкы чыгармаларына мүнөздүү романтикалык боек элдин согуш жылдарындагы жана андан кийинки мезгилдеги катаал турмушунун сүрөтү менен алмашылды» («Дружба народов», 1984, № 11, 229-бет).

Ч. Айтматов өзү да бул тууралуу нечен ирет жазган. Мисалы, «Өзүм жөнүндө» эскермесинде ал мындай деген: «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу» жана башка чыгармалар көңүлүнөн түнөк тапкан айрым окурмандар өздөрүнүн искусствого карата табит, көз караштарына ылайык мындан ары да ушундай эле ыкмада жаза беришимди каалашат. Мен өзүмөн өзүм баш тартпайм жана «Гүлсарат», «Ак кемеге» чейин жазгандарымдын маанисин танбайм. Бирок басып өтүлгөн этапка буйдалып токтоп калууну да каалабайм. Адам баласы өзүндөгү, адамдардагы, коомдогу бардык изги, жакшы, асыл нарк касиеттерди билип, сүйүп, түйшөлүшү үчүн адабият өзүнүн озуйпасын ар дайым кылчактабай аткарып, турмуштун терендеги татаал сырларына сүңгүп кире берүүгө милдеттүү. Искусствонун чыныгы баркы ушунда деп түшүнөм».

Жазуучунун чыгармачылыгынын жаңы, жетилген этабынын (ал өзүнчө дагы эки мезгилге бөлүнөт: 1966—1970-жылдар жана жазуучунун роман жанрына кайрылуусу менен мүнөздөлгөн 1980-жылдар) негизги белгилери кандай?

Сынчы А. Овчаренко жазган белгилерге мен төмөнкүлөрдү кошумчалаар элем: социалдык багыттануу, сынчыл башталмаңыз күч алышы, философиялык терендик, адеп-ахлак мамилелерине өзгөчө кызыгуу, образдар менен идеялардын жалпы адамзаттык мааниге ширелиши, элдик легенда менен мифтерди пайдалануу, композициянын көп пландуулугу, үчүнчү жактан баяндоо ж. б. Бир сөз менен айтканда, мазмун жагынан болсун, көркөм форма жагынан болсун Ч. Айтматов татаалдыкты, көп маанилүүлүктү жана көп чендүүлүктү көздөй багыт алды. Ушунун баары адабияттын эң башкы предмети — адамдын сан кырдуу табиятын мүмкүн болушунча терең чагылдыруу максатынан келип чыккан. Өзүнүн айтканы боюнча ав-

торго эң чоң чыгармачылык кубаныч жана эң чоң көркөм азап-тозок алып келген «Гүлсарат» (1967) менен башталган бул багыт, бактыга жараша, жаңы ачылыштарды тартуулады.

Акыйкатта да жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңы этаптын бет ачары болуу менен бул повесть өзүнөн соңку чыгармаларды түшүнүүгө ачкыч болуп бере алат, анткени кийинки чыгармаларында тарамдалып терендетилген маселелердин көпчүлүгүн ичине камтыйт. Алардын катарында оң каарман маселесинин жаңыча коюлушун, социалдык адилеттик жана ыйман маселесин, экономика жана адамдарга партиялык жетекчилик, адам менен табияттын карым-катышы, элдин тарыхый акыл-эси ж. у. с. проблемаларды атасак болот. Эгерде «Саманчынын жолу» менен «Биринчи мугалимде» оң каармандын кыйла даражада идеалдаштырылган образдары түзүлсө, «Гүлсараттагы» Танабайдан биз коммунисттин нукура реалисттик образын көрөбүз. Анын турмуш жолун, жүрүм-турум жолоюн кийинчерээк Едигей («Кылым карытаар бир күн») менен Бостон Уркунчиев («Кыямат») өзүнчө кайталашат. Бул каармандар карапайым пенделик турмуштун ысык-суугун, драмасы менен трагедиясын баштан кечиришет, арсарсып, ал тургай турмуш жолунда шыдыр кете албай мүдүрүлүп мүчүгөн кездери да болот, кайрадан оңолуп турмуштагы максаты, идеалы — акыйкат менен адилеттикке, жакшылык менен адамгерчиликке айныбай жүрүп отурушат.

Бүгүн «Гүлсаратты» кайрадан баратап отуруп Ч. Айтматовдун социалдык көрөгөчтүгүнө, алысты көрө билген көзү ачыктыгына таң каласың: ал бир кездерде жүрөк оорутуп жазган нерселер кайра куруу жана жаңылануу идеяларына таң каларлыктай үндөш болуп жатпайбы. Повестте кедерги механизмдин, экономикага жана адамдарга жетекчилик кылуунун буйрукчул администрациялык усулу, «булгаары тон жаңы манаптардын», жүрө-жүрө «төш чөнтөгүнө партбилет салган жаңы хандардын» кеп терисин кийген бюрократтардын ак ниет, эмгекчил коммунистке кылган зомбулугу, ашкереленишн, элдин тарыхый угутунан ажырашы, азыркы маданият адамдарды орто саар окшоштукка жетелеп баратканы тууралуу кейиштүү сөздөрү буга айныгыс далил эмеспи?

«Гүлсаратта» ачык жана салмактуу көрсөтүлгөн жакшылык менен жамандыктын, ыйман менен адилетсиздиктин диалектикасы, адам менен табияттын карым-катышы, ал тургай биримдиги «Ак кемеде» адамдын өнө боюн дүркүрөткөн интерпретацияга ээ болду. Ал ушунчалык адат-

тан тыш чечилгендиктен ал тургай алчы-таасын жеген айрым сынчылар да калыс кабылдай алышкан жок. Бул сынчылар көнүмүшкө айланган жакшы-жаман деген чен-өлчөм менен келип, чыгармадагы автордун оюнун өзөгүн туя алышпаганы таң калтырды. Ал эми повестте адегенде мифология казынасынан башат алып, азыркы мезгил тажрыйбасы менен байытылган автордук концепция үстүнкү катарда эмес — терендө, подтекстте, кинематография тили менен айтканда, кадрдын далдаасында: «искусство адамды терең ойлонуп-толгонууга мажбурлап, боорукердик, жамандыкка каршы туруу сезимин ойготууга, турмуштагы биз жоготкон асыл баа касиет-сапаттарды коргоп, калыбына келтирүү кумарын козгоого, ал тууралуу түйшөлүп, кайгырууга себепкер болууга тийиш» («Зарыл тактоолор» макаласынан). Түпкүлүгүндө Ч. Айтматов жамандык менен күрөштө чаркы жетпей курман болгон баланын өлүмүн түшүндүрүү үчүн искусствонун эзелки мыйзамы — Аристотель катарсис деп атаган моралдык тазарууга, кайрымдуулук, боорукердик сезимдерин, козутууга кайрылган.

Азыркы учурдагы жамандыктын башаты — тарыхый акыл-эстен ажыроо, руханий көндөйлүк жана майда мүдөөчүлдүк, ошондой эле өз элинин нукура дөөлөттөрү менен салттарын барк албоо тууралуу ой да повесттеги маанилүү адеп-ахлак сабактарынан.

Эл тарыхын урматтаган, жогорку рух жана адамкерчилик өкүм сүргөн жерде жакшылык чайлап гүлдөйт. Ч. Айтматовдун соңку чыгармалары — «Эрте жаздагы турналар», «Көздөн учкан көк жээк», «Кылым карытаар бир күн», «Кыямат» ушул тууралуу баяндайт.

Жогоруда айтылгандай, «Кылым карытаар бир күн» (1980) жана «Кыямат» (1986) романдары эң бир чымырканган изденүү түйшүгүн баштан кечирип жаткан жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңы этап болду. Ушуга байланыштуу анын мурунку повесттеринин айрымдарында, атап айтканда — «Саманчынын жолу», «Гүлсаратта» эле романдык ой жүгүртүү белгилери баамдала баштаган. Ошондуктан 70-жылдардын сынында Ч. Айтматов «роман өндүү зор жеңиштерге карк болгон эпикалык форма жаатында да дацгыр жолго салбай, мезгилдин коомдук жана руханий муктаждыктарын сезгичтик менен астейдил туюнуп, эпиканын романга алып келбеген, бирок кенендиги жана терендиги боюнча эпосту элестеткен көркөм концепцияларын чагылдырууга мүмкүндүк берген кеңири айдыңында өзүнүн максаттарына ылайык жолдорду ачып жатат. Балким Ч. Айтматов жаңы, биздин замандын эпо-

сун жаратып жаткандыр?» (А. Лачинян, ГДР),— деген ой кокусунан айтылган эмес. Чынында эле, көп өтпөй Ч. Айтматов романдары менен жаңы эпосту — проблематикасы жана түзүлүшү боюнча советтик жана дүйнөлүк адабияттагы башка романдардан кескин айырмаланган, ошондуктан азыркы мезгилдеги көркөм сөз өнөрүндөгү көрүнүктүү кубулуш болуп калган биздин доордун эпосун жаратты.

Баарынан мурда «Кылым карытаар бир күн» да, «Кыямат» да идеялык дүйнөсү жана көркөм түзүлүшү боюнча болуп көрбөгөндөй татаал, стандартка сыйбаган чыгармалар экендигин айтыш керек. Ошондуктан сынчылар бул романдардын жанрдык табиятын роман-метафора, роман-эскертүү, роман-контрапункт, роман-драма, философиялык роман («Кылым карытаар бир күн»), роман-трагедия, синкреттик роман («Кыямат») ж. б. деп түрдүүчө аныкташты. Албетте, бул аныктамалардын ар биринин өзүнчө негизи бар, бирок менин оюмча алардын бири да автордун оюнун терендигин жана масштабдуулугун толук камтый албайт. Ал ой тарыхый мезгилдин жана философиялык-маданий аң-сезимдин эң бир түрлүү-түркүн кубулуш, проблема жана катмарларын: өткөн мезгил, азыркы учур жана келечек; жер жана бөлөк планета; казактын кыйырсыз талаасында жетимсиреген бекет жана шаар; Байыркы Рим, азыркы Москва жана алыскы кыргыз тоолору; согуш жана тынчтык; мээнеткечтик жана бекерпоздук; реалдуулук жана миф; азыркы учур жана фантастика; трагедия жана ирония; эпос жана лирика; драма менен публицистика ж. б. синтезине умтулган. Баяндоонун тематикалык жана көркөм катмарларынын көп түрдүүлүгү жана ошол эле мезгилде таң калаарлык биримдиги, философиялык ойдун масштабдуулугу, кыргыз адабиятында гана эмес, азыркы советтик романистикада биринчи жолу жетишилгенин баса көрсөтүшүбүз керек. Анткени мурда романдын сүрөттөө объектиси тарыхтын бир учуру болуп, баяндоонун чордонун бир же бир нече каармандын, ал эми өзгөчө учурда бүтүндөй элдин тагдыры түзөр эле да, көркөм максат бир стилдик ыңгайда чечилчү. Ч. Айтматовдун романдарында болсо бир күн же жыл кылымдап дагы, тагыраак айтканда, миң жылдап созулуп, сынар адамдын тагдыры бүткүл адамзат менен тамырлаш. Андыктан аларды роман-синтез, роман-симфония, роман-полифония атасак орундуу болор эле. Бул романдардын түпкү максаты — Ч. Айтматовдун ою боюнча «жалгыз өзү аркылуу бүт ааламды» туюнтуу, башкача айтканда турмушту бүтүндөй камтуучу «музыкалык» жалпылоо.

Айтмакчы, бул жерде жазуучунун эки романы атайын чогуу каралып жатат, анткени турмуштук материалы боюнча айырмаланып турганы менен мен аларды автордук логикасы, проблематикасы, поэтикасы боюнча өз ара байланыштуу өзүнчө дилогия деп эсептейм. Тилекке каршы, романдар жөнүндө жазган сынчылардын бири да бул маанилүү жагдайга назар салышпады.

«Кылым карытаар бир күн» романынын баш каарманы — Бороондуу Едигей атыккан темир жолчу Едигей Жангелдин кыргыз адабияты үчүн таптакыр жаңы көркөм тип. Эгерде анын образы, советтик жазуучулардын VII съездиндеги отчеттук докладда айтылгандай, жумушчунун образын жаратууда узак мезгилден келе жаткан орошон салты бар совет адабиятында «принциптүү маанидеги чыгармачылык ийгилик» жана «жумушчунун образын көркөм ачдап-туюнуудагы байкалаарлык кубулуш» катары бааланса, жумушчу табы жөнүндө азыркы мезгилге чейин аздыр-көптүр көзгө толорлук чыгарма жаралбаган кыргыз адабияты үчүн бул образдын мааниси баа жеткис. Ушуга байланыштуу Ч. Айтматов алгачкы повесттеринде, мен жогоруда айткандай, эмгек сулуулугун таң каларлык чебердик менен көрсөтүп, поэтизацияласа, «Гүлсарат» повести менен сөз болуп жаткан романында эмгек философиясын, анын чыгармачылык, жаратмандык, коомдук маанисин, ошону менен бирге күнүмдүк тажатма жана ал тургай суй жыгуучу мүнөзүн андан кем эмес дарамет менен ачып көрсөткөн. Бул тууралуу учурунда «Вопросы литературы» журналында (1981, № 9) белгилүү советтик философ, Батыш Европа жана Америка философиясы боюнча адис Ю. Мельвиль эң сонун жазган.

Романдын байыркы легенда жана азыркы турмуш айдыңынан азыктанган бөлүктөрүнө салыштырмалуу «космостук» линиясы солгунураак деп эсептеген сынчылардын көпчүлүгү Ч. Айтматовдун «Автордон» деген бет ачардагы айтканына көңүл бурушпагандай. Анда жазуучу мындай дейт: «Космологиялык баянды мен жападан жалгыз максат менен — жердеги адам баласына акыр заман алып келиши мүмкүн болгон кырдаалды парадоксалдуу, күчөтүлгөн формада курч туюндуруу үчүн ойлоп чыгардым». Мунун өзү фантастикалык сюжетти — ой жүгүртүүнүн конкреттүү-реалисттик эмес, бөлөк усулун, бейтааныш акыйкатты ачдап туюнуу жана интерпретациянын бөлөкчө ыкмасын талап кылган. Албетте, мындай максатка жараша баяндоо ыкмасы да өзгөрүп, алда канча «кургак» илимий-публицистикалык стилге өткөн. Башкача айтканда, бул учурда да диалектиканын форма мазмун менен,

сүрөттөө каражаты — предмет менен шайкешүүгө тийиш деген белгилүү закону аракеттенген. Романдын «космостук» бөлүгүнүн маанисин барк албаган сынчылар дал ушул жагдайды эске алышкан эмес. Сүрөттөө предмети менен ыкмасындагы айырмачылыкты көз жаздымында калтыруу менен алар чыгарманын түрдүү бөлүктөрүн бир эле чен менен өлчөшкөн.

Тилекке каршы, «Кыямат» романына айтылган пикирлерде да ушундай эле бир беткейлик кайталанды. Атап айтканда, Понтий Пилат менен Христтин баянын М. Булгаковдун прерогативасы катары эсептеп, аны өз алдынча андап туюнуу укугунан Ч. Айтматовду ажыраткысы келген аттын кашкасындай таанымал, ары таланттуу сынчылардын позициясы мага караманча түшүнүксүз. Романдын бөрүлөр же чабандар турмушуна арналган линияларын бир добуштан колдогон жерден алардын позициясынын бир жактуулугу өзгөчө ачык байкалат. Алардын пикири боюнча, бул кыргыз калемгери жазууга тийиш болгон жаңа жаза да аларлык материалдын өзү экен. Ооба, дейт алар, романдын бул жери жаңы да, кызыктуу да, экзотикалуу да. Ал эми Христ темасы, Авдий Каллистратов сызыгы жаңы да, кызык да эмес, анын үстүнө бала кезибизден тартып «Библиядан», Достоевский, Булгаков жана башка орус жазуучуларынын чыгармаларынан бизге таанып. Ошентип, бул сынчылар романды бөлүк-бөлүктөргө ажыратып, бири-бирине көз көрүнөө карама-каршы коюшат. Алар башка адабияттардагы бул өндүү тажрыйбаны эске алгысы келбегендей. Айталы, А. Франстын «Иудея прокуратору» аңгемесин же азыркы француз жазуучусу Роже Кайюанын «Понтий Пилат» повестин. Бул чыгармаларда инжил баяны авторлордун идеялык-эстетикалык максаттарына ылайык жаңыча көз менен каралат. Мисалы, Р. Кайюанын повестинде Понтий Пилат Иисусту актап жиберет. Дал ошонун өзүндөй Ч. Айтматовдо Понтий Пилат жана Христ тууралуу романдын жалпы философиялык концепциясынан келип чыккан өзүнчө сүрөткердик көз карашы бар. Бул линия «Кыямат» деп аталган бир бүтүн нерсенин ажырагыс бөлүгү. Романдын сынчылары М. Булгаковдун «Мастер менен Маргаритасын» жаңы коомдук жана руханий муктаждыктарга ылайык кайрадан каралгыс канон, кыйгап өткүс үлгү катары көрүшүп, ушул эң жөнөкөй жагдайды туюнбаган шекилдүү.

Бирок «Кыяматка» жалпысынан көз чаптырсак, төмөнкүдөй проблематика көзгө чалдыгат. Романдын поэтикасын азырынча четке кое туруп, аны ар түрдүү — социал-

дык, философиялык жана адеп-ахлактык өңүттөн карап көрүүгө болор эле.

Романдын философиялык аспекти «Фудзиямадагы кадыр түн» (авторлош — казак драматургу К. Мухамеджанов) пьесасында коюлуп, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында өзөк орунду ээлеп калган «Канткенде адам уулу адам болот?» проблемасынын жаңыча, мурдагыдан алда канча масштабдуу чечилишине байланыштуу. Бул чечилиш жашоо деген эмне; анын маани-маңызы эмнеде; тагдыр дегенибиз эмне; адамдын азаттыгы деген эмне жана башка түпкүлүктүү маселелерди ичине камтыйт. Ансыз бул проблема маанисин жоготуп, өңү өчө түшөөр эле. Бул маселелер романдын бүткүл тулкусунан сызылып өтүп, «Кыямат» аталышынын өзүндө жарыя айтылган эпицентрди, квинтэссенцияны пайда кылат.

Адеп-ахлак катмары тикеден тике философиялык проблематикадан өнүп чыгат. Ошол эле мезгилде башкы каарман Авдий Каллистратов жана анын антиподдорунун образдары жана иш-аракеттери, Понтий Пилат менен Иисус Назарянинди аңгеме-маеги, чабандар Бостон менен Базарбайдын ич ара мамилеси аркылуу көрсөтүлгөн жамандык менен жакшылык, адилеттик жана теңсиздик, ыйман жана ыпластык, кайрымдуулук жана караөзгөйлүк өндүү өзүнчө маселелер бар.

Акырында романда философиялык жана моралдык-этикалык катмарларга күчтүү таасир тийгизип кубаттуу **социалдык контекст** бугуп жатат.

Мунун өзү түшүнүктүү; ар кандай философия жана мораль өзүнчө шарт-шааниси, мүдөө-талаптары бар адамдар коомунда гана орун алышы ыктымал го. Маселен, романда бөкөндөр, бөрүлөр аркылуу туюндурулган табият менен адамдын карым-катышында философиялык же моралдык эле эмес, социалдык чен-өлчөм да жатканын байкоого болот. Мындан тышкары Ч. Айтматов чыгармасында түздөн-түз социалдык мамилелер менен маселелерди иликтөөгө көп көңүл бурат (планды аткаруу жана ашыра аткаруу үчүн бөкөндөрдү аесуз кыруу, аракечтик, баңгилик, коомдук парзга, эмгекке Бостон менен Базарбайдын түрдүүчө мамилеси, атка минер Кочкорбаев аркылуу көрсөтүлгөн жай табарлык жана демагогия ж. б.)

Акыр аягында бул катмарлар романдын аталышында айтылган башкы ой менен байланышат. Ооба, ар бир кубулуштун, ар бир пенденин өзүнүн кыяматы, акыр заманы болот, бирок ага алып баруучу жол ар кимдики өзүнчө, кайталангыс. Романдын пафосу, өзөк идеясы ушундай.

Жалпысынан «Кылым карытаар бир күн» жана «Кыя-

мат» романдары мага адам баласынын көп кылымдык тарыхы, кичи жана чоң Мекенинин, бүткүл дүйнөнүн жана ал тургай Ааламдын абалы толгонткон сүрөткердик жан дүйнөсүнүн кардиограммасынан, кылым тамырынын кагышынан жаралган чыгармалардай туюлат. Алар жазуучунун мурунку чыгармаларындай эле, бирок адамзаттын бүткүл тарыхын камтыган кенен материалдын негизинде жана алда канча жогорку философиялык деңгээлде жамандык менен теңсиздикти аеосуз ашкерелеп, акыйкат менен адилеттикке, активдүү гуманизмге, ыймандык жетиктикке, тынчтык жана социалдык прогресске үндөйт. Бул мааниде аларды азыркы учурда дүйнөдө тарала баштаган жаңыча ойломдун эң сонун көркөм иллюстрациясы десек жарашат.

Ооба, биз «Кылым карытаар бир күн» жана «Кыямат» романдарын Ч. Айтматовдун демилгеси боюнча түзүлгөн «Ысык-Көл форумунун» документтеринде жана катышуучуларынын сөздөрүндө айтылган асылнарк идеялардын эң сонун көркөм чагылышы деп түшүнүүгө толук акылуубуз.

III

Айтмакчы, жазуучунун «Ысык-Көл форумунун» түзүлүшүнө алып келген жолу да артыкча кызык жана кайталангыс. Ал анын адабий чыгармачылыгы менен үзөнгүлөш келаткан коомдук-саясий, теориялык жана публицистикалык ишине байланыштуу. Баамдап көз жүгүртсөк, Ч. Айтматовдун адабий изденүүлөрү менен коомдук иши ар качан бири-бирин толуктап, байытып, көмөктөшүп келгенин байкайбыз.

60-жылдардагы «Азыркы учур жана мүнөз», «Жеңишчил жакшылык», «Накыл китеп», «Коммунисттин жаркын элесин жараталы», «Өзүңө жооп бер», «Келечек алдындагы жоопкерчилик» макалаларын окуп көрөлү. Аларда азыркы заманды канткенде аңдап туюнуп, оң каарманды кантип тапса болот деген, ошол тапта жазуучуну толгонтуп жүргөн ойлор кирди-чыкты айтылат. Өзүнүн алдында, чыгармачылыгынын алдында, адамдардын, коомдун жана ал тургай келечек алдындагы жоопкерчилик жөнүндөгү өзөк ой лейтмотивин түзөт.

Ошол эле жылдарда — Ч. Айтматов «Правданын» кабарчысы кезде жана бир аз кийинчерээк жазган «Бул силердин күнөөңөр жердештерим!», «Тянь-Шандык аял», «Пактадан бүткөн айлуу жол», «Нан, адамдар жана туу-

ган жер жөнүндө», «Бороон» аттуу макала, очерк, репортаждарын окуйлу. Бул адабий тажрыйбага байып, искусствонун касиеттүү жарыгы тийген жалындуу публицистика жана эргиген журналистика. Автордун назарынын чордонунда баягыдай эле азыркы учурдун проблемалары, бирок эми реалдуу, Орто Азиянын турмушунан алынган проблемалар жана турмуштук каарман — эмгек адамы турат.

70-жылдар. Турмуш өзгөрүп, күн тартибине жаңы маселелер коюлду. Адабиятта да жаңы проблемалар пайда болду. Ч. Айтматов бул өзгөрүүлөрдү өзүнө мүнөздүү сезгичтик менен илгиртпей байкап, мезгилдин күрөө тамырынын кагышын туюп турду. Дүйнөгө жана адабиятка көз карашында айрым бир жылыштар, өзгөрүүлөр болду. «Салттардын карым-катышы», «Карым-катыш орбитасы», «Руханий тирек», «Адам кош тилдин ортосунда», «Биз дүйнөнү, дүйнө бизди өзгөртөт», «Адам жана дүйнө» өңдүү макала, маек, диалогдору буга айкыгыс далил. Аталыштарынан эле көрүнүп тургандай, жазуучуну эми көбүнчө турмуш жана маданияттагы улуттук, интернационалдык маселелер түйшөлтөт, бул маселелер боюнча жазуучу толгон токой кызыктуу, алгылыктуу идея, сунуштарын ортого салат. Ошону менен катар жазуучунун макалаларында орчундуу жаңы маселе пайда болуп, улам көбүрөөк орун ала баштайт. Бул — согуш жана тынчтык проблемасы, жер жүзүндө тынчтыкты сактоо жөнүндө камкордук. «Хельсинки духуна альтернатива жок», «Дүйнө кезген шамалдар», «Келечекке кеткен жол», «Жер планетасынын үстүндөгү жол» макалалары жана эл аралык форумдарда сүйлөгөн сөздөрү азыркы замандын көйгөйлүү темаларына арналган. Ушул мааниде Ч. Айтматов 70-жылдардын ортосунда эле адамзатты термоядролук алааматтан сактап, тынчтыкта жана ынтымакта жашоого үйрөтүүчү азыркы, жаңыча, өзү кээде айтып жүргөндөй, планеталык ойломду иштеп чыгуу зарылдыгы тууралуу талыкпай, улам кайталап айтып келатышы таң калтырып, суктандырат. Анткени биздин өлкөдө жана бүткүл дүйнөдө теорияда жана практикалык иштерде да бул маселе партиянын XXVII съездинен кийин гана ушундай кырынан коюла баштады го. Биздин өлкө тынчтыкта жанаша жашоо саясатын мурунтан эле активдүү жүргүзүп келгени менен жаңыча саясий ой жүгүртүү бир бүтүн концепция катары ушул съездде иштелип чыкпадыбы.

Дегеле Ч. Айтматовдун окуяларды күн мурунтан туя билүү, келечекти алдын ала көрө билүү касиети тууралуу өзгөчө айтып өтүү керек. Чоң искусствонун бул дара-

мети, «кассандра касиети», ал эми илимий адабиятта «контринтуициялык» ой жүгүртүү деген наам менен белгилүү. Улуу илимпоздордун көбү (Коперник, Галилей, Ньютон, Ломоносов, Дарвин, Лобачевский, Менделеев, Эйнштейн, Винер), марксизм-ленинизмдин негиз салуучулары, ал эми адабият ишмерлеринен Ф. Рабле, Э. Т. А. Гофман, Н. В. Гоголь, Л. Кэрролл, О. Уайлд, Б. Шоу, Г. Уэллс, А. Рюноскэ, М. Булгаков жана башкалар ушундай сапатка эгедер болушкан. Бул жагынан азыркы советтик жазуучулардын эч кимисин Ч. Айтматовго жанаша коюуга мүмкүн эмес. Кыясы, бул дагы Ч. Айтматов феноменинин табышмактарынан болсо керек.

Жазуучунун тынчтыкты коргоо, коомдук-саясий ишмердигинс дагы бир кайрылып, ал ушул азыркы тапта, 80-жылдарда айрыкча күч алганын айтышыбыз керек. «Көөнө түшүнүктүн пардасын сыйрып», «Бардыгы баарыбызга тийиштүү», «Бүткүл дүйнөлүк тартылуу мыйзамы», «Баскынчы каарман боло албайт», «Сөз кезеги», «Акыл-эс ядролук камоодо», «Бейтараптык токоюнда бейпилдик жок» ж. б. соңку макала, маектери, сүйлөгөн сөздөрү буга айкын далил.

Бирок жазуучунун тынчтыкты коргоо ишмерлигинин туу чокусу — 1986-жылы «Ысык-Көл форумун» — дүйнөлүк маданияттын жана илимдин көрүнүктүү ишмерлеринин жамаатын түзүү болду. Анын катышуучуларынын катарында жазуучулар — маркум Ж. Болдуин (АКШ), Артур Миллер (АКШ), Питер Устинов (Улуу Британия), Клод Симон (Франция, Нобель сыйлыгынын лауреаты), Яшар Кемаль (Турция), Лиссандра Отеро (Куба), илимпоздор — Александр Кинг (Рим клубунун президенти), Олвин Тоффлер (АКШ),— сүрөтчү Афеворк Тэкле (Эфиопия), Индия музыка жана драма академиясынын президенти Нараян Менон, америкалык актер Дэвид Болдуин, испаниялык ишмер жана жазуучу, азыркы учурда ЮНЕСКОнун Генеральный директору Федерико Майор жана башка белгилүү адамдар бар. «Ысык-Көл форумунун» мүчөлөрүн КПСС БКнын Генеральный секретары М. С. Горбачев кабыл алып, алардын жакшы демилгесин жогору баалады. «Ысык-Көл форумунун» биргелешип иштелип чыккан манифест — чакырыгында мындай бир ой айтылат: «Жаңы идеялар биздин турмуштун улам жаңы тармактарына, анын ичинде саясатка да таралып, ар бир өлкөдө жаңыча ойлорду жайылтууга тийиш. Адам баласынын келечеги жалаң саясатчылардын чечимине жана айрым державалардын ортосундагы басташууга багынычтуу болууга тийиш эмес. Адам генийи, таланттуу адамдардын кыял ча-

быты, илимдин демилгеси жана ачылгалары, акындардын тилеги, карапайым адамдардын үмүттөрү зор роль ойношу парыз. Ушул баары бир бүтүн болуп биргелешкенде гана жалпы жана саясий жаңыча ойломдун үрөнүн себүүгө жардам берет». «Ысык-Көл форуму» катарына улам жаңы адамдарды — интеллект маданиятынын ишмерлерин тартып, ишин улантууда («Ысык-Көл форумунун» мааниси жөнүндө мен атайын макалада кенен жазган элем — «Советская Киргизия», 1987, 30-октябрь).

Албетте, чыныгы коммунист жана жазуучу, көрөгөч коомдук ишмер — СССР Жогорку Советинин депутаты катары Ч. Айтматовго өлкөнүн, бир тууган республикасынын ички проблемалары, советтик адамдардын күнүмдүк түйшүктөрү азыр да бөтөн иш эмес. Жазуучу мурункудай эле коомдук турмуштун, окуялардын чордонунда, талаштын кызуусунда. Ар түрдүү жыйындарда, басма бетиндеги жаштык илебине, ошол эле кезде аксакалдык кеменгерликке сугарылган сөздөрү буга айкын далил. Ушуга байланыштуу азыркы шарттагы артыкча маанилүү маселелерди талкуулаган республикалык эки жыйында кымбаттуу Чыкенин улуттук жана интернационалдык маселеси боюнча сөздөрүн жана «Алтын дарбаза», «Манас-Атанын ак кары», «Ысык-Көлдүн назик бермети», «Республикага мактоо сөз», «Эне тил керемети», «Китепкананын ачылышы», «Эрдик дастаны» өндүү макалаларын ыраазылык менен айта кетким келет. Аларда жазуучу тууган жери, эли тууралуу жүрөктөн чыккан жылуулук, мээрим менен ошол эле учурда айрым тетири көрүнүштөрдөн улам кейиштүү сезимин да жашырбай жазат. Ынгайлуу учурдан пайдаланып, мен республиканын жазуучулар уюмунун башкармасынын мүчөсү катары, Чыңгыс Төрөкулович акыркы мезгилде Кыргызстан жазуучулар союзунун төрагалык кызматында Союздун мүчөлөрүн азыркы күндөрдүн өзгөчөлүгүнөн келип чыккан коомдук жана адабий маселелерди чечүүгө баш коштуруу, моралдык-чыгармачылык жагдайды тазартуу максатында жасап жаткан иштерин эскере кетким келет.

Ошону менен бирге Ч. Айтматов көп улуттуу Совет өлкөсүнүн жалындуу патриоту катары бизде болуп жаткан көңүл толкутарлык процесске назар салып турат. Жок, тагыраак айтсак, ал ошол процесстин демилгелүү катышуучуларынын бири! Мунун эң соңку далили — акыркы бир-эки жылдагы «Правда», «Известия», «Литературная газета», «Огонектогу» макала, интервью, маектери.

Ошентип, ойчул-теоретик жана публицист Айтматов сүрөткер Айтматовго эч кандай каршы келбейт. Тетири-

синче, азыркы Түркиянын көрүнүктүү саясатчыларынын бири Бюлент Эджевиттин ырлар жыйнагына жазган баш сөзүндө жазуучу өзү билдирген «поэтика жана саясат» антиномиясын эске алсак, бул карама-каршы көрүнгөн нерселердин таалайлуу шайкештигине кайрадан күбө болобуз.

IV

Ошентип, биз Айтматов феноменинин жашыруун сыры эмнеде, жер жүзүнүн түрдүү булуң-буйткасында жашаган, түрдүү идеология, шайкешпес саясий жана моралдык түшүнүктөрдү тутунган окурмандарды өзүнө тартып турган касиети кайсы деген баштапкы соболго кайрылып келдик. Ага бир гана жооп бар: күжүрмөн гуманизми, адамга жана адамзатка арналган чоң сүйүүсү, адамзааданын абсолюттук баа жеткистигин жана кайталангыстыгын даңазалоосу, тынчтыкка жана адилеттикке деген кумары. Ч. Айтматовдун дили кайрымдуу, насили адамкерчиликтүү ар бир адамга жакын, ары түшүнүктүү чыгармачылыгынын философиясы ушундай. Жазуучунун чыгармаларынын кайталангыс көркөм ажары менен ажырагыс биримдикте ал бүткүл дүйнө жүзүндө улам барган сайын көбүрөөк кызыгуу туудурууда. Көптөгөн өлкөлөрдүн жазуучулары менен сынчылары айтып жүрүшкөндөй, анын чыгармачылыгы бүгүнкү күндө орус адабиятына, СССР элдеринин жана дүйнөлүк адабиятка да жагымдуу таасир тийгизип жатышы да ошондон. Ч. Айтматовдун төл маданиятына тийгизген таасири жөнүндө айтсак, ал универсалдуу, искусство менен адабияттын бардык жанр жана түрлөрүнөн, илимдин гуманитардык чөйрөлөрүнөн, азыркы кыргыздардын бүтүндөй улуттук аң-сезиминен көрүнөт. Ошондуктан жазуучунун ГДРлик изилдөөчү И. Гучке менен маегинде айткан «Жазуучу — өз мезгилинин ыйманы»,— деген сөзү толугу менен өзүнө да тийиштүү десек болот. Ооба, Ч. Айтматов өз мезгилинин ыйманы, өз элинин ыйманы. Бул сөздө эч кандай апыртуу жок.

1988.

КАЙРА КУРУУ ЖАНА РОМАН

Мына төрт жылдын жүзү болду, биз жаңы кырдаалда жаңылануу менен үмүттүн, нарк-насилди кайра оңдоо

менен чындыкка чаңкоону кандыруу, тобунуу менен жан дүйнөнү тазартуунун атмосферасында жашап жатабыз. Айтор, адабият үчүн, анын чектөөлөргө табияты бой бербеген өзгөчө роман жанры үчүн көктөн көксөгөн мезгил келгендей учур. Ооба, азыркы руханий кырдаал советтик көп улуттуу романдын жаңыча кулач сермешине, анын алтын фондусуна мурда жасалма түрдө кол шилтенип келген чыгармаларды кайра кайтарууга эң бир жагымдуу шарттарды түздү. Мунун өтө көркөмдүү күбөсү — миллиондогон окурмандарды кызыгуусун туудуруп, чар тараптан таң калтырып жаткан орус совет романынын бүгүнкү тажрыйбасы. Бул тажрыйбанын өзгөчө баалуулугу жана таалимдик жагы акыркы жылдарда жарыяланган А. Платоновдун, А. Рыбаковдун, В. Дудинцевдин, Д. Граниндин, А. Бектин, Ю. Домбровскийдин, В. Беловдун, Б. Можаевдин ж. б. чыгармаларында биздин советтик тарыхты эч бир боёмолобой, тартынбай, аеосуз көркөм талдоонун мыкты үлгүсү көрсөткөндүктө турат. Ал эми өмүр таржымалы жарым кылымдан аран ашкан кыргыз романынын азыркы акыбалы кандай? Кийинки учурда, тактап айтканда, кайра куруунун шартында анда кандай жаңы нерселер пайда болду?

Кайра куруунун дал алды жагында жарыяланган «Романдын кези келдиби?» макаламда («Дружба народов», № 1, 1985) 70—80-жылдардагы кыргыз романынын кыймылын иликтеп келип, мен кыргыз адабиятында романдын доору башталчудай кыяз бар деген пикирди билдирүүгө батынган элем. Бактыга жараша, роман жанрындагы кийинки жылдардагы сапаттык жана сандык өсүштөр бул оюмду белгилүү өлчөмдө далилдеп жаткансыйт. Акылга салып көрсөк, ушул мезгилде он чакты роман (анын ичинде Ч. Айтматовдун «Кыяматы» да бар) жаралыптыр. Кыргыз адабияты үчүн бул сандык көрсөткүч, менимче, аз эмес. Албетте, анын баары деңгээли, нарк-насими боюнча бирдей эмес. Ошол себептүү мен айрым чыгармаларга гана, тактап айтканда, революцияга чейинки жана андан кийинки тарыхты көркөм иликтөөнү максат кылгандарга жайыраак, сенектик жана стагнация деген аталыштарды алган кечээги күндү чагылткан романдарга учкайыраак токтолмокчумун.

Албетте, бул чыгармалардын жарык көрүшү — руханий турмуштагы кайра куруунун алгачкы натыйжалары, адабияттагы «жабык» темалардын жоюлушу. Бул жөнүндө эске сала өтүүнүн жөнү бар, анткени сенек жылдары Кыргызстанда тарыхый чыгарма жазуу, өзгөчө элдин революцияга чейинки турмушу жөнүндө баяндоо жасалма

тоскоолдуктарга учурап, бул багытта, ачыгын айтканда, чыныгы бөгөт коюу, тыюу салуу өкүм сүрбөдү беле. Далил иретинде 1971-жылы Т. Сыдыкбековдун, Т. Касымбековдун жана Ш. Үмөталиевдин тарыхый романдарынын тегерегинде өткөн кызуу талкууну, Т. Сыдыкбековдун «Көк асабасын» жарыялоого тыюу салынган. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» (элдин кызыгуу, колдоосуна ээ экендигине карабай) жана «Келкел», К. Акматовдун «Мезгил» (бул дагы окурмандар менен адабий сынчылардын оң баасына ээ болгон) романдарынын кейиштүү тагдырын эске түшүрө кетсек ылайык. Мен үчүн (башкалар сыяктуу эле) эмне үчүн Ч. Айтматов XVII—XVIII кылымдардагы кыргыздардын турмушуна арналган «Кайрылып куштар келгенче» аттуу тарыхый романын соңуна чыгарбаганы табышмак бойдон кала берүүдө. Балким, анын себеби 70-жылдардын атмосферасына байланыштуу болуп жүрбөсүн? Анда, руханий сокурлук менен көндөй бир пикирлештиктин шартында, өз мезгилинин турмушуна карата сынчыл пафостуу М. Борбугуловдун «Элеттик жигит» (экинчи китеби), К. Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» романдары да окурмандарга жетпей кармалып келген.

Азыр, кудайга шүгүр, мезгил башка, шарт башка: турмушка, көркөм чыгармачылыкка калыс жана эркин көз караштар күчүнө кире баштады. Бирок акыйкаттык үчүн айта кетүү зарыл: адабияттын өзү, албетте, анын мыкты үлгүлөрү, коомду мындай өзгөрүштөргө нравалык жагынан үндөп, даярдоодо аябай активдүү жана жан бериле катышты, ал үчүн чакырык набатын тынымсыз кагып келди. Кыргыз адабиятынын сыймыктануусу эп: совет адабиятындагы ошол даңазалуу үлгүлөрдүн катарында Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күнү» жана «Кыяматы» бар. Алар тууралуу «Жаңы эпосту жаратуучу» аттуу макалада айрым ойлор ортого салынды.

Акыркы жылдардагы кыргыз романынын сөзсүз ийгилигине жатчу чыгармалардын дагы бири — Т. Касымбековдун «Келкел» романы.

«Келкелден» адегенде эле кашкайып көрүнүп турган нерсе — автордун мурдакы «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романын тематикалык жактан түздөн-түз улап жаткандыгы: эгерде улуттук жана бүткүл союздук окурмандар менен адабий сын тарабынан жогору бааланып (айталы, ушундай бааны белгилүү орус сынчылары З. С. Кедрина, В. Р. Щербина, В. Д. Оскоцкий ж. б. беришкен), орус, англис жана СССР элдеринин бир катар тилдеринде жарык көргөн «Сынган кылыч» түштүк кыргыздары-

нын Қокон хандыгынын тушундагы оор абалын, социалдык-экономикалык эзүүгө каршы көтөрүлүшүн жана акыры Россия империясынын карамагына ыктыярдуу өтүшүн баяндаса, «Келкел» кыргыз элинин андан кийинки доордогу тарыхый турмушун көркөм изилдөөгө арналган. Атап айтканда, Кыргызстандын XIX кылымдын экинчи жарымы — XX кылымдын башындагы тарыхынын объективдүү логикасына ылайык, романдын идеялык уюткусун, сюжеттик кыймылын ошол мезгилдин социалдык-экономикалык, саясий жана көркөм-руханий турмушунун, коомдук мамилелеринин орчундуу окуялары: кыргыздардын Россиянын карамагына өткөндөгү турмушу, эмгекчи элдин кош эзүүгө учурашы, анын алдыңкы өкүлдөрүнүн таптык аң-сезими ойгонуп, адилеттикти жана теңдикти издеши, акыры келип, кыргыз жергесинде Совет бийлигинин орношу, тарыхый аренадан кетчү таптардын куралдуу жана идеялык каршылыгын жоюу үчүн айыгышкан күрөш түзөт. Бөлөкчөрөөк жана кыскараак туюнтканда, романда кыргыз калкынын эки доордогу — революцияга чейинки жана андан кийинки, Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы турмушунун панорамасы бүткүл кыйынчылыктары, карама-каршылыктары, күрөштөрү менен тартылат. Ушундан улам Т. Касымбеков элдик даанышмандыктын салтына ылайык биринчи доорду (эски, революцияга чейинки турмушту, акыйкатсыздыкты) «кеткет», ал эми экинчи, советтик доорду «келкел» (жаңынын, кайра жаралуунун, адилеттиктин, теңдиктин, кутчулуктун келиши) деп атайт. Чыгарманын идеялык-эмоционалдык пафосу, башкы максаты — дал ушунда — «кеткеттин» адамкерчиликсиз маңызын ашкерелөөдө, «келкелдин» даңазалоодо. Романды баштан аяк аралап өткөн бул чыгармачылык концепция анын «Келкел» деп өтө сыйымдуу жана таамай аталышынан да айкын көрүнөт.

Арийне, мындай концепция, жалпы эле көрсөтүлгөн мезгилдеги кыргыз калкынын турмушун чагылтуу ниети конкреттүү каармандардын көркөм элестери аркылуу жүзөгө ашырылат. Андай каармандар — негизгилер жана экинчи даражадагылар — «Келкелде» бир кыйла бар. Алардын негизгилери, айталы, үчөө: элибиздин булбулу, улуу акын-демократ Токтогул Сатылганов, биздин жердешибиз, кийин соңунда атактуу революционер жана кол башчы М. В. Фрунзе, Алайдан чыккан айтылуу «ханыша» Курманжан. Булардын ичинен өзгөчө кумарлануу, сүрөткерлик устаттык, реалисттик тактык, психологиялык илбериңкилик, социалдык көрөгөчтүк менен иштелгени — Токтогулдун образы. Т. Касымбеков бул образды көп кыр-

дуу кылып көрсөтөт: акындын жеке турмушу, ырчылык жана комузчулук өнөрү, коомдук-саясий көз караштары менен позициясы — баары тең жазуучунун көз кырында туруп, өз ара эриш-аркак байланышта сүрөттөлөт. Ушундан улам атайын белгилеп кетүүчү нерсе — чыгармада Токтогулдун өмүрү менен чыгармачылыгынын бардык майда-баратгары терип-тепчип сыпатталбастан, анын эң негизги, бышып жетилген, орчундуу дей турган учурлары гана тандалып алынып алар романдын башкы максатына, идеялык-чыгармачылык ниетине баш ийдирилет. Маселен, романдан биз Токтогулдун жигит курагына кирип, ырчылыгы башталгандан Совет бийлигинин жеңишин куттуктап, анын жарчысына айланган өмүр тилкеси менен гана таанышабыз. Ал эми өтө ыктуу жана актуал маанидеги эпилог акындын жалпы мурасына, кыргыз руханий турмушундагы ордуна берилген автордук акыйкат баа катары кабыл алынат. Кыскасы, улуу акындын өмүрү менен чыгармачылыгынын негизги учурларын: кайгы менен кубанычын, драмасы менен лирикасы, кыйынчылыктары менен көтөрүлүүлөрүн ишенимдүү чагылткан бул роман биографиялык мүнөздү көздөбөстөн, социалдык чоң жалпылоолорго умтулат.

Ырас, буга дейре кыргыз адабиятында Токтогулдун образын жаратууга далалаттар болуп келген. Бул жагынан А. Токомбаевдин бүтпөй калган «Токтогул» романынын фрагменттерин, Р. Шүкүрбековдун, Т. Абдумомуновдун, Б. Жакиевдин белгилүү пьесаларын эске түшүрсөк болот. Бирок алардан Т. Касымбеков жараткан акындын образы идеялык-көркөмдүк деңгээли, масштабы жагынан бир кыйла өлчөмдө айырмаланат. Романдын борбордук образынын милдетин аткарган бул образ — элдик социалдык-эстетикалык идеяны алып жүрүүчү болуп чыга келет, чыгарманын идеялык-көркөмдүк ансамблинин камертону сыңары туюлат.

Токтогулдун образын толуктап, дагы да көкөлөтүп турган — чыгармада козголгон жана терең чечилген башка бир көмөкчү тема. Ал — искусство, ага чынчыл мамиле. Ушул маанида Токтогулдан тышкары улуу комузчу Ниязаалы менен даңазалуу ырчы Жеңижоктун образдары таасирдүү иштелгенин, бул үч өнөрпоздун бири-бирине аяр мамилеси, бирин-бири эш тутуп, урматташы, жалпы эле алардын мамилелерин жана өнөрүн сапаттаган, ырлары менен күүлөрүн чечмелеген главалар, беттер поэзия менен музыкадай кабылданып, окурманга накта эстетикалык ыракат тартуулайт. Мунун эң сонун күбөсү катары Токтогулдун Ниязалы жана Жеңижок менен таанышып-

учурашууларын, Алымкан менен ынак мамилелерди ыркүүгө салышын, Токтогул экинчи мерте кармалып Наманганда набакта жатканда аны бошотуп алуу үчүн баратышкан Ниязалы менен Женижоктун жол катар ырдап жүрүп отурушун ж. б. эпизоддорду көрсөтүүгө болот.

Романда ийгиликтүү жана ишеничтүү иштелген экинчи бир негизги образ — М. В. Фрунзенин образы. Чынында бул образды жаратуунун Т. Касымбеков үчүн кыйын жактары бар эле. Себеп дегенде легендага өткөн революционер менен аскер башчынын образы орус авторлорунун көп эле чыгармаларында жана фильмдеринде түзүлүп жүрөт. Бул тарапта атүгүл биздин жазуучулардын аракети да жок эмес болчу (маркум К. Маликовдун «Бийик жерде» пьесасын эстейли). Мунун баары «Келкелдин» авторуна М. В. Фрунзенин тегерегиндеги белгилүү стереотиптердин тузагына тартылуу коркунучун түзбөй коймок эмес. Бирок Т. Касымбеков бактыга жараша, андай даяр жолго түшпөстөн, М. В. Фрунзенин жаңыча образын тапкан: ал баарыдан мурда биздин жердешибиз — кыргыз жергесинин, кеңирээк алганда, бүткүл Түркстандын уулу, аны менен белгилүү мааниде киндиктеш, жергиликтүү калктардын асыресе, кыргыз элинин, тарыхы менен азыркысын, географиясы менен жан-дүйнөсүн, ан-сезими менен психологиясын жакшы билген жана түшүнгөн киши сапатында сүрөттөлөт. Башкача айтканда, М. В. Фрунзе биздин көз алдыбызга таланттуу кол башчы эле эмес, биринчи кезекте даанышман саясатчы, В. И. Ленинди жакын шакирти, акыры келип, ички дүйнөсү бай, кызыкчылыктары ар тараптуу жандуу адам катары тартылат. Дагы да жөнөкөйлөтө сүйлөгөндө, граждандык согуш жылдарында кеменгер Лениндин көрсөтмөсү боюнча Түркстанга фронттун командачысы болуп келген, ал жергиликтүү элди куралдын күчү менен эмес (айталы, «Сынган кылычтагы» Кауфман, Колпаковский, Черняев, Скобелев сыяктуу), бул калктын түпкү мүдөөлөрүн, ой-санааларын, чыныгы муктаждыктарын көрө билген, алардын калааттандырылыш жолдорун көрсөткөн акылдуу сөзү, үлгүлүү жүрүш-турушу аркылуу Совет бийлигинин тарабына тарта алды. Дал ушул сапаттары, лениндик улут саясатын туура түшүндүрүшү жана жүргүзүшү аркылуу Түркстандын карапайым, эзилип келген калктары улутчулдук ураандарды, келечексиз пантюркизм жана панисламизм идеяларын туу көтөргөн Мадаминбек, Энвер-паша, Калкожо, Көр-Шермат, Мойдун, Аман палбан сыяктуу корбашыларды эмес, М. В. Фрунзеге окшогон ишмерлери бар, социалдык адилеттикти, теңдикти, эмгекчилердин интерна-

ционалдык биримдигин мүдөө туткан жана турмушка ашырууга бел байлаган большевиктер партиясын ээрчиди. Тарыхтын парадоксу, тагыраак айтканда, мыйзамченемдүүлүгү ушундай болуп чыкты.

Чыгармадагы негизги каармандардын үчүнчүсү — тарыхта «Алай ханышасы» деген ат менен белгилүү Курманжан. Анын образы да жазуучу тарабынан абдан колориттүү, масштабдуу түзүлгөнүн белгилөө кажет. Жаратылышынан эле бөтөнчө акылдуу, кысталышта жол тапкан, канча бир кыйын кезеңди моюбай көтөрүп, өз мезгили үчүн прогрессчил роль ойногон бул аялдын аңызга айланган тагдыры ушундай образдын жаралышына өбөлгө түзгөн. Албетте, бул жерде Т. Касымбековдун сүрөткерлик фантазиясынын маанисин да төмөндөтпөө керек. Айтсак-айтпасак, Курманжан датканын образынын мынчалык бийик деңгээлге көтөрүлүшү, көптөгөн оң сапаттар менен шөкөттөлүшү барып-келип эле ушул жагдай аркылуу түшүндүрүлөт. Бирок бул аракет кээде чекемден тыш болуп кеткенин да тануу жарабайт. Мындай дегеним — Курманжан датканын образына дайыма эле социалдык-таптык ачыктык, идеялык аныктык жетише бербейт, башкача айтканда, бул образдан белгилүү өлчөмдө идеализациялоонун белгилери көрүнбөй койбойт. Маселен, романда Курманжан датканын социалдык чыгыш теги (ал карапайым үй-бүлөдөн) менен кийинки абалынын — социалдык шатынын (керархия) жогорку, башкаруучу тепкичине көтөрүлгөн даражасынын ортосундагы диалектикалык карама-каршылыктар тнешелүү деңгээлде ачылбай, терең талдоого түшпөй калган. Анан калса Токтогулдун акыйкаттык издеп Кетмен-Төбөдөн Курманжанга келиши, акырында Токтогул сүргүнгө айдаларда аны бошотуп калыш үчүн Ташкендеги генерал-губернаторго атайын барышы, андан арга болбогон соң ушул максат менен Керимбайга (Токтогулду карматкан айтылуу манапка) кат жазып, чабарман жибериши анча ишенимдүү көрүнбөйт. Айтор, ушундай жагдайлардан улам Курманжандын романтизацияланган образын калтырган орус саякатчылары менен аскер кызматкерлеринин жазма эскерүүлөрүнө, элдик оозеки баяндарга Т. Касымбеков дайыма эле сын көз менен карай бербегенби деген ой келет. Анын үстүнө Курманжанга карата айтылган кээ бир автордук баалар менен мүнөздөмөлөр да өтө эле көтөрүңкүдөй, ашыкчараактай туюлат.

Деген менен чыгармада Курманжандын образына байланышкан кызыктуу идеялар, окуялар, таасирдүү сүрөттөөлөр аз эмес. Алардын бири — кыргыз урууларынын

биригип, бир элге баш кошуусу (Алымбек датканын түндүк кыргыздарынын бай-манаптары менен маселеси), башка элдер менен ынтымакта, тынчтыкта жашоосу жөнүндөгү ойлор. Ал эми көркөмдүк, психологиялык жактан караганда Курманжандын күйөөсү Алымбекти жети түнде ордону көздөй кайра кайтарганы, уулдарынын олумун эрдик менен көтөргону, небереси менен олтуруп, ботосун издеп боздогон каймалды карап санаага батканы не деген керемет эпизоддор!

Башка кейипкерлерден Керимбай, Осмонбек болуштардын, Карасакал байдын, Мадаминбек, Энвер-паша Аман палбан, Калкожо, Мойдун сыяктуу басмачылар бандаларынын башчылары менен идеологдорунун, Веревкин, Кадырбек Камчыбеков өндүү кызыл аскер командирлеринин образдары ишенимдүү жана эске каларлык тартылган. Бардык учурларда тең (мейли он, мейли терс, мейли Мадаминбек шекилдүү адашкан каарман болсун!) жазуучу таптык мамиленн бек тутат, окуялардын артындагы коомдук-саясий маанини так көрө билет, ар бир мезгилдин социалдык-психологиялык атмосферасын кылдат көрсөтөт. Буга дагы бир айкын далил — Кайдулат «өкмөттүн» образы. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында, б. а. өткөөл мезгилде, жаңы бийликтин шарапаты «күнүң келсе жорго мин» деген эски принцип сыңары түшүнгөн атка минер кедей кембагалдардын өзүнчө тибн жаралганы совет адабиятынан (айталы, Дм. Фурмановдун, А. Серафимовичтин, М. Шолоховдун ж. б. чыгармаларынан) белгилүү. Кыргыз адабиятындагы ушундай социалдык типтин өтө мүнөздүү көрүнүшү деп Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы «куу этек» Шаршени айтсак болот. Мына Кайдулат да каармандардын ошол типологиясына кирет.

Бирок «Келкелдеги» кейипкерлердин образдарынан баары эле жетер жерине жеткире иштелген деп айтыш эрте. Маселен, ошол эле Мадаминбектин же Кадырбек Камчыбековдун образдары бул каармандардын революцияга чейинки турмушунан алынган айрым деталдар аркылуу тереңдетүүнү, алардын Совет бийлигинин тарабына өтүш диалектикасын көрсөтүүнү талап этип тургансыйт. Ушундай мамилеге А. Орозбековдун образы да муктаж.

Тескерисинче, кай бир тарыхый маалыматтар менен көркөмдүк максатты көздөгөн эпизоддор романдын изилдөөчүлүк пафосун бошондотуп ,сюжеттик-композициялык ыргагына коошпой турат. Аларга, мисалы, өлкөдө февраль жана Октябрь революцияларынын жеңиши жөнүндөгү жалпыга белгилүү маалыматтар, «Даркан Билги»

баяны жатат. Акыркы баян бул чыгарманын контекстине такыр эле коошпойт. Анан калса мында мандем, ишаара иретинде туюнтулган мазмун ансыз деле Токтогулдун азаптуу өмүрүнөн дайын болуп турат. Демек, аны кыскартып салуу романдын идеялык-чыгармачылык концепциясына пайда гана алып келбесе, эч залал болмок эмес.

Чыгармада булардан тышкары айрым майда-бараат фактылык, же стилистикалык так эместиктер да кездешип калат. Акырында ага карата дагы бир каалоо туулат: романда социалдык-саясий мазмунун эки башка доорлор сүрөттөлүп жаткан соң, аны композициялык планда эки китепке бөлсө орундуу болчудай. Бул зарылдык чыгарманын өзүнүн логикасынан айкындалып турат.

Мунун баары, албетте, авторго карата басма жүзүндө айтылган алгачкы каалоолор. Эми мындан ары башка да каалоолор, олуттуу ой-пикирлер айтылары шексиз. Алардын алгылыктууларын жазуучу «Келкелдин» кийинки басылыштарында эске ала жатар. Азырынча жыйынтыктай келгенде, мага Т. Касымбеков тарых темасында дагы бир чоң, идеялык көркөмдүк сапаты жогору чыгарма жазып салгандай көрүндү. Ооба, анын реалисттик тактык, психологиялык ишенимдүүлүк, стилистикалык устаттык (бул жагынан Төкөм эч кимге камчы салдырбайт эмеспи) менен жазылган көптөгөн главалары жана эпизоддору ушинтип айтууга толук негиз берет. Менин жеке баамымда, бул жаңы романында Т. Касымбеков художник катары «Сынган кылычка» караганда алга кадам таштаган. («Сынган кылычта» кантсе да окуялуулук, санжырага, хроникага кызыгуу күч эле). Ал акыркы он жылдагы кыргыз романитикасынын бараандуу, көрүнүктүү чыгармаларынын бири (айталы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күнүнөн» кийинки) болуп кабылданат. Анын идеялык-эстетикалык баалуулугунун дагы бир мааниси мында турат.

Баарыбызга маалым, кыргыз романында тарыхый-революциялык теманы өздөштүрүү «Каныбектен» башталган. Андан бери бул темада Қ. Баялиновдун «Боордоштору», М. Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык», Н. Байтемировдун «Тарых эстелиги», С. Өмүрбаевдин «Өрттүү кечүү» романдары жаралды. Бирок булардын бир да бири ал мезгилди таанып-билүүчүлүк кызматын аткаргандан башка эстетикалык планда бийик деңгээлге көтөрүлө алган жок. Бул жагынан биздин романистикабыз коцшулаш Орто Азия жана Казакстандын тарыхый-революциялык романдары жетишкен бийиктикке теңелө албай келди. Айталы, бизде Б. Кербабаевдин «Чечүүчү

кадамындай», А. Нурпеисовдун «Кан менен теринде», Ж. Икрамининн «Бухаранын он эки дарбазасындай», Т. Каипбергеновдун «Каракалпак кызындай» өздөрүнүн республикасында гана эмес, жалпы союздук аренада жакшы баага арзыган романдар пайда боло элек болчу. Мына эми «Келкелдин» келиши менен мындай бөксөлүктөн белгилүү өлчөмдө арылып отурабыз. Ооба, кыргыздын тарыхый-революциялык романы элибиздин Октябрга карай катаал, бирок үмүттүү жолун, Совет бийлигин орнотуу жана бекемдөө үчүн жан аябаган күрөшүн, бул улуу иштеги большевиктер партиясынын көсөмдүк ролу менен орус пролетариатынын жардамын жомоктук-эпостук ыкмада баяндаган «Каныбектен» ошол эле процесстерди тарыхый документтердин жана көркөм кыялдануунун эриш-аркак айкашуусу аркылуу нукура историзмдин, социалдык-философиялык жана психологиялык-эстетикалык жалпылоолордун деңгээлинде сүрөттөгөн «Келкелге» жетип отуру. Бул кубанычтуу окуя менен автордун өзүн, аны көптөн бери сагынып, күтүп калган окурмандарын, жалпы эле адабиятыбызды куттуктап койгум келет.

Кыргыз романында мурдатан илешип келе жаткан стереотиптер советтик мезгилдин тарыхын чагылтууга арналган чыгармаларда ийгиликтүү четтетиле баштаганы, албетте, кубандырбай койбойт. Бирок алар кээде идеялык мүнөздөгү консерватизмге кабылып жүрөт. Буга мисал — адаттан тыш эмес ой жүгүртө билген жазуучу К. Акматовдун «Мезгил» романы жөнүндөгү талаш-тартыштар. Пикирлер кагылышы негизинен башкы каармандардын бири — 1916-жылдагы кыргыз элинин көтөрүлүшүн падышалык жазалоочу аскерлердин ичинде жүрүп, эми Советтик бийликтин жеңиши менен анын тарабына өткөн орус Красиндин образынын тегерегинде жүргөн болучу. Красин, ошентип, борбордук Россиядан алыскы Кыргызстанга экинчи ирет күлүктөрдүн жаны тукумун өстүрүү ниети менен, тактап айтканда, орус жылкысы менен кыргыз жылкысын аргындаштыруу максатында келет. Бирок ушул жөнөкөй, капарга албас нерсе акыры барып күчтөрдүн карама-каршылыгын жаратар, сюжеттик кагылыштарды кучагында тутар идеялык борборго айланат. Канткен менен Красин өз мүдөөсүн аткарууга жетишет, бул жерде түшүнүүнү, ал тургай махабатын табат, бирок да романдын финалы трагедиялуу аяктайт: ал эскинин жактоочусу Бекнияздын огунан каза табат. Бирок Бекнияздын тагдыры да кейиштүү: анын жалгыз медери, уулу андан биротоло безип кетет, анткени ал Красинге үйүр алып калган эле. Мына ушинтип мезгилдин тала-

шында акыр түбү жаңы, прогрессивдүү жеңишке ээ болот.

Буга карабастан, Красиндин өлүмүн орус адамынын образын кемсинткендей, аны бурмалагандай санаган сынчылар Кыргызстандан табылбай койгон жок. Ушуга байланыштуу бир нерсени тике айтууга туура келет: мындай сынчылар орто азиялык жазуучулардын чыгармаларындагы эскирген критерийлерди, аныгында, стереотиптерди ээрчип жатышат. Себеби мурдагы чыгармаларда орус адамдарынын образы толук кандуу эмес, схема-абстракция мүнөзүндө сүрөттөлчү, б. а. орус адамдары эч кандай кемчиликсиз, пенделиксиз, жергиликтүү элге акыл айтып, жол көрсөтчү кыязда кездешчү. К. Акматовдун романында, кудай жалгап, мындай иллюстративдик бир беткей сүрөттөөнүн кымындай белгиси да сезилбейт. Жазуучунун табылгасы — кыргыз прозасында биринчи жолу катардагы орус адамын ага мүнөздүү кемчиликтери жана артыкчылыктары, улуттук белгилери менен реалисттик маанайда көрсөткөнүндө. Автордун мындай ийгилигин колдоо менен бирге, эгерде жазуучу башкы каармандын бир абалдан экинчи абалга өтүүсүнө — мурдагы жазалоочудан жаңы турмуштун жактоочусуна айлануусуна, анын жан дүйнөсүндөгү өткөн трагедиялуу окуяларды эскерүүлөргө байланыштуу бүлүктөнүүлөрүнө назарын дагы көбүрөөк бурганында Красиндин образы мындан да көп кырлуу, турмуштагыдай татаалдыкта чыкмак деп айткым келет. Тилекке каршы, романда бул жок: К. Акматов Красиндин жаңы турмушка өтүү процессин ичкериден изилдегенге караганда констатациялоого көбүрөөк жол берип койгон.

Жогоркудай ашыккандык, бир далай кырдаалдар менен образдардын психологиялык жактан негизделбегендиги жазуучунун жаңы эле жарык көргөн романынын («Күндү айланган жылдар») журналдык вариантынан да көрүнүп турат. Аталган чыгарма мурункуну белгилүү өлчөмдө, бирок башкачараак проблематикага байланыштырып уланткандай сезилет. К. Акматовдун бул романында саясий-идеологиялык проблемалар: коллективдештирүү учурундагы, согуштун алдындагы жана андан кийинки массалык репрессиялар, ашынган бурмалоолор, тарыхый жана рухий эссиздик, сенектик, маңкурттук, улуттук нигилизм жана вульгаризатордук уруу-урукчулдук ой жүгүртүүлөр алдыңкы планга чыгарылат. Албетте, бул маселелердин сонунда көпчүлүк учурда толук кандуу, кээ бирде плакаттуу деңгээлде тартылган адамдардын образдары бар экендиги талашсыз.

К. Акматовдун жаңы романы республикабыздын та-

рыхында жана кечээ жакында эле болуп өткөн окуялардын изи сууй электе жазылганына карабастан, аны кыргыз адабиятындагы тарыхый акыл-эс темасын биринчи көтөргөн чыгарма катары санооого болбойт. Ушул багытта адегенде Ч. Айтматовдун «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттери жана айтылуу романдары эске түшөрү өзүнөн өзү түшүнүктүү: Мындан тышкары бул маселе өз алдынча тема катары М. Борбугуловдун 1960-жылдардын орто ченинде Фрунзеде жана Москвада жарыяланган, окурмандардын жана сынчылардын жактыруусуна ээ болгон «Элеттик жигит» аттуу романында козголгон болучу. Анын ошол жылдарда эле бүткөн экинчи китеби окурмандардын колуна жыйырма жылдан кийин гана тийип отурат.

«Элеттик жигиттин» мазмуну өз атына караганда алда канча кенен: роман Дүйшөн аттуу элеттик жигиттин шаарга келип, жогорку билим алышы, Гүлжан деген шаардык кызга ашык болушу сыяктуу окуялардын сыртқы майда-баратгарын баяндоо менен чектелбей, анын идеялык максаты бир кыйла терең жана көп жактуу, кыргыз элинин коомдук аң-сезими жана улуттук психологиясы Совет бийлигинин жылдарында кандайча калыптанды, бул процессте кандай карама-каршылыктар, тоскоолдуктар кездешти, дегеле ушул чөйрөдө эски менен жаңынын күрөшү (уруучулук жана улуттук, диний жана атеисттик, маданий мураска бир жактуу тануучулук жана анын тескерисинче бир жактуу көкөлөтүүчүлүк көз караштарынын, жалпылаштырып айтканда, патриархалдык-феодалдык жана социалисттик аң-сезимдин ортосундагы) кандайча жүрдү — авторду кызыктырган, күйүп-бышып жазууга түрткөн негизги маселелер мына ушулар. Албетте, алар кандайдыр жалпы планда, карандай абстракция түрүндө калбастан, белгилүү бир темага (интеллигенция), кейипкерлердин даана тартылган образдарынын (Дүйшөн, Сагынов, Карасартов, Гүлжан ж. б.) тобуна байланыштырылган, атайын иликтөөдөн өткөрүлгөн.

Романдын өзүнө кайрылып, конкреттүү кеп кылсак, мындагы негизги идеялык түйүндөр бир чети Дүйшөн Рахманов менен Тагай Сагыновдун өз ара мамилелерине, экинчи чети Жунусаалы Молдо деген акындын мурасына барып такалат. Сыртынан караганда эки башка болуп көрүнгөн бул маселелер түпкүлүгүндө бир болуп чыгат, анткени Дүйшөн да, Жунусаалы Молдо да бир уруудан — Адыш уруусунан. Ал эми бул уруу жөнүндө анын идеологдору (Саты ж. б.) мындайча айтышат: «Ат-

тын кашкасы, адамдын жакшысы Адыш уруусунан чыгат». Атүгүл алар ушул сөздү азыр да чындыкка чыгаргысы, далилдегиси келишет (облаткомдун төрагасы Курман баш болуп). Тагай Сагынов болсо башка уруудан, болгондо да жарды уруудан. Анын үстүнө атасын дал ушул Адыш уруусу — Дүйшөндүн атасы өлтүргөн. Ошондуктан Тагай Дүйшөнгө, Жунусаалы Молдонун мурасына терс мамилеси Адыш уруусунан чыккандарга (Саты, Токтосун, Дүйшөн, Курман ж. б.) уруу кызыкчылыгынан чыккандай, кек кууп жаткандай көрүнөт. Бара-бара бул карама-каршылыктар курчуп, Жунусаалы Молдонун мурасы жөнүндөгү талаш-тартышка тиешеси барлардын (Карасартов ж. б.) далалаты менен чоң чатакка жетет, ал гана эмес саясий жалпылоого чейин көтөрүлөт.

Ырас, Дүйшөн Рахманов менен Тагай Сагыновдун мамилелерин бүт бойдон эле бир жактуу, тикеден тике карама-каршы деп айтууга болбойт. Алардын мамилелерин сүрөттөөдө автор бир кыйла кылдаттыкты, диалектикалык ой жүгүртүүнү сактайт, башкача айтканда, экөөнүн мамилелеринде өнүгүү, бири-бирин түшүнүү, аёо сезимдери бар. Ал гана турсун бала кезинде Дүйшөндү кектеген Тагай кийин мугалим кезинде андай сезим сактабайт. Дүйшөнгө мамилеси тек принциптүүлүктүн чегинде жүрөт. Ал эми Дүйшөндүн Тагайга терс мамилесине демейде түшүнбөстүк, башкалардын тукуруп-көкүтүүсү себеп болот.

Ушул сыяктуу эле романда Гүлжандын, Сагындын, Токтосундун, Карасартовдун, Айдаровдун, Курмандын образдары психологиялык жактан даана жана ынанымдуу тартылганын белгилөө ылайыктуу. Жалпысынан чыгармanын темасы, идеялык максаты, негизги образдары жымсалдап-түзөтүүсүз, накта реалисттик ыргакта ишке ашырылганын баса көрсөтүүгө болот. Буга кошумчаланчу оң сапаттар — романдын курулушунун жөнөкөйлүгү, баяндоо ыкмаларынын салттуулугу, тилинин жатыктыгы. Ушундан улам чыгарма жеңил окулат.

Кыскасы, романдын идеялык-көркөмдүк татымы бир кыйла. Анын актуалдуулугу айрыкча азыркы шартта — Орто Азия жана Казакстан республикаларында, өнүгүүнүн капиталисттик стадиясын аттап өткөн башка региондордо кийинки мезгилде партиялык турмуштун, кадр саясатынын жана идеологиялык иштин лениндик нормалары бузулуп, уруучулдук, тууганчылдык, жердешчилик, өц тааныштык, паракордук сыяктуу терс көрүнүштөр жана бай-манапчыл психологиянын кайрадан жанданышы диний ырым-жырымдардын күчөшү ашкереленип жаткан

учурда дайын болуп отурат. Көрсө, коммунисттик аң-сезим, жаңы маданият оңой-олтоң эле биротоло калыптанып, бир жакшыл өнүгүп кетпейт экен. Бул жолдо эскинин калдыктары чырмоктой жармашып, жаңы шарттарга ыңгайлашып, түрүн өзгөртүп жашоосун улантат турбайбы. Эски менен жаңынын күрөшүндөгү мындай диалектиканы барк албоо, көрмөксөндүккө салуу, токпейил болуу олуттуу жаңылыштыктар менен кемчиликтерге алып келип, коомдук жана руханий прогресске жолтоо болбой койбойт. Биз муну азыр кайрадан андап-тескеп жатпайбызбы. М. Борбугулов болсо андай көрүнүштөрдү 60-жылдары эле жазуучулук жүрөгү менен таамай байкап, күйүп-бышып жазган экен. Ал эми ошол терс көрүнүштөргө өздөрү жол берип жаткан официалдуу адамдар аларды ашкерелеп жаткан чыгарманы чыгаргысы келбегени, авторун куугунтукка алганы таң калычтуу эмес.

Романдын мындай оң сапаттарын айырмалоо менен бирге айрым сын пикирлерди да айта кетүүгө туура келет. Маселен, романдагы эки идеологиянын, эки таптын ортосундагы азыркы учурдагы күрөш жөнүндөгү сөздөр ашыра кеткендик эмеспи? Анын үстүнө бул сөздөр автордук комментарийсиз, талдоосуз калган. Жунусаалы Молдонун мурасы тууралуу талаш-тартыштар да ушундай абалда, б. а. ага карата автордук позиция ачык байкалбайт.

Ырас, бул жерде бир нерсени — роман 40-жылдардын аягы — 50-жылдардын башындагы турмушту сүрөттөп жатканын, натыйжада ошол учурдун идеологиялык атмосферасы чагылганын эске алыш зарылдыгы бар, бирок ошондо да автордук позиция айкын болуп турганы жөн. Бул айрыкча окурмандардын калың катмарына керек нерсе. Мында жан дүйнөнүн диалектикасы сөзсүз бар. Бирок акыр аягында Гүлжандын Тагай менен ынак мамилеси, ошондон келип салттуу үч бурчтуктун түзүлүшү романдагы идеялык талашты бошоңдотуп, белгилүү өлчөмдө жасалмалуулукка, схемалуулукка алып келет. Мындан тышкары Дүйшен менен Тагайдын образдары дале болсо бир беткейликтен арылууга, диалектикалык жандуулукка муктаж. Айталы, ушунчалык илим-билимдүү, такай маданиятты, эстетиканы кеп салган, кыргыз интеллигенттеринин арасындагы интеллигентсиздикке, маданиятсыздыкка жаны ачыган Тагай Сагыновдун Жунусаалы Молдонун мурасына таптакыр эле каршы турушу (анын жакшы-жаманын ажыратпастан) ал каалайбы-каалабайбы — уруучулук, кек куучулук психологияга жетелегендей таасир берет.

Роман кыргыз интеллигенциясынын турмушуна арналып жаткан соң, жазуучу өз каармандарынын (биринчи иретте Дүйшөндүн) дүйнө таанууусунун, ой-кыял дүйнөсүнүн кеңейишин, айылдык жана шаардык маданий эн-белгилердин карым-катнаштарын, бул процесстеги психологиялык кыйынчылыктарды терең иликтесе жакшы болмок.

Ушуга улай дагы бир чоң тилек — бул теманы автор кеңири фондо (кыргыз элинин көп кырдуу чарбалык-экономикалык, саясий, маданий-интеллектуалдык ж. б.) турмушунун контекстинде чечмелесе, чыгарманын коомдук жана философиялык мааниси, чабыты алда канча өйдөлөмөк. Ырас, ушул планда романдын үчүнчү бөлүгүндө айрым аракеттер жасалган, бирок алар аз жана ченелүү-чектелүү. Бул жагынан мага акыркы жылдары жаралган жаңы тажрыйбалардын — М. Мураталиевдин «Сары кар», «Май айынын күкүгү», К. Сактановдун «Адат азабы» аттуу романдарынын идеялык ниети бир кыйла кызыктуу көрүнөт.

Акырында романда артыкбаш көрүнгөн айрым эпизоддор, главалар (Шералынын басмачылыгы, кийин соң шайык болуп жүрүшү, Камбылдын шаарга келип ишке орношу, Шайлоого үйлөнүшү), карандай информация сыпатында кетип калган жерлер бар. Дегеле М. Борбугуловдун бул романы менен К. Акматовдун «Күндү айланган жылдарында» информативдүүлүк менен публицистикалуулук басымдуулугун авторлордун проблемаларды көркөм изилдөөгө караганда элге эртерээк ортого салууга ашыгышканы менен түшүндүрүүгө болот.

Азыркы кыргыз романынын активинде тарыхый турмуштун түрдүү темалары менен проблемаларын жаңыча андоо, түшүндүрүү менен бирге традициялуу форма жана стилден кескин айырмаланган стандарттуу эмес чечилиштер, оригиналдуу көркөм изденүүлөр да бар. Ө. Даникеевдин «Көкөй кести» романы ушуга ачык күбө өтө алат.

Адеп караганда Ө. Даникеев «Көкөй кестиде» бизге өтө тааныш темага — Улуу Ата Мекендик согуш темасына кайрылган. Бул темада мурда Т. Сыдыкбековдун айтылуу «Биздин замандын кишилери» романы, К. Баялиновдун «Көл боюнда», Ч. Айтматовдун эң сонун аңгемелери менен повесттери, У. Абдукаимовдун монументалдуу, ошол эле кезде психологиялуу «Майданы». Ж. Мавляновдун, Ш. Садыбакасов, И. Сулайманов, С. Белөкбаев, А. Жакыпбеков, К. Жусупов, А. Стамов, М. Гапаров, К. Жусубалиев ж. б. прозалык ар түрдүү жанрлардагы чыгармалары жарыяланганы белгилүү. Бирок «Көкөй кестинин» окуясы аталган жазуучулардын чыгармаларында

сүрөттөлгөндөй кан майданда же андан алыстагы тылда — шаар менен кыштактагы эмгек майданында өтпөйт. Андагы окуя согуштан да, атүгүл айылдан да алыс, жүрсөң үч күндө араң жстчү жерде улуу тоолордун арасында, аскалуу ашуулардын ары жагында жайгашкан аба-ырайын аныктоочу станциянын жанында өтөт. Анда иштеген, жашаган адамдар төрт жыл бою, башкача айтканда, согуш башталгандан аяктаганга чейин ааламдан да, ал гана эмес жанакы үч күнчөлүк жердеги жакадан да алыс калып, тышкы дүйнө менен рация аркылуу байланыш үзүлгөн соң жападан-жалгыз калышат. Автор дал ушул адаттан тыш (психологияда «экстремалдык» деп койчу) кырдаалда калган адамдардын тагдырын баяндоону максат коёт.

Айтмакчы, бу жердеги адамдар да көп эмес, бар болгону алтоо: жарлары кан майданга аттанган Гүлшан жана Дарыйка аттуу эки келин, алардын биринин кайнеси — «байгамбар жашынан» эчак өткөн Айша апа жана анын «небереси» — ата-энеси таштап кеткенде уулу, согушка кеткен Тургунбек таап алган Изат аттуу тестиер кыз, акырында экөө тең жарым жан жубайлар Сакинай менен Мурат. Кийинки каарман — жалгыз эркектана так ушул абалынан — жарым жандыгынан, талма оорусу бардыгынан «согушка барам» дегенине карабай калтырылат. Ошентип, романдын объектисине дене-бою алсыз алты адамдын адаттан тыш кырдаалдагы тагдыры, ар биринин ушул сыноого мамилеси, бири-бири менен байланышы — катташтары, жалпы жана өз-өзүнчө духу алынат.

Мындай жаңылык романдын окуялар чөйрөсүнүн (сюжеттин) бөтөнчөлүгүн да шарттаган. Тагыраак айтканда, чыгармада көпчүлүк кыргыз романдарындагыдай үстөкө-босток өзгөрүп турчу окуялар, капылеттен пайда болчу жаңы жагдай-шарттар деле жок. Автордун көңүлү тек гана бир жерде — биз сөз кылып жаткан адаттан тыш кырдаалда күндөн күнгө, айдан айга, жылдан жылга оошуп жаткан бир өңчөй турмушту жайма-жай баяндоого бурулгандай. Ушул мааниде чыгарма укмуштуу окуялуу же детектив мүнөздүү романдарга көнгөн окурмандарга таптакыр кызыксыз көрүнүшү да толук ыктымал. Буга кошумча — чыгарманын курулушу анчалык татаал эмес. Ал акыркы убакта көбүрөөк колдонулуп жаткан жаңы ыкмалар — ретроспекция же контрапункт түрүндө болсо да, кадимки эле салттуу ыкмада — окуяларды түз сызык боюнча өнүктүрүү принцибинде курулган. Анан калса романдын тили да кандайдыр жаңычыл көрүнүш катары кабыл алынбайт.

Айтор, темасы, курулушу, тили жаңыча болбосо Ө. Даникеевдин «Көкөй кести» деген романы эмнеси менен кызык? Баса жогоруда айтылгандай, анын каармандары да сыртынан көзгө комсоо, дене-бою алсыз болуп жатпайбы? Эмне, роман турмуштук кырдаалынын бөтөнчөлүгү, жаңылыгы менен эле кызыгуу туудурабы?

Жоопту адегенде эле айтып койсок болот: «Көкөй кести» баарынан мурда ушундай кырдаалда калган дене-бою алсыз адамдардын дух жагынан күчтүүлүгүн, ички кайрат-эркин, баатырдыгын, абал — көтөрүлүүнүн себеп шарттарын реалисттик так изилдөөдөн өткөргөнү, психологиялык жактан ишенимдүү негиздегени менен атайын көңүл бөлүүгө арзыйт. Муну чечмелеп экчөө үчүн романдын окуяларына (алар аз болсо да) жана каармандардын ички дүйнөсүнө, мүнөзүнө үңүлүү зарыл.

Мүргүбөс тоолордун арасында жайгашкан станцияда Мурат, Тургунбек, Дубаш аттуу үч жигит жаңыдан гана куралган үй-бүлөлөрү менен иштешчү. Мына, капысынан согуш алаамааты тутанып, Тургунбек менен Дубаш аскерге алынды. Качалык «барам!» деп далбастаганына карабай Мурат жараксыз деп табылып, Тургунбектин энеси Айша апа менен кичинекей Изатты тоого, станциянын жанына көчүрүп келатат. Аларды тосуп алышкан Гүлшан менен Дарийканын деми сууй түштү, бир гана Сакинай: «Демек, демек, Мурат барбай калган экен да согушка. Калтырышкан экен да...» деп, көздөрү жайнап, өзүнчө күбүрөндү: Бирок Айша апа, Гүлшан менен Дарийка тез эле бул «жалпы журттун башына түшүп жаткан мүшкүл» экенин моюнга алышып, белди бекем бууга, жалгыз эркектана Муратты эш тутуп, ага караан болууга, «бу сенин ишиң, сенин милдетиң» деп отурбай, бардыгын чогуу-чараан көтөрүүгө бел байлашат. Чынында да ошондой кылышат: бүткүл оорчулукту, кайгы азапты, жамандык-жакшылыкты бирге көрүшөт. Ал гана турсун «согуш эрте эле бүтөр, жеңиш биздики болор, кеткендер аман-эсен келишер» деп үмүттөнүшкөн, буга ишенишкен каармандар төрт жыл ичинде төө көргүс азап-тозокторду баштан кечирет, баарынан кейиштүүсү — жеңиш саатын төртөө көрбөй калат. Романда дал ушул мүшкүл, азап-тозок, трагедия эч бир жымсалданбай, жасалмаланбай, бүткүл болушу, соош-кыйышы менен көрсөтүлөт. Бирок мындан роман карандай эле кара боёкторго чыланган экен деген ой туулбайт. Жок, чыгарма биринчи кезекте жарык маанайга, оптимисттик доошко ээ: тигил курмандыктар асыл максат, бийик тилек — жеңиш үчүн болот, ага чейин алар кадимкидей көп кырдуу, демек, кубаныч-шарттыгы да

бар турмушту баштан өткөрөт. Өзгөчө согуштун биринчи жылы бийик тоодогулар үчүн анча деле оор болбойт. Алар азык-түлүк, жем-чөп жактан жетиштүү. Тилегендери — согуш эртерээк бүтсө экен! Ушул нистте азык-дандын ашыкчасын согушка жөнөтүү үчүн эки атка артынып келаткан Мурат ашууда бороон-чапкынга кабылып, бир атынан айрылып, көрбөгөн кордукту көрүп, данын эптеп бир кемерге катып, өзү катуу ооруга чалдыгып, артка кайтууга аргасыз болот. Ушундан кийин тоодогу турмуш оорлой берет. Согуш бүтпөйт, жака тараптан кабар алган эч ким жок, чоң жер менен рация аркылуу байланыш үзүлөт, тамак-аш өп-чап, оору-сыркоо күчөйт, а кыш болсо өтө каардуу. Бирок ушундай шартта да тоодогулардын үмүтү үзүлбөйт, алар бири-бирин ого бетер эш тутуп, турмушту ноюбай улантат. Алар үчүн жакшылык иш, бийик максат — өмүрдүн туткасы. Ошол себептүү Мурат жана анын жанындагылар сыртынан караганда — кенедей ишти — күн сайын аба-ырайын каттап турууну чоң иш, өкмөт үчүн керектүү иш деп санашат, бири-бирине кам көрүшөт, кичинекей Изатка кат-сабат таанытып, жашы жеткенде пионерге алышат. Башкача айтканда, бул жердегилер шарттары канчалык оор болсо да, советтик адамдардын жашоо-турмушун айгинелешет. Мейли ызгаардуу кыш, мейли мээримдүү жаз болсун, алар жашоо, негизги милдетти — өкмөттүн тапшырмасын аткаруу үчүн күрөшөт. Дегеле романда каармандардын эрк-кайраты чымырканган эмгеги, боордоштук сезимдери өтө ишеничтүү сүрөттөлөт. Эгер мындай асыл касиеттер алардын дээрлик бардыгынын ички дүйнөсүнө, советтик мүнөзүнө орток белгилер катары көрүнсө, башка бир психикалык же сырткы келбетке тиешелүү белгилер бири биринен айырмалайт. Маселен, Айша апа сырткы турпаты боюнча да, духу боюнча да залкар монументалдуу, ары колориттүү. Тоодогулардын акыл кецешчисине айланган, бардык учурда токтоолукту, сабырдуулукту көрсөткөн бул каарман бизге фольклордон тарта тааныш образы — элдик мүнөздү элестетет. Ал эми анын келини Гүлшан сырты да, ичи да сулуу, анан кыялдуу адам. Ал көбүнчө ичимден тап болуп, өзүнчө кыялданып, атүгүл ыр жазып жүрөт. Дарийка болсо мунун тескерисинче: денеси москоол, мүнөзү оргу-баргы, тамашакөй, ишке калганда жанын аябайт. Берки үй-бүлө Сакинай менен Мурат экөө тең жарым жан: биринчиси жүрөк оорудан, кийинкиси талмадан жапа чегет, анан калса сырткы көрүнүштөрү да көзгө комсоо. Мындан тышкары экөөнүн дагы бир кайгысы — Сакинай төрөбөйт. Ушунун айынан алардын

мамилеси татаал, ички дүйнөсүндө дайыма күрөш жүрөт: Бул мамиле менен күрөш айрыкча Тургунбек менен Дубаш согушка кеткенден кийинки кырдаалда татаалдашат. Анткени Сакинай күйөөсүнүн Гүлшанды тымызын жакшы көрөрүн боолголоп, Гүлшан менен бир кыйла деңгээлде эле «кырды бычак» абалга барат, а чындыгында ушул мүнөздөгү мамиле таптакыр күтүлбөгөн тарапта Дарийка менен Мураттын ортосунда өтөт. Тоо койнундагы биринчи өлүм (Дарийканын эрте төрөттөн өлүшү) мындай мамиленин кайгылуу натыйжасы болуп чыгат, бирок бул үчүн бардык жоопкерчиликти, бүткүл күнөөнү Дарийка өзүнө алат. Ушундан соң бат эле жүрөк оорусу күчөп Сакинай, төрт жылдык азап-тозокту жүрөгү акыры көтөрө албай Айша апа, азык-түлүк таптакыр түгөнгөндө аңчылык кылганы кеткен Муратты издеп Изат каза болот. Мунун баарына жана төрт жыл бою көргөн азап-тозокко чыдамы кетип бүтүп, чарт жарылган Гүлшан (ооба, демейки токтоо, ичимден тап Гүлшан) жакага жөнөйт, оорусу күчөп, өлүм алдындагы абалга жеткен Мурат ошондо гана аны менен кетүүгө аргасыз болот. Алар ашуунун түбүнө жетип, Мурат акыл-эстен тана баштаганда ашуудан адамдар көрүнөт. Көрсө, согуш эми гана бүткөн экен. Талмасы күчөп бараткан Мурат мынабу сөздөрдү айтууга аракет үлгүрөт: «Согуш болбосо сомуран калсын ошо! Соолуп калсын!.. Жеттиктирип бүтпөдүбү, а көкөй кести...» Бул анын талмасынын төрт жыл бою биринчи жолу «сүйүнгөндөн кармашы эле». Роман ушул эпизод менен аяктайт.

Ошентип, чыгармадагы трагедиянын башкы күнөөкөрү дайын болот: ал — согуш. Ооба, согуштун трагедиясы кан майданда, тылда же эмгек талаасында эле эмес, тээ алыстагы тоо койнунда да өз күчүн көрсөттү. Ырас, бул жерде трагедия болбой турган жол, андан кутулчу амал бар эле. Ал — согуш башталганда же бир-эки жылдан соң станцияны таштап, жакага түшүп келүү мүмкүндүгү болчу. Бирок Мурат да, башкалар да андай жеңил жолду тандаган жок, эгер ал сезим келип калса, кайрат кылып, аны өчүрүштү. Анткени согуш учурунда кандай гана иш, кандай гана милдет болбосун, аны так аткаруу зарыл, мунун азырбы же кийинби өкмөт үчүн, демек, эл үчүн пайдасы бар деп түшүнүштү, ушул үчүн бардыгына чыдашты, атүгүл өлүмгө да барышты. Бул зарылдыкты алар мындайча чечмелешти: «Уруш маалында мейли майдан, мейли тылдабы, ар бир адам — жоокер». Анан мындай эрдикке совет элинин жеңишине болгон зор үмүт, ата чоң ишеним, ыймандык сот негизги себепкер болду. Бул

тууралуу романдын өзүндө төмөнкүдөй адилет сөздөр айтылат: «Адамды адам кылып, алга сүрөгөн — үмүт дешет. Балким, ошондой чыгар. Чын-чынына келгенде адамды адам кылган, келечекке үрөгөн көп нерселер бар го! Ошонун бири ишеничин дейбиз. Ишенбесең, ишеничтен (бирөөгө эле эмес, биринчи кезекте өзүңө) калсаң анда эле бүткөнү да... «Жеңиш биздики болот». Мураттын ишеничи, тумар тутқан ыйык сөзү, тоон кылганы мына ушул. Ушу менен жүрбөйбү баарын мойнуна алып, баарына кайыл болуп. Өкмөттүн жумушун жалгыз мен каягына жетишмек элем деп таштап салмак беле. Эртең эле тиги аскерге кеткендер кайтып келсе алардын бетин кантип карайт? Эмне деп жооп берет?» Ооба, ушул ыйман, ушул үмүт, ушул ишеним чыгарманын как-жүлүнүн аралап өткөн, идеялык уюткусун түзгөн, трагедиялуулукка оптимисттик доош, тарыхый мүнөз берген лейтмотив болуп чыгат. Мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болчу, себеп дегенде Айша ападан башкаларынын баары советтик турмуш тарбиялап чыгаргандар, анын кызыкчылыгы (демек, жеке адамдын эмес, жалпынын кызыкчылыгы) үчүн бардык кыйынчылыктарды көтөрүүгө кайыл жана даяр адамдар эле. Айша апанын өзү да эчен турмуштун кордугун, жаңы доордун артыкчылыгын көрүп, жакшылык иште биздин жеңишти бүткүл ышкысы менен самаган, ага колунан келишинче кол кабыш кылган адам. Чыгарманын жетишкендиги — ушул лейтмотивди ырааттуу өрчүткөнүндө эле эмес, башкысы — аны кургак ой, публицисттик идея катарында тартуулабастан, биз сөз кылган алты каармандын ар биринин образына синиргендикте, тагыраак айтканда, каармандардын ички-тышкы келбетин, сар-саналасын, күлк-мүнөзүн, өз ара мамилелерин реалисттик таамай боёктор, психологиялык нйкемдүү бурулуштар менен бере алганында. Бөтөнчө акыркы жагдай (психологизм) баса белгиленүүгө арзыйт жана ушул жаларынан, асыресе, «Көз ирмемдеги өмүр» аттуу романынан алда канча алдыда турат.

Ырас, «Көкөй кестинин» негизинде кайсы бир өлчөмдө рационалдык конструкция жатканын, б. а. кырдаалдын адаттан тыштыгы белгилүү мааниде шарттуу экенин танууга болбойт. Муну тоо арасында калган каармандардан төрт жыл бою эч кимдин кабар албагандыгы, Мураттын борбордон берилген: «Эми... убактынча... жабылат...» деген кабарды чыгарманын акыр жагында гана түшүнгөнү андан бетер күчөтөт. Бирок мындан чыгарманын жалпы реалисттик ыргагы бузулбайт, психологиялык сыймдуу-

лугу бөксөрбөйт. Романдын парадокстуулугу, автордун устаттыгы дал ушунда: адаттан тыш кырдаалда калган советтик адамдардын тагдырын, ички дүйнөсүн адаттагыдай, демейдегидей эле ишенимдүү сүрөттөп бергендикте. Ушул мааниде «Көкөй кестиин» эксперименттик роман же роман-эксперимент деп атоого болор эле. Мындай тажрыйбалар дүйнөлүк адабиятта, айрыкча батыштын экзистенциялисттик романында кездешет, бирок алар көбүнчө пессимисттик маанайда, адамдын жарык келечеги жок катары чечмеленет. Ал эми Ө. Даникеевдин романы баарынан мурда тарыхый оптимизмге, жаркын идеяларга сугарылганын жогоруда айттык. Ошон үчүн салыштыруу зарылдыгы туулса, кайра эле өзүбүздүн социалисттик реализм адабиятына көз жиберип, «Көкөй кести» ириде Ч. Айтматов менен В. Быковдун ыймандык чалкууга (нравственный максимализм) чакырган чыгармаларынын жолун жолдогон деп айтсак анча жаңылбайбыз.

Айтор, Ө. Даникеев жаңычыл мүнөздөгү жакшы чыгарма жаратты. Анын «Көкөй кестиси» автордун жеке чыгармачылыгындагы эле эмес, акыркы жылдардагы кыргыз романынын уруннуу көрүнүштөрүнүн бири катары көрүнөт.

Азыркы кыргыз романы экзистенциалдык багыттагы үлгүдөн да куру эмес. К. Жусубалиевдин жыйырма жыл зарыгуудан кийин өткөн жылы «Ала-Тоодо» жарыяланган «Муздак дубалдар» романы дал ушундай.

К. Жусубалиев мурдатан эле «модернист» катары таанымал болчу. Анын чеберчиликте жазылган аңгемелери, икаялары жана өз убагында далай уу-дуу кепке арзыган «Күн автопортретин тартып бүтө элек» аттуу повести буга айкын күбөлөрдөн. Эгерде анын мурунку чыгармаларында негизги көркөм каражаттардан болуп Хемингуэйдин стилин эске салган диалог, подтекст, деталь, кыска кайрылуулар пайдаланылса, «Муздак дубалдардын» композициясы жана сталистикасы, дүйнө туюусу Ф. Кафка менен А. Камюнун духунда ишке ашкан, ошондуктан даярдыгы жок окурмандар үчүн түшүнүүгө кыйла татаал. Романды тексттин татаалдануусу, баяндоодогу көш пландуулук, көп маанилүүлүк, ирония жана сарказм, көрүнөө метафоралуулук жана фантазия айырмалап турат. Албетте, мунун баары — турмуш тиркеме-натуралист жазуучулар үчүн таалимдик мааниге ээ. Бирок романдагы башкы нерсе бөлөктө — анын мазмунунда, турмушту драмалуу кабыл алуу менен шартталган финалдын трагизминде. К. Жусубалиевдин романында, ачыгын айтуу керек, жөнөкөй кыргыз адамынын рухий жалгыздык жана

обочолонуу, патриархалдык аң-сезимдин традицияларынан кол үзүү шартындагы турмуштук философиясы биринчи жолу ушундай курч, психологиялык так ачылып отурат. Мен муну романдын принципиалдуу артыкчылыгы катары эсептейм, анткени, мурда кыргыз жазуучулары көп учурда тирүү адамдын ордуна оң каарман-абстракцияларды, идеализацияланган кишилерди сунуш кыла беришчү. Азыр, плюрализм концепциясы, форма жана стилдердин көп түрдүүлүгү советтик адабияттын нормасына айлана баштаган маалда, буга чейин «таза формализмдик» жана жат көрүнүш катары четке кагылып келген К. Жусубалиевдин тайманбаган изденүү-эксперименттери объективдүү баасын алууга тийиш.

Ошентип, кыргыз романчыларынын көңүлүнүн чордонунда азыркы жашоонун жана тарыхыбыздын фундаменталдуу маселелери, жеке адамдын, бүткүл элдин жана жалпы адамзаттын (Ч. Айтматовдун романдарын эске алсак) ой-мүдөөлөрү турат. Мындан башкача да болушу мүмкүн эмес, себеби булардын баары өз ара байланыштуу, өз ара шартталган жана бир бүтүндүктү түзөт. Демек, роман жанрынын жандануусу, анын нравалык-философиялык проблематикасынын тереңдеши коомдук зарылдыктын таасири астында, кайра куруу процесстерине байланыштуу жүрүп жатат деп баса белгилөөгө болот.

Албетте, айтылгандардан улам азыркы кыргыз романында бардыгы жайында экен деген ой жаралбашы керек. Айталы, кыргыз романчыларынын көңүлүнүн борборунда көпчүлүк учурда азыркы, бүгүнкү турмуш эмес, өткөн тарых тургандыгы кантсе да бир беткей процесс сыңары таасир калтырат. Ырасында эле өткөн күн, туңгуюк, келечеги жок мезгил жөнүндө жазуу, андагы ак тактардын ордун толтуруп, чүмбөт, пардаларды сыйыруу керек. Ошол эле маалда өткөндүн оң, жаркын жактарын, азыркы учурга жана келечекке таканчык жандуу сабак болуп бере турган түбөлүктүү дөөлөттөрдү эстен чыгарбоо зарыл.

1985-жылдын апрелинде башталган кайра курууну рых — демилге менен драматизмге, кубаныч менен коогалаңга, жаңы, прогрессивдүү менен эски, консерватизмдин күрөшүнө ширелген кайра курууну тарыхы өз кадамын арбытып баратат дегендик. Ушулар тууралуу, бүгүнкү күндүн суктанарлык, чыныгы күрөшчүл тарыхы жөнүндө шыктана жазуу мезгили да келген чыгар. Эмесе, ошондой романдарды эңсей туралы.

1985—1989.

ИЧИНДЕГИЛЕР

I. БАШАТТАРГА БАШ БАКСАК

Кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурасы жөнүндө 3
Коомдук ойдун кыймылын иликтеп 18
Адабий мураска — астейдил мамиле 24
Социализмдин түшүндө жаңы жазма адабияттын жаралышы 34
Октябрдын кызыл гүлдөрү 72
Кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча алгачкы окуу китеби тууралуу 82

II. АЗЫРКЫ АДАБИЯТ: ЫСЫМДАР, ЖАНРЛАР ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАР

Очерк — майда жанр эмес 98
Азыркы ангеме жөнүндө сөз 112
Повесть жанрынын кээ бир маселелери 142
80-жылдардагы поэзиябыздын арымы 163
Поэзиябыздын бир жылы 183
Жаңыча ойлонуу жана эски стиль 195
Жаңы эпосту жаратуучу 209
Кайра куруу жана роман 227

Литературно-критическое издание

Эркебаев Абдысаны

ОТ НАРОДНОГО ЭПОСА

К ЭПОСУ ЛИТЕРАТУРНОМУ

Литературные исследования и критические статьи

Художник Т. Молдалиев

Издательство «Адабият»

На киргизском языке

Адабий-көркөм сын

Эркебаев Абдысаны

ЭЛДИК ЭПОСТОН АДАБИЙ ЭПОСКО

Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар

Редактору К. Кулуев

Көркөмдөгөн Т. Молдалиев

Көркөм редактору А. Момуналиев

Техн. редактору А. Бейшенов

Корректору Ж. Елтинов

ИБ № 327

Терүүгө 23. 06. 89 берилди. Басууга 23. 10. 89. кол коюлду. Д—00632. Кагазы тип. № 1. Форматы 84×108 1/32. Жөнөкөй ыкма менен басылды. 7,75 физ. басма табак, 13,02 шарттуу басма табак, 15,05 учёттук басма табак, 13,33 шарттуу боёк түшүрүү. Нускасы 2000. Заказ № 131. Баасы 95 т.

«Адабият» басмасы.

720361, ГСП, Фрунзе ш., Совет көчөсү, 170.
Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.